

توزگوچی پولات قادیری

AltunOq

يازغۇچى: بولان قادىرى

2 نچى قىسىم

ناشىرى: آلتاي نىشرىيات ادارەسىنىڭ بىلىم تۈركۈمى.

پولان قادیری

1 — باب قەمۇل ئىنقىلابى دەۋرى

قەمۇل ۋە قەمۇل ۋاشى

قەمۇل، يۇرتىمىزنىڭ شەرقىي تەرىقىدىكى بىر ۋىلايەت بولۇپ، مانا-
بۇ دەۋردىن باشلاپ جەڭ شۈرىن زامانىغە قەدەر ۋاشىلەرنىڭ ادا-
رەسىدە بىسولۇپ كەلگەن. قەمۇل ۋاشى خاتۇن تام، ۋاشى
بالىق، آرا تۈرك، تۈركۈل، نىرىن كىر، قوراي، ئاراتۇ، آتلىق
12 تاغدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ تاغلار دورغالار آرقالى ۋاشى تەرەپ-
تىن ادارە قىلىنۇر ايدى. ياڭ زىن شىن دەۋرىدە، يۇرتىمىزنىڭ ۋاشى
دەۋرى ۋاشى بولغان بۇ قەمۇل ۋاشى ھەم باشقا ۋاشىلەرغە ۋاشى
سىياسى ھوقۇقنى آيرىپ، ھۆكۈمەت آلدۇدا ھېچ بىر ئىبارى
قالمايدۇ.

قەمۇلنىڭ بىتون يەر زىمىنى، چارۋا مالسى ۋاشىنىڭ ھىسسى
مەلۇكى ھالىغا كىلىپ قالغاندىن ئاشقارى، بۇ ۋاشى خەلق اوستىگە ئادەت-
تىن سىرت آلوان - ياساق سالىپ اوزى بىلگەنچە خەلققە قوپال
مۇئامىلە قىلىپ دەۋر سۈرۈشكە باشلىغاندا، 1911 — يىلى قوراي
تاغىدا تەمۈر خەلىق، خۇاچە نىياز ھاجىم لى تەرەپتىن ۋاشى شەھەر
مەقسۇدقا قارشى ھىسسىيان كۆتۈرۈلدى. شەھەر مەقسۇد بۇ ھىسسىياننى
تۈرماق اوچۇن مەراجەت ايلە ياڭ زىن شىن دىن ھىسسىيان ياردەم
كەلتۈردى. كۆپ سۈقۇشدا شەھەر مەقسۇد بىلگىلىپ، ھىسسىيانچىلەرنى 8000
گە يەتكەندە، ياڭ زىن شىن تەمۈر خەلىقنى سەلجەگە چاقردى. او
رۇمچىلەرنى ۋە كىل بولۇپ كەلگەن لى نەھلىق آدەمنىڭ « ياڭ زىن
شىن نىڭ سىزگە ھىمان قەسدى يوق » دەپ قران تۈتۈپ بەرگەن
قەسەمىگە ايشەنىپ، تەمۈر خەلىق اورۇمچىگە چقىدى. آز كۈن اوت
ھەدى تەمۈر خەلىق ۋە تۈرپانلىق مەھى الدىن ايشان، ياڭ تەرەپتىن
اوتتۇرۈلدى.

جڭ شورىن وه قەمۇل

ياڭ زىن شېن، فەن ناملىق كىشى طرەفدىن اولتورولوپ، جڭ شورىن حكومت باشىغا چىدى. 1928 — يىلى واڭ شاھ مقصود او لوب، واشلىق اونىڭ اونغلى نظرگە قالىدى. جڭ شورىن بو نظر واشنى اورومچىگە چاقىرتىپ ايلب چىقىپ، قەمۇلنى 3 ناحىيە گە بو لوب، مەئمورى حقوقى واشىن تارتىپ ايلب، نەركىن باشاپ كەلگەن قەمۇل خلقىنى بى واسطە اوزادارەسى آستىغا آلدى وه قەمۇل ناحىيەلرىگە حكومتدن جاكم ايبەردى.

اوز — اوزىنى ادارە قىلپ كەلگەن قەمۇل خلقىغە جڭ شورىن نىڭ بو حرىكىتى بەك ايفر تويولدى. بو يىڭى كەلگەن حاكىملەر، بو يىڭى تىشكىل بولغان قەمۇل ناحىيەلرىدىن غلە آشلىغىنى 1929 — يىلدىن باشلاپ ايلشقا تىگىشك بولغان بولمە مو، امما 1928 — يىلدىن باشلاپ آماققا خلقىنى مجبور قىلدى. بونىڭ اوستىگە قەمۇلغا كىلپ ھربىر تىشا چىقىپ تورغان جڭ شورىن عىسكىرلىرى اوزگىرى بىلگەنچە خلقىدىن آلوان — ياساق ايلشقا باشلىدى. اولمەك اوس تىگە تەپمەك قىلپ، جڭ شورىن اوزىنىڭ گانسودىكى يورتىداك — لرىدىن 80 اويلوك محاجر كوچوروپ ايلب چىقىپ، قەمۇل خلقىنىڭ قار تىرىلغۇ يەرلىرىنى تارتىپ ايلب اولارغا بولوپ بەردى. بو حقدە ناراضىلىق بىلار مېنپ قەمۇل خلقى طرەفدىن يازىلغان عرضلەر آعتىبارغا آلنمىدى.

قەمۇل انقلابىنىڭ كوئوروايشىگە

بولغان سەب

جڭ شورىن نىڭ يوتور قىندەك انسانىتسىز حرىكىتلرى قەمۇل خلقىنى بر عصيان كوئورمەككە مجبور ئەتدى. بر كونى قەمۇلدا تورغان جڭ شورىن عىسكىرىدىن 4 — آلاى (باتالىيون) دن 6 نفر عىسكىر مېوۋە آماق اوچون گەپ — سوزسىز طاهر مرابنىڭ باغىغا كىر گەن. طاهر مراب عىسكىرلىرىنىڭ دونداق زورلوق قىلغانىغا چىدىماي بو عىسكىرلىرىنى توتوپ، باشلىقلىرىغا تاپشوروپ جازا بەردورمەك بولغاندا، بو عىسكىرلىر طاهر مرابنى اوروپ اولتورگەن. بو واقە تەوڭ

جولوق پېرىلگەن عرض گە، جاك شورېزە او قانداغ مېو، بهاسى قانچە ايگەن؟» دېگەن سوآلىنى سورايدىن باشقا ھېچ قانداق چارە كورمىدى ۋە ەسكەرلەرنى جازالىمىدى، بوبر.

غانك 30 تېوھسى
 ۋە تېوھ گە آر تېلغ
 ان! ون مصاديرە
 نلنغاندىن تاشقورى
 300 سىرپول، (2)
 ئاب اون، 40,000
 ئادا ق سەمان، او
 ئون اشتراف قو
 ولدى. بو اش
 رافنى بىر يوللا
 بىر يىشكە كوچى
 ە تىگەن سالىح
 ورغانى قىماپ
 ويودو. خواجە
 ياز حاجم، يول
 سارس بىگىلەرنىك
 كفالتى ايلە سالىح
 دورغا سولاقدىن
 پەققان ەمان:

قول انقلابنىڭ يېتەكچىسى مرحوم
 خواجە نياز حاجم

تېچى، قمول
 خلقى ھەرىلى
 قوبت اون تارتبا
 لو دو. تاراتى تاغ
 ەك دورغاسى سا
 لىك نىك اون تارتبا
 كىلە و اتقان آدد،
 لارى بولدا لوى
 سى جاك ەسكەر
 گە اوچرايدو
 ەسكەرلەر، «سىلەر
 بو اونلارنى تاما
 قى ماڭغول بىم»
 الىب بارورا كى
 سىلەر» دېگەن
 بەھانە بىلەن سالىح
 دورغانى حربى
 محكەمە گە ئاپشو
 رودو. سالىح دور

اگر مەن ظالمىلارغا قارشى عصيان چىقارمىسام، حاكىم ايلە ەسكەر باشلىغىنىك قانۇنى اچمىسەم، مېنىك اسمىم سالىح بولماي كەتسۇن» دې قەصەم قىلىدو.

3 — واك قاشىدا تورغان رەھىم اسملك بىر بەادر ادامنى شېھە ايلە اولتورمەك اوچون جاك شورېزە دن امر كىلىدو. بو اشقا قمول خلقى نھائىتى قاتتىق خاپا بولو بوزور غولغولا كوتورودو. بونىگەن چوچوگەن ەسكەر بىلەن بىلغى رەھىم نى علاجسىز لىك چۈن گە سۇر گون قىلىدو.

4- نازىن كرنك فورامالى 40 قولى ايلېن بار كولاگە ساتماق اوچون بارغاندا، دىخى ساتىلمىغان قولى غا سەن باج ئولومە سەن دەپ 500 سراشتراف قويودۇ.

5 نچى قومول خلقى غىضبكە كىلىپ، عصيان كوتور مەككە يول باشچى كوتوب تورغاندا، عىسكەر باشلىغى جاڭ كاجاڭ آت تورك دورغاسى عبدنىياز مراب نك گل خان اسملك بر قزىنى الماققا حر كت قىلىدۇ. امدى مسئلە تور كلك نك ناموسىغا تىگىدىغان، وەاسە لام دىنمىز توسوغان — يان ملت نك تور ككن خاتون — قزالش مسئلە سىگە باريپ ئاقالغاندا، خلق ئاقت قىلىپ تورالمىدى.

جانك كاجاڭدىن وەكىل بولوب قز سوراب كلگەن بر كشىگە عبد نياز مراب، «سەن قايسى وجدانك ايلە بر تورك - مسلمان قزىنى، بريان- ملتكە بەرمەككە نكلى قىلىپ كەلدىك» دەپ قانتق سوز قىلىدۇ. عبد نياز مراب، سالىح دورغا، خواجه نياز حاجم باشلىق يورت كاتتالرى عصياننى توي كونى باشلىماققا قار قىلىشپ يالغاندىن جاڭ كاجاڭ غا قزنى بەرمەك بولودۇ. جانك كاجاڭ خوش بىشىمن نىچ بر شەكلەنمەسەن قوي غا 32 عىسكەرى ايلە كىلىدۇ. قوي آخشاھى جانك كاجاڭ قز غوجراسىغا كېرگەندە، قزچە ياسان دوروب قويغان ايمن ناملق بر بهادر يىگىت جانك كاجاڭنى دەر حال قوچاغلاب الب اولتورودۇ. آ كىچە بورون حاضرلىنىپ قويولغان 11 نىر ياش يىگىتلەر جانك نك 2 نۇر عىسكەرىنى باغلاب اولتوروب قورالنى تارتىپ آلودۇ. شونداق قىلىپ سالىح دورغا، عبد نياز مراب، باقى نياز دورغا، خواجه نياز حاجم، قاسم پالوان، يحيى ايمام، ابراهيم قرمال لەرنك يىتە كىچىلىكىدە عصيان كوتورولدى.

بو اورتدە سالىح دورغا اشتراف الماق اوچون كلگەن 3 نۇر عىسكەردن 2 سىنى اولتورون، بىرىنى قويون بىرىدۇ. چكارادىكى ساقچى عىسكەرلرنك باشلىغى عبدالله اوز قول استىدا بولغان 77 دانە ملتقنى عصيانچىلەرگە ئاپشوردى. عبد نياز مراب تىرەك چكاراسىدا تورغان 30 نۇر قالماق عىسكەرىنى قورالسزلا ندوروب، نومنى اشغال قىلدى. اوزون اوتىمى قومولنك هر بر تاغىدىكى خلق- لار آرقىمو — آرقا بو عصيانچىلارغا قوشولدى. بو عصياننى باسور ماق اوچون چققان جك شورىن عىسكەرلىرى آرقىمو — آرقا تار —

مار بولوب، عصيانچىلارنىڭ قوهى بارغانسېرى زورايىدى. بار كولا
دىكى قازاق قرداشلار ھەم قەمۇل عصيانچىلارىگە قوش-بولوب
كەتتى.

قورال كوچ اشلىتىپ ھېچ نرسە قىلالمايدىغان چاڭ شۈرىن ھىلە
گەرلىك سىياسەت اشلىتىپ، «اگر عصيانچىلەر قوراللىرىنى تاپشۇروب
بەرسە، اولارنىڭ اوتكەن اشلىرىنى سۈرۈشتۈرمەيمز» دەپ قەمۇل
تاغىغا ۋەكىل چىقاردى. بونىڭغا جاۋابەن خواجه نىياز حاجم باشلىق
انقلابچىلەر: 1 - قەمۇل تايىغىغا ھېچ ھاكىم بولوب كەلگەنلەر قايتىپ
كەتسۇن، ۋاشلىق ئۈزۈمەز قايتادىن ئىككەنسۇن، 2 نچى قەمۇلدا تۇرغان
ھكۈمەت عىسكىرلىرى قايتىپ كەتسۇن، 3 نىن قورال تاپشۇرۇمۇز دى-
گەن شىرطنى قويدى. سەھبەتەن نەتىجە چىقماي يانا سو قوش
باشلاندى.

چاڭ شۈرىن آقسۇ ۋالىسى جونى قوماندان قىلىپ كوپ عىسكىر
ايلا قەمۇلغا ماشىنۇردى. جو قەمۇلغا كىلپ، «سىلارنىڭ 2 تۈرلۈك شىرط
شۇلارنى قەبۇل قىلەيمز، قورال تاپشۇرساڭلار» دەپ يانا تاغاقاۋە كىل
چىقاردى. تاغاقلار، بوچقىقان ۋە كىلەرنى، «قورالەيمزنىڭ بىرقىسىمى-
نى 5 يىلدىن سوڭ، قالغان بىرقىسىمىنى 10 يىلدىن سوڭ تاپشۇرۇمۇز» دەپ
قايتۇردۇ. آخىرى يانا سو قوش باشلىنىپ جونىڭ عىسكىرلىرى ئار-
مار بولۇدۇر. بو اورتەدە بار كولا طرەفدىن كىلپ آتقان امكەن آر
توق چاڭ شۈرىن عىسكىرى ھىلاك بولوب، قوراللىرى عصيانچىلەر قو-
لغا توشى. چاڭ شۈرىننىڭ 2 نچى بىرىگى قوهى كىلپ قالىشىن
بۇرۇن قەمۇل شەرىنى اشغال قىلماق اوچون خواجه نىياز حاجم دە-
لاپ ۋاڭ مازارى اچىگە كېسىرىپ الەب كەنە شەھەرگە ھىجوم
باشلاى.

مانا شۇ ۋاقىتدا گانسۇدا ماۋفاڭ ايلە ماجولۇڭىنى اورتاسىدا
سوقوش چىقپ، ماجولۇڭى مغلۇب بولوب تۇرغان ايدى. ماۋفاڭ
جولۇڭىنى مۇسلمان دىن قىرىنداشلىق واسطەسى ايلە ياردەم بەرمەك
ارچۇن قەمۇلغا چىقپ خواجه نىياز حاجم ايلە بىرلىكە قەمۇل شۈر-
كە ھىجوم قىلدى. ھكۈمەت طرەفدىن خەنۇەن چاڭ تىلىم بو لى-
جوسى چاڭ موھاسىرە اىچىپە قالدى.

3نچى قېتىم جىڭ شۈرىن طرەپىن باش قوماندان (زۇڭزى خۇي) بولۇپ كەلگەن لېۋتوڭبەي ئوز عىسكىرلىرى بىلە 7 قودوق دېگەن جەيدا تار-مار بولدى. 4نچى قېتىم جىڭ شۈرىن طرەپىن ماشىنو رولغان ئوروس، قالماق آرىلاش عىسكىرلىرى قىمولىنىڭ لېۋدوڭ دېگەن جايغا يېتىپ كەلگەندە بوندىكى يەرلىك تۇنگانلار قوزغولۇپ بولغۇ قارشى سو قوش باشلايدۇ. بوقىم عصاچىلار يېڭىباب چېكىنىدۇ.

جەنناز حاجم، يولبەرس بەك قالىدۇ.

3نچى قېتىم باش قوماندان جالڭفى يودن، باش مصلحتچى شىڭشى سەي نىڭ قول آستىدا نور غون ئوروس، قالماق، خەنسۇ عىسكىرلىرى قىمولىغا كەلدى. بۇ كەلگەن عىسكىرلەر قورال وە سان جەھەتتىن

ما جۇڭفى

بۇ ئورتەدە غنىمەت توشكەن قورال وە قورسىلەر تەقسىم قىلىش مەنبە مەسىلەسىدە خوجا جەنناز حاجم بىلەن ماجوڭبەي ئورۇن تەسىدە ئاز و تولا كەلە - شالما ساق پېدا بولۇدور. بۇ سېپىدۇ ما جۇڭبەي سو جۇڭقا قايتىپ كېتىپ، ئىنقلاب اوستىدە خوجا

اوستون بولغانلىقتىن ئىنقلابچىلار مەغلۇپ بولۇپ تاغ آراسىغا چېكىپ - تىپ ئېلىپ، يېمەك - اچمەك طردىن كۆپ قېيىنالىدى. جالڭفى يۈەن قىمولى شەھرىدە واڭ ئورداسىغا اوت قويۇپ واشىڭنىڭ توپلىغان نور غون آلتون - كەموشلارنى بۇلاپ آلتىدى.

بۇ ۋاقىتتا تاشقى ماشىغولىيەن بارىم بىرىدە ئازلىقىنى بېلىدى رۇب كىشىلىك بىر ھېيت قىمولى تاغىغا كەلدى. بۇ تاشقى ماشىغولىيەن كەلگەن آداملەر جاشىن دورغا، (موشغول)، آباي (قازاق)، ئىياز (اويغور)، قاسم (قازاق)، اسماعىل (اويغور) ظەھورالدىن (اويغور) دن عبارەت بولۇپ بولەر ئىنقلابچىلارغا «سزلىرىڭ ئىنقلاب قىلغانىڭىز لەرقى آڭلاپ، بىز سزلىرىگە قوشنا بولغان اوچون سزلىردىن حال احوال سورىماققا وە ياردەم بەرمەككە چىدوق. بىزمو اولدۇم ايزىد كەن ايلوق، شورالىر حكۈمەتنىڭ ياردىمى بىلە بىز «آزا» دېول -

بىلىق، سىزلىرىگە ياردىمچىلىقنى «ياپمايمىز» دەپ 5 بوز ق—ور عىسكىرى
 كىيىم، 70 دانە مېلىتىق، 40.000 سىرپول، كۆپ اوق دورا سوغان تىقىم
 قىلىنىدۇ. قىمولىمۇ ئىنقىلابچىلىرى تاشقى موشغولىيەنىڭ احوالىنى بىل—
 گە نىلىكىدىن چەتكە سۈيۈنمەي اوز كوچى بىلەن انقىلاب قىلماقتى
 لايىق كۆرۈپ كۆرۈنۈشكە دەيدۇ. دەپ قويسىمۇ، مضموندا تاش
 قى موشغولىنىڭ كۆرسەتكەن پىلاننى قىبول قىلمايدۇ. شۇنىڭدىن تاش
 قى موشغولىيە ياردەم بېرىشىدىن اومىد اوزودۇ.
 بو اورتەدە جىڭشورىننىڭ بتون عىسكىرى كوچى قىمولىغا توپ—
 لاونوب، سوقۇشقا زەرەملى آفتوماشىنا، اىغرتوپ، حتى آيروپىلات—
 لارقاتناشىدۇ. قىمولىمۇ ئىنقىلابچىلىرى بىلەن شىشى سەي اورناسىدا انچى
 چە قىتم قانتىق سوقۇش بولودۇ. قىمولى خلقى اوزلىرىنىڭ آزلىغى، قو
 رالىنىڭ زەدىلىكى، اقتصاد كوچىنىڭ يوقلىقىغا قارىماسدىن روھىنى
 توبەن توشورمەي ھىزىر قىتم سوقۇشدا دوشمەن طرفىنى تار—
 كەلتۈرۈتۈرۈدۇ. بوواقىدا ماجولكىي طرفىدىن ماخىنىڭ اتلىق
 برتونىڭان برقانچە تونىڭان عىسكىرىنى باشلاپ قىمولىغا چىقىدۇ. شى
 شى سەي بوواقىدا ماجولكىي چىقىپ قالغان اوخشايدۇ دەپ خەۋە—
 گە توشۇدۇ.

تورپاندا قوزغولۇش

قىمولىمۇ ئىنقىلابى بوخالغا يەتكەندە، جىڭشورىن ھىچ بىر علاج
 قىلالماي زور خەۋەف آستىدا قالدى. قىمولىمۇ ئىنقىلابىغا نصرەت تىلەپ
 ئەيتىلغان «آچىل» ناخشاسى بتون يورتتا تارالدى. ھىزىر شەھردە
 شۇرۇپىلىنىڭ آدمىلەر ئورلى تىشويىق يولى ايلە خلقىنى انقىلاب قىل
 ماققا ۋە قىمولىمۇ ئىنقىلابىغا ياردەم بەرمەككە چاقىردى. حتى جىڭشو
 رىن قىمولىمۇ ئىنقىلابى حقىدە چىققان ناخشاۋە تىشويىقلەرنىڭ كىيىمە يىپ بار
 ئانىدىن چوچوب، «كىمە كىم آچىل ناخشاسىنى ئەيتسا، قىمولىمۇ توپو
 نىڭى توغرىلىق سوز قىلسا، ارلوم جازاسى بېرىمەن» دىگەن بويدى
 روقىلەرنى ھىم چىقاردى.

بتون يورت بوخالدا تورغاندا، ماشىمن ناملىق برتونىڭان (ما
 جولكىي نىڭ آدىمى)، تىمور اوتوك دىگەن براۋىفور، خواجهنىياز
 حاجمغا: «بو انقىلابنى يالغوز قىمولىمۇ چەكلەپ قويماي تورپان،
 انىنى شەھر طرفلىرىگە قىدىر كىيىمە يىپلى، قىمولىنى تاشلاپ تورپانغا

يوتكەلسەك نچوك» دېگەن تەكلىپنى بېرىدۇ. بونىغا خواجه نياز حاجم «قمولنى يالغوز قالدۇرۇپ تورپانغا اوتسەك ياخشى نەتىجە بەرمەس، اووھل قمولنى قولغاالب آندىن تورپانغا اوتسەك» دەپ جواب بېرىدۇ. بواورقادا ماشى مېن، تمور بوتوشلەر اوزفكرىنى قوھتلەپ، خواجه نياز حاجم نىڭ ناراضىلىقىغا قارىماي تورپانغا آتلايدۇ. حاجم آلدىنى توسايدۇ. بولار قارشىلىق قىلىپ اوق آتيدۇ. شونداق قىلىپ ماشى مېن، تمور بوتوشلەر 30 نچە تونگان عسكەرنى باشلاپ پېچانغا كېلىپ، يالغاندىن «بىزنى خواجه نياز حاجى، سىلەرنى قوتقازماق اوچون مۇندا چىقاردى. امدى قوزغالما سىلەر» دەپ پېچان خلقى غە تشويىق قىلىدۇ. بوسوزنى آشلانغان ھىمان پېچان خلقى قوزغۇ ئوب، ماشى مېن ايلە بىرلىككە پېچاننى ھجوم قىلىپ قولغا آلىدۇ. بو ائنادا قمول ايلە پېچان اورتاسىدا تورغان بىر بولوم اوروس عسكەر لىرى پېچانغا كېلىپ قالىپ پېچان قوزغۇلا كچىلەرغا ھجوم باشلاپ مەو. بوسوقوشدا تمور بوتوك اؤلوب، ماشى مېن 30 نچە تونگان عسكەرنى الب شەرنى بوشوتوب بېرىپ لو كچونگە كېتىدۇ. چاڭ شو رېن عسكەر لىرى پېچاننى الب خلقىنى اۆلتۈرۈپ، مال - ملكىنى بولاڭ قالاڭ قىلىپ، اوى - عىمارەتلەرگە اوت قويودۇ.

1932 نچى يىلى 12 نچى آينىڭ 2 نچى كۈنى تورپان حاكىمى پېچاندا بولغان واقەنى آشلاپ، آستانە، سېنگم، مور توق، ياشخى قاتارلىق يېزىلارنىڭ علما، سوداگر، دھقان كاتتالرىنى نىسورپانغا چاقىرتىپ كېلىپ اولارغا: «تورپاندىن بىرەك دادەن قوناقى آلماققا او رومچىدىن تىلغىرام كەلدى. بونى بەرمەنى بولمايدۇ، حاضر قمول خلقى اخمىلق قىلىپ تىچىسزلىق چىقارىپ تورادور، اونلەرنىڭ حكو متكە كوچى يەتمەيدۇ، آز كۈندە بو قوزغۇلاڭ باسلىپ كېتىدۇ، يىنا بو يەردىكى خلق ھم حماقتلىق قىلىپ ھرخىل خيالغا توشموسون، سىلەر قمول خلقىغە يېقىن خلقىغە نصىحت قىلىپ يورتنى تىچ توتوشلەر» دېگەن سوزلەرنى قىلىپ قايتورودۇ. يىنا 12 نچى آينىڭ 28 نچى كۈنى تورپاندا تورغان عسكەر باشلىغى ۋە حاكىم ايكېسى مچمودە جىبى امېن آخون بايلەرنى چاقىرتىپ اونلەردىن: «قمول طرەفدىن بىر قانچە اوغرىلەر پېچانغا كەلدى دېگەن خىبر بار، آشلادىڭلار مو، اولارقان چەك آدم ايكەن؟» دەپ سوراپ بولوب آخردا نصىحت اورنىدا

«اوغرىلارنىڭ چارەسىنى ھۆكۈمەت قىلدۇر، خەلقنى نىھەت قىلغۇلار،
اوغرىلارغا قوشۇلموسۇن، ھۆكۈمەتتە قوت كىرىپ تەڭ بولالمايدۇ»
دېگەن سۆزلەرنى قىلىپ قاپتۇرودۇ.

قەمۇلدا جىڭ شۇرىن ھاكىمىتىگە قارشى انقلاب ئوزغالغان كۈن
بىن ئەتمارەن تۇرپاننىڭ وپۇن پىروەر مەتچىلەردىن مەمۇد مەجىپى،
ھەمىدوللە ئەلم، ئاخۇنوم، مۇھەممەد ھاجىم، مەمۇد ئاخۇن، ئەبۇ اللە، مەمۇد ئەبۇ
ئىبى، قەربان سەئىدى، باي غەزىزى، ئاھرى بەگى، ئەبۇ القادىر، مەمۇد، لۇكا
چوئىلۇك، ئابۇ تەيىب، ئىياز ئاخۇن، ھەمەد ئەلدىن، ئىمور جىسا، پولات ئاخۇ
نۇمىر تۇرپاندا انقلاب باشلاپ، قەمۇل انقلابىغا ياردەم بەرمەككە
چۈن مەخپى مەسئۇلى ئوتكوزۇپ فەرسەت كۈتۈپ ياتقان ئىدى. ۋە
خەلقنى انقلابقا دەعوەت قىلغان ئورلى ئىشۇيق ۋە ۋەقەلەرى ھەزەرلاب
ئىلى، قەشقەر، كورلا قاتارلىق جايلەرگە تارقاتقان.

پىچاندىن چىكىن لۇكاچۇنگە كەلگەن ماشىنىدىن 29 نچى ئاينىڭ
29 نچى كۈنى خۇاچە ئىياز ھاجىم نامىدىن مەمۇد مەجىپىغا بىر پارچە
خەت يازىدۇ، خەتتە: «ئەمىن باي، مەمۇد باي، ئىبراھىم دەرغىلارغا مە
لۇم ئولتۇرۇشنىڭ؛ بۇلار ئورغۇن ئىسكەر ئىلە چىقىم دېگەن جايدا كەل
دۇق، سىز مۇ ھەزەرلاب كورۇشۇڭلار» دەپ يازىدۇ. بۇ خەتنى ئاشۇ
غان ئاستانە خەلقى راس خۇاچە ئىياز ھاجىم كەلگەن ئوخشايدىر دەپ
خوش بولۇپ تۇرەك قوزغۇلۇشقا ھەرىكەت قىلىدۇ.

مەمۇد مەجىپى لۇكاچۇنگە كىتىپ قالغاندا، ئاستانە ياشلىرى ئاستانە
دە قوزغۇلۇشنى باشلاپ شۇ يەردە سوداگەر بىر نەچچە خەنەسۇنى يوقۇتۇپ
اولارنىڭ مال - مەلكىنى بۇلايدۇ. ياشۇخى كارىزىدا ئىبراھىم دەرغى
يىتە كىچىك كىمە قوزغۇلۇش كۈتۈرۈلۈدۇ. بۇ ۋاقىتلار بولغاندىن سوڭ
مەمۇد مەجىپى، ئەمىن بايلار لۇكاچۇندىن ئاستانەگە قايتىپ كىلىپ بولغاندا
باشلارنىڭ ۋاقىتىدا باشلاپ قوزغۇلۇشقا باشلاپ ئاخىرى انقلابنى قىلماق
قاقرار قىلىدۇ.

بۇ ئورۇندا جىڭ شۇرىننىڭ 300 گە قەدەر ئىسكەرى ئاستانەگە كىرىپ
اھۋالنى كورۇپ، سىرتىدىن ئاستانەگە سوقۇش ئاچماق ئۈچۈن قارا
خۇاچە تەرەپكە ئۆتكەندە، ئارقىدىن ئاستانە، قارا خۇاچە خەلقى قوز
غۇلۇپ بىر نەچچە ئال مەتق ئىلە بۇ ئىسكەرلەرگە ھۇجۇم باشلايدۇ. بۇ
ئىسكەرلەر قاچىپ ئاستانە، قارا خۇاچە كۈچلىرىدا تۇر - مار بولۇپ
قوزاللاردىن ئايرىلىدۇ. شۇ كۈن ئاخشاھى ماشىنىدىن لۇكاچۇندىن

آستانه غە كېلىپ توشۇتۇپ، بۇلار بۇ جايدا ئورپانغا ھجوم قىلىشقا قارار قىلىشىدۇ. ئەزەسى قاراخوجا، آستانە، موزدوق، باشقى، لو كچون، لەيجىن دىن ئورپانلۇپ 3۰200 ئىنلىق فېدائىلەر ھاضر بولۇدۇ. بۇ فېدائىلەر نماز خۇتەن ۋاقىتىدا كېنە، آبادقا يىتب كەلگەن دە، بۇلارغا ئورپاندىن خېرالاب چەتئان عېنالمەن ھاجى، ھسامالە

ئىدىنى ئۇيىتىدۇ، بۇ خېرنى آ شىلاب محمود محطى ما شى-مىن لەر بۇ 120۰ عىسكەرنىڭ ئالدىنى تۇسەن ق ئۇچۇن فېدائىلەر نە، باشلاب يان دىگەن جاياغا بارغاندا، گۇچۇك طرفىدىن كەلگەن بىر ايشە كچى، «ھاضر ھكومت نىڭ 500 ئاز، عىسكىرى شافتوالموق دى

ئىدىن آخۇنلەر اوچ راب، ئورپانغا يىتب كەلگەن مۇ صول ھاجىم نىڭ: «مىن دىن بىر كون ايلگىرى جاك شورت نىڭ 1۰200 عىسكەرى ئورپانغا يورۇپ كەتتى بولر ئورپاندا تورغان عىسكىرلەر گە قوشولۇپ آلمىسون كىنىڭ نىزىغا چىچە بارىت 1200 عىسكىر نىڭ قوراللىنى قوشما چو شور

مەككە ھرىكت قىل ئورپان انقلابىنىڭ يىتەكچىلىرىدىن اولتۇرغان كەن جاياغا يىتب سون» دىگەن سوز موصول ھاجىم، اورە تورغانى محمود محطى س لىدى» دىگەن نى آ شىلاتىدۇ. ايمىن باى، ابراهيم دورغالر 500 ئىفر فېدائىلەرنى باشلاب گۇچۇك يولغا قاراپ ماشىنىدۇ. اورومچى يولغا قاراپ بولون كەن فېدائىلەر كىنىڭ دىگەن جاياغا يىتب بارغۇنچە، ئالدىغا 1200 عىسكىر ۋاچرىمايدۇ، گۇچۇك يولغا بولون كەن فېدائىلەر 500 ھكومت عىسكىرىنى سىناپ سوقۇش باشلايدۇ. فېدائىلەر چىكىنىش ھالىغا يەتكەندە «بۇ طرفنىڭ احوالى اغر، فېدائىلەر نىڭ ھەمەسى بۇ ياققا كەلسون» دەپ اورومچى يولغا كەتكەنلەر گە خىم بىرىدۇ. محطى كىنىڭ

طرەفنىڭ ئىككى قىسمىنى ئىلگىرى ئالغان بولسا، كېيىن بولسا سۇقۇشۇپ
اتقان فېدائىلەرگە ياردەم بېرىشكە. ئاخىرى ئۇنىڭ كېيىنكى قىسمىنى ئۆز پاتى
نىڭكى ھىسامىدىن قورال ئالماق ئۈچۈن ئۆز پاتىغا قايتىپ كېلىپ بېرىپ
بىر قىسىمدا يەنى شەھەرگە تەسۋىپ قىلىپ قولىغا ئېلىشۇ
پۈتتۈ. يەنى شەھەرگە فېدائىلەر كېيىن ئالغاندا، ئورومچى طرف
دىن كېلىپ قالغان 1201 ئىسكىرى يېڭى شەھەرنى اطرافتىن قورشاپ شەھەر
گە قاراپ ئوق ئاتىدۇ. بىرىنچى ئاينىڭ 6 ئاچى كۈنى ماشىنىدىن
ئۆز پاتىنى تاشلاپ قاچماققا قاراپ قېلىپ، ھەممىسىگە «ئىمىن-خون،
«ئىمىن-ئىشىنى تاشلاپ قويۇپ، ئۆز پاتى خەلقىنى ئۆلۈمگە تاشلاپ
بىزگە كەلگەن بارىمىز، بىزگە قاچىپ قونۇلار، بىزگە ئۆز پاتىنى
قاچىسۇن، بىز قاچماق خەلقىنى بۇ كەنگەن ئىسكىرىلەر قاتلىغان قىلمىشنى
كۆرۈشكە كۆزدۈق، ھەممەسىگە قارشى ئۆز پاتىنى لازىم دەپ
خەلقىنى بىرلىشىۋېرىپ ھۆكۈمەت ئىسكىرىگە ھۇجۇم باشلايدۇ. بىرىنچى
كە قاتلىغان سۇقۇشۇشدا 1200 ئىسكىردىن 2 يۈزى ئۆلۈپ قالغانى قاچى
لىدۇ، فېدائىلەر بۇ ئىسكىرىلەرنى يارغول دېگەن جايغا قەدەر قوغلاپ
بارىدۇ، 1200 ئىسكىردىن ئۆلۈپ باران 18 دانەسى ئامان قېلىپ، ئاۋۋال
چىڭغا قاچىپ بېرىپ ئالىدۇ. بۇ سۇقۇشۇشدا ھۆكۈمەت ئىسكىرى طرفى
دىن قولغا توشۇش ئورۇن ئورال ھىسابىغا فېدائىلەر كۆچمە
لى ئۆلۈپ ئالودۇ.

ئۆز پاتى يېڭى شەھەرنى قولغا ئالغان فېدائىلەر كەنە شەھەرگە سۇ
لۇ ئۆلۈپ ئالغان ھۆكۈمەت ئىسكىرىنىڭ باشلىغى مالىيە جاڭغا «قورالنى تاپشۇر!
بولمىسا جازا ئىشى يەيسەن!» دەپ ۋەكىل كېرگۈزىدۇ. مالىيە جاڭ بۇ
لارغا: «بىز قورالنى ئورومچىدىن ئالغان، ئورومچىنى سۇقۇشۇپ ئالغانى
لەردىن سۇڭ ئاندىن قورالنى تاپشۇرۇمۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن
ئورومچىنى ئاڭلار» دەپ جاۋاب قايتۇرىدۇ. ئاخىرى كەنە شەھەرگە
«ھۇجۇم باشلاپ، مەشنىڭ باقىنىڭ ئوغلى ئابدۇللا لەر بىلەن
شەھەر دەزبازەسىگە ئۆت قۇيۇلۇدۇ. بۇ ئاندا، مالىيە جاڭ «ھۇجۇمنى
توختاتىسۇن- قورالنى تاپشۇرۇمۇ» دەپ خېرىرىدۇ. سۇ قۇش ئۆت
تاب بىرىنچى ئاينىڭ 8 ئاچى كۈنى «فېدائىلەر كەنە شەھەرگە كېر
مەشنىڭ، مالىيە جاڭ قورالنى تاپشۇرۇش» دېگەن توختام بۇ يەردە

لوى جاڭ طرفىدىن 2 چوڭ تۈپ، 8 دانە چارخلىق پولېموت، اوق -
دوراسى ايلە 260 دانە، ملتق فېدائىلەرگە تاپشورولودۇ.
توشقان بۇلاق دېگەن جايغا 4 دانە ئاقتوموبىل ايلە كېلىپ قال-
غان 40 نۇر حىكومت عىسكېرىنى قولغا توشورمەككە حاضرلېنىپ تۈز
غاندا، ئاستانە دەتورغان مقصود ئاخوندىن: «لو كچونىگە 600 اوروس
عسكېرى كېلىپ قالدى، تزدن كېلىگىلەر» دېگەن خېر تورپاندىكى
فېدائىلەرغە كېلىدۇ. بوخېرنى ئاشلىغان محمود مېخېتى دەرھىسال
فېدائىلەرنى باشلاپ تورپاندىن ئاستانەغە كېلىپ، ئاستانە دە اوروس
لەر بىلەن سوقۇش باشلايدۇ. اوروسلەر بىر طرفىدىن سوقۇشوب
بىر طرفىدىن چېكىنىپ قاراخوواجهنىڭ باداملىق دېگەن جايىغا كېلىپ
موصول باينىڭ داۋودىغا كېرىپ ئالىدۇ. فېدائىلەر بولەرنى قىزور
شاپ ئالغاندا، بىرنىچى ئاينىڭ لىنچى كۈنى اوروسلەردىن ئادام ئەل
چى بولۇپ فېدائىلەر قاشىغا كېلىپ: «بىز قورال تاپشورومىز، چى-
شىمىز شون تۈەن جاشىدىن بوپروق ئالماق اوچون بزدن ايكى ئادام
تورپانغا بارسا» دەپ سورايدۇ. بوۋاقتىدا مقصود ئاخون فېدائىلەر
غە، «بو اوروسلەرنى قىسمايلى، بولارغا كەشىچىلىك قىلساق، كىيىن
بولارەن فايدالېنىشقا بولودۇ. طلبىنى قېول كورسەك» دەيدۇ. بو
فېكر قېول كورولۇپ بو ايكى نۇر ئادام تورپانغا شون تۈەن جاڭ فېدائىلەر
كېلىدۇ. بو شون تۈەن جاڭ بولسا، باياقى توشقان بۇلاققا كېلىپ قالغان
4 دانە ماشىنا ايلە قولغا توشوب تورپان كەنە شەرگە قامالغان ايدى.
شون تۈەن جاڭ بو ايكى نۇر اوروسقا كىشىلەرنىڭ ئالدىدا قورال
لەرنى تاپشورۇپ بېرىگىلار دەپ، مخفى سورەتتە اولارغا «بو اوغ
رىلەرنىڭ ئارقى يوق ايكەن، مەككىن قىدەر قوراللىرىنى تاپشور
ماشىلار» دەپ قويدۇ.

بو نۇر اوروس اولرى تورغان جايغا كېلىپ، مەئامدى قورال
تاپشورومىز دەپ تورۇپ تاڭ ئاتار ۋاقتىدا مەخاسىر اېچىدىن قاچىپ
چىقىپ پېچانغا قاچىپ كېتىدۇ. فېدائىلەر بو اوق دوراسى قالغان
اوروسلەرنى بى غەملىك قىلىپ قاچورۇپ قويغانىغا بو شاپمان يەن
ئارقاسىدىن پېچانغا بارىدۇ. پېچاندا 20 نچە كۈن قاتتىق سوقۇش
دارام قېلىدۇ.

مانا بو كۈنلەردە تورپاننى انىلاپچىلەر قولغا ئالىدۇ دېگەن

خېر اورومچىگە يېتىپ چىقتى. بۇنىڭدىن اورومچىدە كىچىك گۇرۇھقا
 ئىن شۇر دەربازەسىنى تاقاب ئالدى، گۇچادا ئادام ماشىنىسى ماسلىق باش
 لىرى پېدا بولدى. جىڭشورين اورومچى كۇچالرىغا: «كىمە كىمە
 نە اغوا تاراتسا، اولوم جىزاسى بېرىمن!» دەپ بۇيرۇقلەر چاپلاپ
 ئى. ۋە اورومچىنى مۇداپىئە قىلماق ئۈچۈن قىمۇلدا تۇرغان باش قىر
 مائىدان (زۇڭزى خوى) شىڭشى سەي نى اورومچىگە چاقىدى.
 مەنابو اورومچىگە قاراپ قايتىپ كىلىۋاتقان شىڭشى سەي سەي
 كرى پىچاندا بولۇپ تۇرغان سوقۇش اوستىگە تۇيۇقسۇز
 كىلىپ قالدى. بۇ سوقۇشقا شىڭشى سەي نىڭ زەرەملى ئافىمۇ مۇپىل،
 زۇرتۇپ، ئاپرۇپلان ايلە كىلگەن 4000 دىن ئارتۇق عىسكىرى قاتناشتە.
 شىڭشى سەي طرفى نىڭ قورال ۋە عىسكىر جەھەتتىن اوستۇنلەپ.
 كىيىنى نىزدە تۇتقان فېدائىلەر چىكىنە، كىكە مچپور بولۇپ، بىر طرف
 دىن سوقۇشۇپ، بىر طرفدىن چىكىنىپ تۇرپانغا كىلىپ ئالدى. شىڭشى
 سەي نىڭ عىسكىرى ھەممىچىن، لو كچونلەر نە، دەسسەپ او تۇپ
 تۇرپانغا يېقىنلاپ قالدى. فېدائىلەر تۇرپاندا مۇداپىئە قىلىپ ئىس
 روشقا كۇچى يەتمىدى. ماشىنى ئورپاندىكى بىئون عربى قۇرال
 نى الپ تۇقسۇنغا قاراپ يۈرۈپ كەتتى. مەمۇد مەھىطى ھەم ئوق
 سۇنغا قاراپ يولغا چىقتى. بۇلەرنىڭ ئارقاسىدىن سورۇپ كىلىۋات
 قان شىڭشى سەي عىسكىرلىرى تۇقسۇنغا كىلىپ قالغاندا، بۇ ئادەم
 خۇد مەھىطى، مۇسول حاجىم، طاھرى، گى، باي غىزى، يۇسۇپ بەگ
 سەيىدى، امىن حاجى داملام، نەمەت خىلافت، مەقسۇم ئاخۇنلەر بىرلىكتە فېدائىلەر
 نى باشلاپ قازاشۇرگە كىلىپ ئالدى. مەمۇد مەھىطى خۇتۇن سوم
 بولغا چىقىپ تۇرغاندا، ھەمداللىھ اعلم ئاخۇنوم، امىن آخۇنلەر يار
 دەمگە خۇاجە نىياز حاجىم نى باشلاپ چىقماق بولۇپ قىمۇلغا يۈرۈپ كەتتى.
 شىڭشى سەي پىچان، لو كچون، ئاستانە، تۇقسۇن تۇرپان قىتارلىق
 جايلردە «سەنلەر اوغرىلەرگە ياردەم بەرگەنسىلەر» دەپ كۆپ ئادەم
 نى اولتۇرتتى، پۇل - مالىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى، اوى - عمارەتە
 لرگە اون قويدى.

مەمۇد مەھىطى 8 نچى ئاينىڭ 8 نچى كۈنى تۇرپانغا فېدائىلەر
 دىن بىر قىسىمىنى مەشىھورۇپ، كۆمۈش دېگەن جاينغا يېتىپ كىلگەندە، لو ك
 چون طرفىدىن بىر ئادام كىلىپ: «بۇلەر ھەمداللىھ اعلم ئاخۇنوم ايلە

قمولغا بارغان ايلوق، خواجه نياز حاجم قمولدىن چىقىپ، بىزنى خان
لاردىن سىزگە ايمەردى» دىگەن خىتوئىي قىلمىش. محمودە ۱۹۳۰
۱۴ نچى كۈنى توقسونغا كېلىپ شىن شىن شىننى ئىشەنچسىز قىلىپ كۆن
سوقۇشودۇ.

خواجه نياز حاجم قمولدىن چىقىپ، لو كچونىگە يېتىپ كەلگەندە،
يېنىدىكى ئاداملارنىڭ «بىز شەرگە كىرگەنمە يىلى، اگر شىن شىن سەي سە
كىرى كېلىپ قالسا، بىزنىڭ شەرگە كىرىپ قالغانلىقىمىزنى بىچانە قىلىپ
احتمال كۆپ ئادامنى ئولتۇرۇپ تاشلاش» دىگەن فېكرىنى بىرىدۇ.
ئاخىرى خواجه نىزنىڭ تېكىلىنى ئېلىپ، لو كچون شەرگە كىرگەن كەمچە
بۇر بولۇدۇ. ئويۇقسىزدىن لو كچوننى شىن شىن سەي سەي كىرىپ قورشاپ
ئالغاندا، خواجه نياز حاجم قارشى سوقۇشنى داوام قىلىدۇ، بىر يېرىم
بىشىغا كۆزى يەتمەي شەردىن سۈرۈلۈپ چىقىپ كەتتى، كەمچە بۇر بۇ
ئۆدۈ. بىر يېرىم ئورتادا باشلانغان سوقۇشدا تۈرپان ئىنقلابىدا بىر
خىزمەت كۆرسەتكەن خەمەتلىك ئاھالىلەر ئىسمىمۇ، ئاخىرى شەردىن
ئۆدۈ. خواجه نياز حاجم ئويۇق دىگەن جايغا چىقىپ ئالدى.

17 - كۈنى شىن شىن سەي سەي كىرىپ توقسوندا 5 - 6 - يۈز
بىر گىناھ ئاداملارنى ئولتۇرۇپ، اۋى - ۱ - نىمەتلىرىگە اۋى قوبۇل
اورۇمچىگە يۈرۈپ كېتىدۇ.

بۇ ۋاقىتتا قاراشەردە تۇرغان ماشىنىمىن بولسا بولۇپ، بولسا
سوقۇشلاردا اۋىنىڭ عاجزلىقىنى سىزىپ، ماجولۇقنى ياردەمگە
چاقىرىپ كەلتۈرمەك اوچون موصول حاجم، تامبەگ، نياز
تۈنگانلارنى قاراشەردىن لانجوغا ماشىنىرودۇ. بۇ كىشىلەر دوخۇڭ
يولى ايلە ئەنشى دىگەن جايغا يېتىپ بارغاندا، ئالدىغا يولبارس
بەگ اوچرايدۇ، بولسا يولبارس بەگ تۈنگانلارنى ياردەم اوچون
شەرقى تۈركىستانغا ئېچىمەققا حاضرلىق قىلىپ تۇرغان ايكەن،
يولبارس بەگ، موصول حاجم بولۇپ، ماجولۇقنى 2 نچى يۈز
بىر ياردەمگە تېكىلىنى قىلدى. ماجولۇقنى قوبۇل كۆرۈپ چىققان بۇ
لۇپ تۇرغاندا، بوخېرنى ايشىتكەن محمودە مەھىتى، آكاستى مە
صول حاجمغا: «ماجولۇقنى بۇ ياققا چىقارماستىن، بىزنىڭ
دەپ مەكتۇپ يازىپ سۇجوغا مەخسۇس آدەم ماشىنىرودۇ. امانەت

لدا ياز دەمگە ئۆتكۈزۈش قىلىش، كىيىم، ئاملى بولدى چىقماڭ دەپ ئۇ يەتتە
قا يۈزى چىدامىغان موصول حاجم، ماجوڭنى نى باشلاپ شىرقى
تور كىستالىغا ئالپ چىقىدۇ.

بۇ كۈنلەردە محمود مەھىپى فېدائىلەر نى باشلاپ، ئوقسۇن، تور
پان، پىچان، لو كچوننى بوشوتۇپ اورومچىگە قاراپ سورولگەن
بىلگىشى سەي عىسكىرلەرنى بايانخو دېگەن جايدا توشاپ سوقۇش
دو. بوسوقۇشنى قايتىپ بىرنىچى نوبت خواجه نياز حاجم ايلە تور
پاندا كوروشودو. بۇ مىلى انقلاب يەتتە كچىلەرنى انقلابى حرىكىنى
موندن صوڭ قايسى اوصولدا ئالپ بارىش خصوصىدا صحىبتاوت-
كوزۇپ تورپاندا حكومت قردەنى قائىمىغانلىقدىن انقلابى سوقۇش
صىقىنى گوجوڭ طرەفكە يۈتكەشكە قزار قىلىشىدو. بوقزار بو
بچە فېدائىلەر گوجوڭ مەزرىغا قاراپ سوزۇلغودو.

اورومچىگە بىرنىچى ھجوم

«اورومچى زور خوف آستىدا قالدى. بىر ھجوم بىلەنلا باسىپ
آسماقنا مەكەر» دەپ ايشەنگەن ماشىمىن بىرنىچى آينىڭ 9، نىچى
كۈنى عىسكىرلەرنى باشلاپ اورومچى شەرىگە 40 يولجى جى ساوزا
دېگەن جايندا كىلپ توشودو. «ماشىمىن اورومچىگە ھجوم قىلار
مىش» دېگەن خېر آڭلاش ھىمان اورومچى شەرى جىربى حالت
ايچىگە كىرىپ، شەرى ايچىدىكى تونگان، ئۆركلەرنىڭ شەرتاشى
غا، شەرى تاشىدەكى خەنسولەرنىڭ شەرى ايچىگە كۈچۈش اشلارى
جىدىلىشىدو. جىڭشورىن گوجوشىدەكى حكومت عىسكىرلەرگە اوروم
چىگە قايتىشقا امر بىرىدو. 2 نىچى آينىڭ 20 نىچى كۈنى گە يەتكە
دە، ماشىمىننىڭ عىسكىرلەرى اورومچى چوڭ كوبروك مەھىلەسىدە
گە باسىپ كىردى. اورنادا قاتتىق سوقۇش باشلاندى. آز كوناوت
مەدى اورومچى شەرىنىڭ اطرافىدەكى تاغلەر، موھىم اورونلەر ما
شەمىن طرەفقا اشغال قىلىندى. شەرى ايچىگە قاراتىپ زەمبەرك،
پولىموتلەر آتلىدى. جىڭشورىن عىسكىرى شەرى ايچىدىن چىقالماي
سوقۇشلەر بىرنىچە كۈن داوام قىلپ تورغاندا، بوسوقۇش اوستىدە
گە تورپان، ئوقسۇندىن سوزۇلۇپ كىلپ ائاقان شىڭشى سەي عىسكىرى كى
لپ قالدى. بونىڭ اوستىگە شىرقى شىمال (مانجورىيە) دن سەويت توپراغى

**Yakup Han Bedevlet: 1864
yılında kurulan Dođu Türk-
istanda kurulan İslâm Dev-
letinin Reisi**

Yakup Han Bedevlet. Head
of the Islamic State of East-
ern Turkistan, founded in
1864.

• يعقوب خان بَدَوَلْتُ رئيس الدولة الإسلامية التي أقيمت في تركستان الشرقية عام ١٨٦٤

ن، امدى بولدى چىقماڭ دەپ نۇقتىش
 حاجم، ماجوڭىنى باشلاپ شىرقى

فېدا ئېلەرنى باشلاپ، توقسون، تور
 ئوب اورومچىگە قاراپ سورولگەن
 دېگەن جايدا توشاپ سوقوشو
 نى نوبت خواجه نياز حاجم ايلە تور
 ب يېتە كچىلەرنى انقلابى حرىكتىنى
 الپ بارىش خصوصىدا صىجىت اوت-
 نى قالمىغانلىقىدىن انقلابى سوقوش
 كەشكە قىرار قىلىشىدۇ، بو قىرار بو
 ئا قاراپ سوزىلغۇدۇ.

بۇرۇنچى ھىجوم

دا قالدى. بىر ھىجوم بلەنلا باسىپ
 ماشىمىن بۇرۇنچى آينىڭ 29 نچى
 چى شىرىگە 40 يول جى جى ساوزا
 ماشىمىن اورومچىگە ھىجوم قىلار
 ان اورومچى شىرى حىربى حالت
 تونگان، تۇركلەرنىڭ شىرى تاشى
 شىرى اىچىگە كوچوش اشلرى
 ئېدەكى حىكومت عىسكىرلىرىگە اوروم
 20 نچى كۈنى گە يەتكە

وڭ كو بىرۈك مەنلەنىپ
 باشلاندى. آز كۈن اوت
 غلەر، موھىم اورونلەر ما
 چىگە قاراتىپ زەمبىرەك،
 شىرى اىچىدىن چىقالماي
 ئاندا، بو سوقوش اوشى-
 قان شىشى سەى عىسكىرى كى
 جورىيە (دىن سە وىت توپراغى

(Hoca Hacı Niyaz) : 1933 yilinda kurulan Müstakill Doğu Türkistan Cumhuriyetinin reisi. 1941 yılında Ruslar tarafından şehit edildi.

Hacı Hoca Niyaz : Head of the independent Republic of Eastern Turkistan, founded in 1933. He was martyred by Russian Communists in 1941

Uighuristan Republic 1933-34

راقالى چۈچەككە اۆتكەن مانجورىيەلى خوشخوزا ئەللىق عىسكىرلەر
 ورومچى شەيگە كېلىپ قاليدۇ. بونىڭ نەتىجەسىدە چاڭشوريننىڭ
 فوئەتى كوچلۇنۇ، اونىڭ عىسكىرىگە جان كېرىپ، شەردن سىرتقا
 ھىچومغا چىقىلىدۇ. اوزوس عىسكىرلىرىنىڭ اىستراكى ايلە بولغان ھىچوم
 ليا ماشىمىن مغلوب بولۇپ چىكىنىدۇ. چاڭشورين طرەقدن چوڭ
 كوهروك تونىگان، توركلەرنىڭ اوبلىرىگە اون قويولۇپ، چوڭ كو
 روكدە ئەكچە نام اولتورۇلۇدۇ.

قاراشەر، تەقسىزدا قوزغولۇش

قمولدا انقلاب داوام قىلىپ تورغان كونلردە توقسون خلقى
 ھىم تورپان خلقى ايلە بىرگە فرصت كوتۇپ ياتقان ايدى. تور
 پاندام ھىمدىمىنى ھىمدوللە اعلم آخونو ملر طرەقدىن تورپان انقلابى
 باشلانغان ھىمان، ھىمدواڭ اوغلى توختى باشلىق توقسون خلقى
 تزدەن قوزغولۇپ تورپان انقلابچىلارغا قوشۇلماق توغروسىدا
 مصلەحت اۆتكوزون، توختى آخون باشلىق 10 ادامنى اۆندەكى
 رەھبەرلەردن يول - يوروق سوراپ كەلمەك اوچون ۋەكىل قىلىپ
 تورپانغا اىبەرىدۇ. بو ۋەكىللەر تورپانغا كەلگەندە، تورپان انقلاب
 چىلرى بولەرنىڭ فكىرىنى قبول كورۇپ توختى آخونغا توقسون
 دا قوزغولاڭ كوتەرمەك ۋەھىفەسىنى تاپشورۇپ تون چاڭ ()
 لىق منصب بېرىدۇ. ماشىمىن ياردەم اوچون مالىملىك بىر تونىگاننى
 وشوب بېرىدۇ. بولەر توقسونغا قايتىپ بېرىپ، اۆندەكى فە -
 قىدا ئايلەرنى توپلاپ، توقسوندەكى ھىكومت عىسكىرلىرىگە ھىجوم باش
 لاپ، توقسوننى اشغال قىلىپ، قاراشەرگە ھىجوم باشلاماق اوچون
 دىوزگە قىدەر فېدائىلەر ايلە يولغا چىقىدۇ. بو فېدائىلەر كىموش دىگەن
 جايدا يىتىپ بارغاندا، عبداللى زوشچاڭ، عبدالرحمان امام، كاما
 زا، شىوازا باشلىق (8) نۇر آدم فېدائى بولۇپ بولارغا قوشۇلۇپ
 كېتىدۇ. او شىق تال دىگەن جايدا كېلىپ توشوب، قاراشەر ھىكېم
 ادارەسىدەكى ھافىز زوشچاڭ دىگەن آدمگە: «يورۇتمىزنى، خلقىمىز
 نى چاڭ دىگەن ظالمنىڭ تىمور تاپانىدىن قوتقوزۇپ آزاد قىلماق او
 چون جانىمىزنى فېدا قىلىپ بوشرەفلىك جەشگە بىل باغلاپ يورۇتمىز
 كىزغە آياق باسىپ كېلىپ قالدىق. دىنداشىمىز، قانداشىمىز بولماق»

ئىككىنچى ئاچقۇن بولۇپ، ئولوغ خىزمىتىمىزگە ياردەم ئېلىشىمىزنى قاراپ توراڭ
مەن دەپ ئۈمىد قىلىماقتامەن. شۇنىڭ ئۈچۈن سىزدىن بۇ ئىشنى يار
دەمىنى كۈتۈپ قالدۇق» دەپ مەكتۇپ يازىدۇ. بۇنىڭغا جاۋابەن خافىزا
آخۇن چىن كوشۇم ياردەم بېرىدىغانلىقىنى مەلۇم قىلىدۇ. بۇ ئا
ناغا فېدائىلەر ئاچقۇن، كىيىم-كېچەك، كامازا باشقا ئۇنىۋېرسال قاراشلار تو
ڭلىرى بىلەن مەخسۇس ئاچقۇن، قاراشلار، قاراشلار توڭلىرىنى يار
دەمگە چاقىرىدۇ.

نتىجەدە قاراشلارنىڭ سىرتىدىن ۋە ئاچقۇن ھۇجۇم باشلانغاندىن كېيىن
ئايەلەر ھاكىم فېدائىلەر قولغا ئېلىنغان ئىرىك ئاسىر تۇشۇدۇ. قاراشلارنىڭ قول
غا ئۆتۈشى بىلەن فېدائىلەر قورال ۋە باشقا ماددى نەرسىلەر بىلەن
كۆپ غەنىمەتكە ئېرىشكەن بولۇدۇ. تۈرپاندىن بولغان بۇ كۆرسەتكەن
خىزمىتىگە مەكافات ئورنىدا توختى ئاچقۇنغا ئېلىۋېتىش () خافىزا
آخۇنغا ئېلىۋېتىش () مەنەپ كېلىدۇ.

توختى، ئاچقۇنلار قاراشلارنى تۈزۈشكە سەلەپ بولۇپ، مەن ئىش ئا
توق فېدائىلەرنى ئويۇش-ئويۇپ كۆرۈش ئۈچۈن قاراپ يۈرۈپ ئېلىشكە
كېلىپ، مۇندەكى بىر بۆلۈم ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى ئاچقۇن — مەن كەل
تۈرۈپ كۆرۈش ئېلىپ كېلىپ، كۆرۈش ئورغان ھۆكۈمەت ئىشلىرى
نىڭ باشلىقى جەن لوى جاڭغا: «ئىش باخىشلىقچە قوراللىق ئاچقۇنلار
تەسلىم بولساڭ، خەتتە ۋە ئىشلىرىگە تەسلىم بولساڭ، ئاچقۇنلارنىڭ
قوبۇل قىلىنساڭ، توپا ئىشنى ئاسمانغا سۈرۈشكە» دەپ ئېلىپ كېلىپ
زوددۇ. بۇنى جەن لوى جاڭ قوبۇل قىلىپ، ئاچقۇنلار قاتتىق سوقۇش
باشلانغان، فېدائىلەر جەن لوى جاڭ باشقا ئىشلىرىنى ھەلەك قىلىپ
كۆرۈش ئىشلىرىنى قىلىدۇ.

ئىشلىرىنىڭ بۇ ئىشلىرىدە كۆپ قورال غەنىمەت قولغا ئېلىش
گە ئېلىنىپ، ئىشلىرى مەشى مەن قاراشلارغا كېلىپ توختى ئاچقۇننى كۆر
لادىن چاقىرىپ كەلتۈرۈپ، بىر غەنىمەتلەرنى ئاچقۇنلارغا، توختى
تى ئاچقۇنغا: «سەن تۈرپانغا شۇ ئىشنى سەي ئايەلەر سوقۇش ئۈچۈن
غار، كامازا كۆچۈرۈش ئۈچۈن بارىپ ئېلىش» دەپ ئىشلىرىدۇ.
بۇنىڭغا قارشى توختى ئاچقۇن: «كۆچۈرۈش ئىشلىرىنى ئېلىش ئىشلىرى
غە ئېلىش ئىشلىرى، كامازا ئىشلىرى ياردەمچى ئىشلىرى بارىش» دېگەن
ئىشلىرى كۆرسۈتۈدۇ. بۇ ئىشلىرىنى ئىشلىرى قوبۇل كۆرۈش مەشى مەن

تمور شاگيونى توهن جالڭلىق. منصب ايله كوچارغا ماشىلارودو .
 بو آرىلدا توختى آخون تورپان طره فكه كىلپ، قوملدىن سو
 رواوب كەلگەن شىشى سەي عسكىرىگە اوچراپ قاليدو. شىشى
 سەي بو توختى آخوننى ئوتوب الپ، «عسكىرلىك، قوراللىق
 قايسى جايدا، ئەيتىپ بەرسەڭ سىنى اولتورمەيمز» دەپ قىستاپ سو
 رايدو. توختى ناخون بو ئىشقا قارشى: «بىزنىڭ قورال قان بىر بىرىگە كەل
 گەن، يانا قان ايله چىقادور. بىزنىڭ قوراللىق سەندەك اوغرىلەر
 دن يورتىمىزنى آزاد قىلماق اوچون لازىم سور، ظالما ئەينى يورتىمىز
 دن قوغلاپ چىقارماق توروب قورال قولدىن توشمەيدو» دەپ
 واقىراپ جواب قايتورودو. شىشى سەي بو قەرىماننىڭ مەنداق
 غىزب ايله قايتورغان جوابىغا قاراپ بوندان بىر نەتىجە چىقارالماق
 لىقىغا كوزى يىتىپ توختى آخوننى قىلچ ايله چاپىپ اولتوردى.

كوچارغا ھجوم

كوچارغا ھجوم قىلماق اوچون بو يروق تاپشوروب آلغان-
 لىن صولڭ تمور شاگيو اوزىنىڭ يىقىن دوستلىرى احمدخان، حامد
 خان، عبداللە خواجەلەرنى مصلىحتەكە چاقىرىپ اول بوگورگە
 ھجوم قىلىپ، اوندا فېدائىلەرنىڭ سانىنى آشوروب، قىزارا شەردن
 كىلىپ اوتقان كامازا باشلىق تونگان عسكىرلىرى يىتىپ كەلگەندە، او
 لەرا يله بىرگە لىش ب كوچارغا ھجوم قىلماققا قىلچ قىلىشىدو. تمور شاگيو
 بو چىدىرغا يىتىپ كەلگەندە، كامازا يىتىپ كىلىدو. چىدىردە على
 آقساقال باشلىق 30 نەفر مرگەن فېدائى، بولوب بولەرغە قوشولودو
 يىڭى حصارغا يىتىپ كەلگەندە، عبدالقادىر ملا، نەمت مراب، بىراق
 فەلوانلار باش بولغان حالدا 100 نەفر مرگەن فېدائى بولوب
 قوشولودو. بولەر يىڭى حصارنى اشغال قىلغان كۈنلەرگە اول
 گورئوب خواجە نىياز حاجمىڭ ئوققانى نىياز خەلفەت رەھبەرلىكىدە
 قوزغالغان بوگور خەلقى بوگور شەرىنى ھكۈمەت عسكىرلىرىدىن
 قارتىپ آلغان ايدى. تمور شاگيو بوگورگە كىلىپ مصلىحتە قىلىپ
 شىب كوچارنى آلماق اوچون بولغا چىقىدو. 200 دانە ھكۈمەت عس
 كرى كوچار يىڭى شەرىگە كىرىپ الپ شەرى دەرىزىلەرنى تاقاپ
 آلىدو. كوچار خەلقى دن ھەممە بەگى، احمدخان، حامدخان، عبداللە

خواجه، عبدالقادر، عبدالرسول حاجىمىلە ۋە كىل بولۇپ فىدا ئىلەرنىڭ ئالدىغا كېلىدۇ. بولەرنىڭ ئارقىسىدىن كوچار خلقى قىز غولۇپ آق بايراق كوتۈرۈشۈپ فىدائىلەرنى قارشى آلماق او چۈن لىنگرگە كېلىدۇ. بۇنەر تەمۈر شاگىو ايله كۈرۈشۈپ ئاقا دىگەن جايدا مصلحت ئۈنكۈزۈپ، كوچاردىكى خكومت عسكىرى گە اوروشماسىن قورالنى تاپشورۇپ بەرمەكنى سوراپ ۋە كىل اورنىدا عبدالقادر بەگ، نظام الدين افندى، محمد ايمىن شاگ - زوشكى كوچار شەرىگە. كىرگۈزۈدۇ. كوچار حاكىمى: «بىزگە ۋكۈن مەلت بەرسون، ۋكۈندىن صوگ قورال تاپشورۇمۇز» دىگەن جوابنى چىقارىدۇ. تەمۈر شاگىو - بولەرنىڭ ۋكۈن مەلت پىرىگە لەر دىگەن ئىدە بىرگەپ بار، - دەپ كوچارغە. ئىزدن ھجوم قىلماقنى لايىق كۈرۈپ تىلغرام سىللىرىنى اوزمەككە امر بېرىدۇ. جمعه كو نى ساعت 8: نە كوچارغا ھجوم باشلايدۇ. خكومت عسكىرى آراسىدا بولغان تۈرك عسكىرلىرى انقلابچىلارغا قارشى اوق آتماقچۇ - دىنى كۈتەرمەى شەر سىللىرىدىن سە كرىشپ توشۇپ فىدائىلەرغە قوشۇلۇپ آلىدۇ. انقلابچىلار سىلدىن آرتىلىپ توشۇپ شەردە بازە - سىنى آچىدۇ. بوا ئنادا خكومت عسكىرلىرى قورقوشۇپ بتون اوق دورالەرنى بىر جاىغا توپلاپ اوزلىرى اوستىگە چىقپ اولتورۇپ دورا غا اوت قويدۇ. بوا ئندن نھايتى قانتق پارتلاش - حاصل بولۇپ، بتون كوچار شەرىنى تومان باسىپ آلىدۇ. شۇنداق قىلپ كو چار ھم انقلابچىلار قولغا اونكەن بولدى.

بوا ئنادە قولغا توشكەن غنىمەت، متصب، آبروى اوستىدە فىدا ئىلەر كاتتالىرى اور تاسپدا آز - تولا سوركولوش پىدا بولودۇ. بىر - بىرىنىڭ قىدىگە توشۇپ كامازا، تەمۈر شاگىونى قورالدىن آيرىماق اوچون اونىڭغا «بوقوراللەرنى قاراش شەردىكى ماشى مېنغا اىبەرىپ بەرسەك» دەپ فېكر كورسوتودۇ. تەمۈر شاگىونىڭ كۈن - دىن - كۈنگە آبروى ھاالىمىت قازانىپ كىتپ بارغانىنى كورال - ھامى ئورغان كوچار واشكى ھم كامازانىڭ بوفكرىنى تېخىمۇ قوۋىتە لەيدۇ. نەتىجەدە تەمۈر شاگىو، بوقوراللەرنىڭ اوزى ايله بىرگە تور غاندا كۈپ فايداسى بارلىغىنى بىلسىمۇ، امما ماشى مېن غا اىب - بارمىسەم، بوايكى بوزوق ماشى مېن غا مېنى پمانلاب خىط يازىپ

اورتانی بوزوب قوبموسون دەپ احتیاط قىلىپ، غنىمەت قوراللىرىنى ماشىنىغا ايىبەرىدۇ.

بتون خاقنىڭ تەمور شاكىبو طرەفكە اويوشوب كىتىپ، اوزىنىڭ يالغوز قالىشىدىن حسد قىلغان كوچار واشى خىلقلىرىغە: «تەمور بولسا بىر عرباكەش، مەن بولسام بىرواڭ! مەن توروب، سەنلەرنىڭ بىر عرباكەشكە نۇرگەشكەنلىكىم قايىداغ گەپ» دەپ تىشويىق قىلىدۇ. يانا بىر طرەفدىن كامازا اياھ بىرلىشىپ تەمورگە قىلماققا اورو نودۇ. بولەر اول تەمورنىڭ قاشىمەكى بىوك مەيم اداىملىرىنى يوقۇتۇپ، آنىدىن تەمورنى اولتورمەككە مەسلىھەت قىلىشىپ، يوق بىر بەھانە ايله اسلام باينى سودقا تارتىپ: «سەن ئونگان عىسكىرلىرى توشىكەن اويگە گىلەم بەرمەپسەن، مەنى (كامازا) قارشى آنگان واقتىدا، مەن خىرە قىلىپ عىسكىرنىڭ آران موشومۇ دەپ سورودۇڭ» دىگەن گناھلىرىنى بويىنىغا آرتىدۇ. آڭغىچە گىنرال تەمور بولمىدىن خىرتاپىپ كامازانىڭ قاشىغا كىلىپ، آسىپ قويولغان اسلام باينى كورۇپ، چىغى كىلىپ، يىشىپ توشورمەككە امر قىلىدۇ. دە كامازادىن: «اسلام باي سىڭا نىمە اگناھ قىلدى» دەپ سورايدۇ. بونىڭ گناسى حقنى مەھىچ بىر نەرسە دەپ بىرالىمىغان كامازا «واڭنىڭ التماسى بويىچە موشونداق قىلدىم» دەپ جواب قايتورودۇ. تەمور شاكىبو واشىغا بارىپ اونىڭغا: «بىز ظالملىرىدىن خىلقىمىزنى آزاد قىلماق اوچ-ون انقلاب باشلىغان ايدۇق، بوانقلابنى بىز مەنصب اوچون باشلىغان امەسىمىز، بوگون انقلابقا بىوك باردەم ئەتكەن بو بىر ادامنى قىلماق قويساق، انقلابىمىزنىڭ آخىرى نىمە بولور، اونداق خىتا حركەت قىلماڭ، سىز مەن بىلەن چوراكلىق تالىشىپ مەن تەمورنىڭ قىلماق قىلماڭ، بوگوندىن ائىباردىن مەن سىزگە عطاقت قىلماق» دىگەن قىتار لىق سوزلىرىنى قىلىپ قايتىپ چىقىدۇ.

بو واقىعە اوتۇپ آزادىن بىر — ايكى كون اوتتەپلا كامازا نىياز خىلقىنى قورالسىزلاندورۇپ، «سەن مەندىن ايجازەتسىز بوگورنى آلدىڭ، بوگورنى آلغان واقتىدا 2 تونگاننى اولتورۇپسەن» دىگەن تەمىنلەرنى چاپلاپ نىياز خىلقىنى ساي بويىغا الپ چىقىپ توشورودۇ.

كوچار النخاندنك نهرتهسى تسكىن دىگەن قىشلاغىلىق ھادى اعلم دوشنبە بازارغا كىلىپ خىلقنى انقلا بىقا دەھوت قىلىپ، حاكىم مەھكىمەسىگە ھىجۇم قىلىپ، حاكىم مەھرى ۋە قوراللىرىنى كوچارغە الپ كىلىپ تەمۇر شاھىگە ئايلە كامازاغە تاپشۇرۇپ بەرگەن ايدى. كوچار ۋاشى، ھادى اعلمگە اوچلوك قىلىپ، كامازا ايلە بىر لىشپ «بىزدىن ايجازەت آلماي شەھرىنى الپ بىزگە حرمتسىزلىك قىلىدىك» دەپ انقلاپ قىلغان مەكافاتى اوچون ھادى اعلمنى اولومىگە حىكوم قىلىپ اولتۇرۇپ، باشىنى كىسىپ شەھرىنى آيلاندۇرودۇ.

گىنرال تەمۇر ئىلە ياكى تۈەن جاڭ تۇر تاسىدا

بولغان سوقۇش

گىنرال تەمۇر كوچارنى تىنچلاندىرۇپ آلغاندىن كېيىن احمد خان، حامىدان، عبدالرسول حاجى، عبداللە خواجهلار ايلە فېدا ئىلەرنى باشلاپ قەشقەرغە قاراپ يولغا چىقىدۇ. يول اوستىدە ياكى تۈەن جاڭنىڭ عىسكىر باشلاپ آقسۇدىن كوچارغا قاراپ كىلىپ اوتقانلە قى معلوم بولودۇ. بو حىكومت عىسكىرلىرى ياقىنلاشىپ كەلگەندە، گىنرال تەمۇر اولرنىڭ اىچىگە «قوراللىرىنى تاپشۇرۇشكۇلار» دەپ ئۇنۇر ۋە كىل كىرگۈزودۇ. ياكى تۈەن جاڭ بو كەلگەن ۋە كىللىرىنى گەپ — سوز سورىماي اولتۇرۇپ تاشلايدۇ. بو ياكى تۈەن جاڭ فېدا ئىلەرنى تۇسۇماي اوچون تاجى خوراز دىگەن جايدا كىلىپ عىسكىرلىرىنى تاغلىرى آراسىغا اورۇنلاشتۇرۇپ سوقۇشقا حاضر بولودۇ. شۇ وقتدا غولجا يولىدىن حىكومت عىسكىرى توشۇپ قىلىشدىن اھىياپ قىلىپ، قوغان دىگەن جايدا قارا اوللوققا چىقاريلغان حېب اللە باشلىق ئۇنۇر قارا اول ايلى يولىدىن ئۇنۇر خەنسۇ، براوروس، بر قالماقنى توتۇپ كىلىدۇ. آختۇرۇپ كورگەندە، بولردىن بىر پارچە خط چىقىدۇ. خطدە يازيلغان سوز «قەشقەر، ياركىند، اوچتۇرپان عىسكىرلىرى ئۇدىن آقسوغا كەلسون. غولجادىن دوزداوان ايشپ عىسكىر بارىدۇ. حاضر تەمۇر كوچارنى آندى. قەشقەرغە يورمە كىچى، اونوك يولىنى تۇساشكۇلار» دىگەندىن عبارت بولغان. دىمك بو وقتدا دا جىڭشورىن، قەشقەر ايلە بولغان. علاقىسى اوزولگەنلىكىدىن بو ئۇنۇر آدمىنى ايلى آرقالى قەشقەر طرفىگە توشۇرگەن ايدى.

گېنېرال ئىمور بىر بولوم فېدائىيلارنى ياكى تۈەن جاشنىڭ آرقاسىغا آقسو يولىغا اوتكوزۇپ الپ، ياكى تۈەن جاكى عىسكىرى اورونلو شوب آلغان تاغقا 4 طرفلەپ مخصىرە حالندا هجوم باشلايدۇ . بوسوقوشدا ياكى تۈەن جاكى يېكىلىپ، 12 غربا اوق؛ 80 توگە آشلىق، بىر زەمبىرەك، بىر مونچە ملىق فېدائىيلارگە اسىر توشودۇ . چېكىنگەن ياكى تۈەن جاكى عىسكىرلىرى آق تام دېگەن جايدا هم چىناب تورالىماي آقسوغا بارىپ آلودۇ . ياكى تۈەن جاكى جام دېگەن جايدا يورت كاتتالرى بولۇپ 1.000 چە آدمىنى سارايفغا توپلاپ اولتورودۇ . جاھىدەكى بىتون خلىق اويلارىگە اوت قويۇپ كويپورۇدۇ . آخىرى آف سونى هم تاشلاپ چىماققا هجور بولغان ياكى تۈەن جاكى بولايديغاننى بولاب، اولتوردىغاننى اولتورۇپ، كويپوردىغاننى كويپورۇپ قەش قەرغە قاراپ سورولودۇ .

بونىڭ آرقاسىدىن قوغلاپ كىلىپ آتقان گېنېرال ئىمور باشلىق فېدائىيلار لىنگردىگەن جايفايىتەپ كەلگەندە، آقسو كاتتالرىدىن باي شاشىچى، محمد شاشىچى، محمد داغ - دوغايىلە آقسو كەنە شەرگە الپ كىرىدۇ . شەرگە چاسىدا كىتىپ بارغانىدا، گوروكەش بىرخەنسونىڭ گېنېرال ئىمورگە قاراتىپ آتقان اوقى ئىمورگە نە كەمەى اونوڭ قاشىندا كىتىپ بارغان زاكرا تلىق بىر آدمە ئىكىدۇ . شوكونى كەنە شەرگە توپانوتۇپ آلغان حىكومەت آدمەلىرى بىتون بىرنى اوت قويۇپ خاراپ فېلىدۇ . كاما زاھم 3,000 دانە عىسكىرايمە آقسو كەنە شەرگە كىلىپ توشودۇ . گېنېرال ئىمور اوچتورپاننى آلتماق اوچون يولغا چىققاندا، كامازا « ئىمور قايتىپ كىرسون، مەن ايلە مصلحت قىلىشىپ بارسون » دەپ ئىمورنى يولدىن قايتورۇپ كىرىدۇ؛ ئىمورگە ايتماى اوزى باشقا يول ايلە اوچتورپانغا عىسكىرما كىدورۇپ اونداكى قوراللىرىنى يىكى شەرگە الپ كىلىپ اوزى باسىپ آلودۇ . بونىڭ اوستىگە آقسودا قونغا توشكەن قوراللىرىنى ماشىنىغا اېپەرىپ، آقسونىدىن آلدىم دەپ ماشىنىغا خط يازىدۇ .

گېنېرال ئىمور آقسودا بىر آق تۈرۈپ حاضىرلىق اىشلىرىنى ئورۇنلۇق ئورۇنلارغا قاراپ ما كىمە قىچى بولغاندا، كامازا « ئىمور قەشقەرغا

بارماي غولچە غەبارسون دەپ تەمور قاشىغا ئادام كىرگۈزىدى، بوشوز گە خافا بولغان تەمور كامازاننىڭ اويىگە كىلىپ اونىڭغا «مىنىم اوچتور پاندىن تو ساپ اوزونك باردىك»، امدى قەشقەردىن غولچاغا بار دەيسەن، غولچا غابارماق آسان امەس، بولمىسا سەنمۇ بىزايە قولىغا غابار، اى، وشنى بىز قىلايلى، اولسەك بىز اولەيلى: «الغان يەر گە؛ پولىغاسەن ايگە بول» دەپ بىرمۇنچە يمان گەپ قىلدى. گىنرال تەمور اصلى ماشىنىنى مەن ايتا تىمى آستىدە كىيىمى ئادام بولغانلىقىدىن كۆپ اشلىردە اورتا بوزولوب قالما سون دەپ كامازانغا يول قويۇپ كەلگەن ايدى، تەمور نەتىجەدە كامازان نىڭ بوقلغان، انكەن اشلىرى لوستىدىن ماشىنىنى مەن غا عرض يازدى — ئىو، اورتا دا بولو وائقان بولاشلىرىغە چىدامىغان تەمور، كامازان اوسە ئىدىن يمانلاپ آرقىغا قايتماقچى بولۇپ يولغا چىقىدى، تەمور قاتناشما، سا، سوقۇشدىن نەتىجە چىقارمىش تەس ايگە ئىنىمى بىلگەن كامازان «ھ—ر نەش قىلسا خاھلىغانىنى قىلسون بىز ياردەمدە بولۇمىز» دىگەن ۋە غەبە ايلە تەمور نىڭ قاشىغا ۋە كىلى چىقارمىدۇ. باي آخون عزيزى، صوفى بەگ حاجىلار بولارنىڭ اورتاسىنى نەپلەشتۈرۈپ قويۇدۇ.

ياڭ تۈەن جاڭ تۈم شوق دىگەن جاينى بايىز، قەشقەر ماداوتەي دىن كەلگەن كۈچلەرنى توپلاپ، مستەھكەم استەھكەم قورۇپ آلغانلىقىدىن قەشقەرغە قاراپ يولغا چىققان فېدائىلار بوجايدان نەھائىتى قاتتىق ھىجۇم باشلايدى. تۈم شوقدا 30 نچە كۈن قاتتىق سوقۇش بولۇدۇ. آقسۇدىن ەلى حاجى، قرغىز قولى بەگ يەتتە كچىلىكىدە 500 ئادام فېدائىي بولۇپ كىلىپ تۈم شوقدە كىيىمى سوقۇشقا قاتناشىدى. حامدخان قەشقەردىن ياڭ تۈەن چاشىغا كەلگەن 25 غەربادا قورالنى قولغا توشۇرۇپ ئالۇدۇ. بىسۇ قوشدا ھەرايكى طرەقدىن كۆپ ئادام چىقىم بولۇپ، فېدائىلار ئارقا غا چىكىنىپ تورغانغا، قەشقەر ماداوتەي قاشىدىن محمود ئاخون داملام، ملا آخون حاجى، احمد حاجى، امىن خان بەگ، عبداللە خان خواجه باشلىق 2 نۇفر ئادام ۋە كىلى بولۇپ تەمور نىڭ قاشىغا كىلىدى. تەمور بو كەلگەن ۋە كىللىرنى ھەرمەت ايلە قارشى آلۇدۇ. ۋە كىللىر باشلىغى محمود داملا تەمور گە: «ياڭ تۈەن جاڭ ايلە اوروشوب او تالمايمىز، ياڭ نىڭ آرقاسىدا ماداوتەي بار. مەكىن قەدە آقسۇغا قايتىڭ، ياڭ تۈەن جاڭ ايلە اوزلرېنى ائىزاق قىلىپ قويايلى» دىگەن فېكرنى كۆرسۈتۈدۇ. احمد حاجى دىگەن كىشى بونىڭغا قوشۇمچە قىباب: «قەشقەردە كۆپ

اجنبى لربار. اگر قەشقەردە اوروش بولۇپ اولرغە بېرەر زىيان يېتىپ قالسا، يورتىمىزغا ياخشى بولماس. بۇنىڭ سوزومىنى آشلاپ آقسوغا قايتىپ كېتىڭ» دەپ ئەيتىدۇ. بىتون خالق انقلاب دەپ تۈرغان كۈنلەردە بواورونسىز سوزىنى آشلاغان تەور خاپا بولۇپ ۋە كېلەرگە: «بۇرېر لىرىنى دەپ كەلدىق. بۇرگە سەن. كېرەك ئە مەس قايت دېسەڭلار قايتىمىز، لېكىن ياكى تۈەن جاشىنى يەشگۈدەك قۈە تېمىز بار يوقلىقىنى ئەرتە سائەت 8 دە تەكشۈر مە كىلرىنى اومىد قىلىمەن دەپ، ئەرتىسى 3.000 فېدانى عىكەرنى صەف تۈزۈپ مارش اوقۇ تۈپ بو ۋە كېلەرنىڭ آلدىندىن اوتكوزودۇ. بو اوز خەلقىدىن تەشكىل بولغان فېدانىلارنىڭ مونچەلك غېرەت جىسارەتىنى كۈرگەن بو ۋە كىلەرنىڭ بەشى بۇلرى بەك تەسىرلەنگەنلىكىدىن مۇيەلاپ تاشلايدۇ. ۋە تەورگە قەشقەرغە تۇرەك بارساڭىز بو لغېرەك دەپ تۈصىيە قىلىدۇ.

بو ۋە كېلەر ايكى نۇر آدامىنى «تەور قايتماققا راضى بولمىدى. بۇرئىچە قىلامىز؟» دەپ ياكى تۈەن جاكى قاشىغا ابەرىدۇ. بو 2 نۇر آدام وجدانسىز بولغانلىقتىن ياكى تۈەن جاكى قاشىغا كىلەتەور گە خىانت قىلىدۇ ۋە ياكى تۈەن جاشىغا: «تەورنىڭ قورالى آزاي-كەن. تۇدەن ھىجوم قىلىڭ» دېگەن سوزلارنى قىلىدۇ. بوسوزگە خوش بولغان ياكى تۈەن جاكى بو 2 نۇر آدامىنى «ياكى قورالىنى 3 كۈن اىچىدە تاپشورماق بولدى» دەپ بارىڭلار دەپ قايتا تەورگە ۋە كىل قىلىپ ماشورودۇ. بو 2 نۇر آدام كىل «ياكى تەكۈن- اىچىدە قورالىنى تاپشورماق بولدى» دەپ ئەيتىدۇ. بوسوزنى آشلاغان تەور اويلونۇپ شۇنچە، كوچ ايلە تورغان ياكى تۈەن جاكى شۇن-داق آسان قورال تاپشورامدىكەن» دەپ شېۋەگە كىل، بوقتەم تۈلر پلان ايلە كەلگەن اوخشايدۇ دەپ گومەنلىق كەشپىلەردىن عىبال مەخان خواجە؛ امىخان بەگ، عىلى، يوسفلارنى قىلماپ بىتون اشپالرىنى آختورغاندا، آتنىڭ اىگەرى اىچىدىن قەشقەر ماداوتەينىڭ آقسودا تورغان مالوى جاشىغا يازغان بۇرپارچە خطى تاپىلىدۇ. خط دە: «سەن بۇ ايلە بىرتۈنگەن. تەورنىڭ آلدىدا قەشقەرغە كەل. مەن سىغا اىطائەت قىلىمەن. ايكىمىز بىرلەشپ بواوغرىلارنى بوئى قىلىمىز» دېگەن مضموندا سوزلار يازىلغان ايكەن. مالوى جاكى بولسا،

مور؛ كامازالرنىڭ اوسىندەكى باش قوماندان بولۇپ مەشھۇر
الدىكى آدمى، تمور بۇ ۋاقىتتا قامالغانلاردىن باشقا ۋەكىللەرنى «ماداۋتە»
ئىسمىدىن مالۋى جاشىنى ئىككى قىلىپ كەلگەن بىكەنسېلرە ئاقتى.
غابارىب كوزگە ئىلرىتىشنى، ۋەزىپە ئىشلىتىشنى بىيان قىلىشقا
ئاقسوغا مالۋىچاڭ قاشىغا ايىرىلدى.

بۇ ۋاقىتتا ياكۇتوۋەن چاڭ ئىسمىدىن كۈچلۈك ھۇجۇم باشلاندى،
بۇ ۋاقىتتا چىدىر دېگەن جايدا قىرە چىكىنىپ كېلىدى. ئاخىرى قىرە
ئىللىق قاپتورما ھۇجۇمغا اوتۇپ ياكۇتوۋەنچاڭنى تومشوقىن اوتكى-
زۇپ ئاشلايدۇ. بۇ ۋاقىتتا تمور مارالباشىلىق توردى حاجى ناملىق بىر
آدامنى قەشقەرنىڭ اچكى اھۋالىنى بېلىپ كەلمەك اۋچۇن قە
قەرغە ايىرىلدى. توردى حاجى 12 كۈندىن كېيىن قەشقەردىن قايتىپ
كېلىپ قەشقەردە ماداۋتەنىڭ قىرغىلاردىن 800 گە قەندەر عىسكەرلىك
مورگە قارشى تۇرۇپ تۇرغان خېرىنى الىپ كېلىدى.

گېنېرال تىمور (تمور بۇتۇڭ)، اگەر ماداۋتەنى قەشقەر قىرغى-
زىنى بىزگە قارشى اۋرۇشقا سالماقچى بولغان بولسا، بىزنىڭ قەشقەر
قەرنى ئالماقچىمىز قىيىن بولۇدۇ، — دەپ قايتۇرۇپ تۇرغان كۈنلەر
دە، قىرغىز عىسكەرلىرىنىڭ باشلىغى عىشان ئىسمىدىن بولۇپ
كەلگەن 2 نەفر قىرغىزنى قاراۋولچىلار يولىدىن تۇتۇپ، گېنېرال تىمور
نىڭ ئالدىغا الىپ كېلىدى. بۇ 2 نەفر قىرغىز توماقنى يىرتىپ اچىدىن بىر
مىكتۇپنى چىقارىپ تمورگە تۇتۇدۇ. بۇ ھۆججەتتە عىشان، اوراز، قوش
مەن، ئوخشىلاپ تۇرغان ئۇ ئىكەن بولۇپ، مضمۇنى، — بىز 800 قىرغىزنى
گە قوشۇلماققا تيارمىز، — دېمەككىن عبارەت بولغان. گېنېرال
تىمور بۇنى كۆرۈپ بەك خۇرسەند بولۇپ مۇكەر 2 قىرغىزغا
ئالاقىدار مۇخۇمىنى ۋەكىل قىلىپ قوشۇپ، مۇخۇمدىن عىشانغا بىردانە
آق بايراق، بىر پارچە خط ايىرىلدى. مۇكتۇپ، «رەھىمەت سىزلىرىنىڭ
ۋەدە ئىشلىتىشىڭىزغا، اللە سىزلىرىنى توغرا يولغا باشلايدۇ. مىسلىمانلىق
ۋەزىپە ئىشلىتىشىڭىزنى اۋتۇرگەن بولۇشىڭىز، سىزلار مۇمكىن قەدەر مارالباشى
غا كېلىپ ياكۇتوۋەنچاڭنىڭ آرقاسىدىن ھۇجۇم قىلىشىڭىز، اگەر كۈچۈڭىز
بىر يەتمەسە، آرتۇنچاڭنىڭ كېلىشىڭىز، اگەر بۇنى ھەم قىلالماساڭىز، اوز
جاينىڭىزدا فرصت كۈتۈپ تۇرۇشىڭىز» دېگەن مضمۇندىن عىشان
رەت. مۇخۇم 9 كۈندە عىشاننىڭ قاشىغا بارىپ ھەدىلەرنى تۇتۇپ كېلىدى.

عثمان گېنرال تەمورنىڭ ھەيئەت قىلغان آق بايراغىنى كۆرۈپ
 كۆپ يىغلايدۇ، كۆزلىرىگە سورتۇدۇ، عثمان بولاشنى ھېچ كېمگە
 مەلۇم قىلماي، ماداوتەي قاشىغا كېرىپ: «اوغرىلار ياقىلىشىپ كەلە،
 مەككە، قوراللىق تېزەك بېرىڭ، مەن ئەسكەرلەرگە سوقۇش
 يوللىرىنى اورگۇتۇپ، سوقۇشقا اولارنى تيارلاپ توراى» دەيدۇ.
 ماداوتەي 800 مېلىق، يېتەرلىك اوق بېرىدۇ. عثمان قايتىپ ئەسكەر
 لىرىنىڭ قاشىغا كېلىپ ئۆزى پەراغ اوتكوزۇپ، ماداوتەينىڭ قىرغۇ ئەسكەر
 ىرى اچىگە قوشۇپ قويغان 8 ئەدەمنى توتۇپ قماققا آيدۇ. ئۇنى
 قىرغۇلارنى توپلاپ، اولارغا ياك، چىڭ ۋە ماداوتەي ظرەفەندىن اش
 لەنگەن ظالوملارنى ۋە مۇسلماننىڭ مۇسلمانغا قارشى اوق آتېشىنى
 ھەراملىغىنى سۆزلەپ بولۇپ، مەن ماداوتەينىڭ قورالى ايلە ماداوتە
 تەي گە قارشى انقلاب اچماقچەمەن، سۇلر نېمە دەيسۇلر دەپ قالغان
 لارغا مۇسەبەت سالىدۇ. بارلىق قىرغۇلار فېكرىگىزگە قوشۇلماز، مەر
 نە قىلساڭ اىطاءەت شۇنە بولماز، — دەپ جواب قايتۇرۇدۇ. عثمان
 گېنرال تەمورنىڭ كەلگەن بايراقنى اىگىز كوتۇرۇپ، ناغرا - سۇ
 ناي چالېپ، ماداوتەي گە: «شۇرنى چاپسان بېكار قىل، بولمىسا
 تيار بول» دەپ خېر كىرگۈزۈدۇ. بۇ ھالدا عثمان باتۇرلۇق نام
 ايلە اطرافىغا 5000 گە قەدەر فېدانى توپلايدۇ ۋە عثمان اوزىنىڭ
 قىلغان اشلرىنى آڭلاتماق اوچون مۇخىم نى گېنرال تەمورنىڭ قا
 شىغا ايلەيدۇ. مۇخىم بولغان واقىئەنى كېلىپ آڭلاتىدۇ. گېنرال
 تەمور بۇ واقىئەنى بىتون قول آستىداكى فېدانىلارغا آڭلاتىپ اولر
 نىڭ روھىنى كوتۇرۇدۇ. بۇ واقىئا فېدانىلارغا تېخىمۇ زور غېرەت
 كېرىپ 2 كېچە - كۈنلۈك سوقۇش قىلىپ ياك تۈەنچاڭنى يېڭىدۇ.
 ياشىڭنىڭ 1000 دانە ئەسكەرى قوراللىرى ايلە فېدانىلار قولىغا اسېرتۇپ
 شۇدۇ.

ماداوتەي عثمان باتۇردىن يوقۇرقى مۇمۇندا مکتۇب تاپشۇ
 رۇپ آلغاندىن سۇڭ ايلگىرى يار كەندەدە آفغانىستان ۋە كېلى بولۇپ تۇرغان
 جېرنىل افندىنى 50 ئەسكەر ايلە عثماننى اولتۇرمە ككە چىقىرىدۇ.
 جېرنىل آبادنىڭ بويىغا يېتىپ بارغاندا، فېدانىلارگە اوچراپ قاچىپ
 شەرگە كېرىپ آلودۇ. ئۇنىڭ ماداوتەي اوزىنىڭ يوسىف جاننى چاقى
 رىپ: «سەن ايلگىرى روسىيەدە روسلارغا قارشى اورۇشقان ايكەن

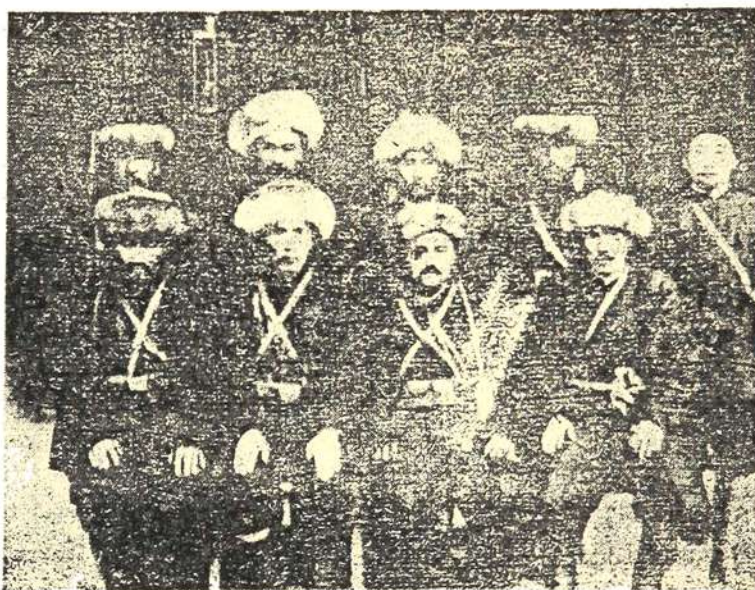
ۋە ئەللىكە، ئاخۇن، ئاھىل جانلار ئارقىسىدىن بارىپ نامە قوبۇل بولۇپ
ئىشماننى قايتۇرۇپ قوم دەربازىغا ئېلىپ كەردى.

1933 - يىلى - 8 - ئاينىڭ 8 - كۈنى گېنېرال تېمور قەشقەرغە يېتىپ كېلىپ
ئىشمان باتۇر بىتون خەلقىنى باشلاپ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئېلىپ
ئىشمان گېنېرال تېمور ئىسكىرىپىنى ئايلە قوم دەربازىسىغا دەمەخمۇد خاننىڭ باغىغا
توشۇدۇ.

4 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ماچەن سەن تونگان ئىسكىرىپىنى باشلاپ
قەشقەرغە يېتىپ كېلىپ ماداوتەي بار دوتەي مەھكىمەسىگە بارىپ
توشۇدۇ. ئىشمان باتۇر قەشقەرنى ئالغاندا، مەھكىمەنى قولغا ئالغان
بولسىمۇ، ماداوتەي ئاڭ جەلپىغا تەگمىگەن، بەلكى ئۇنى قىيامەت قىلىپ
ساقلاغان ئىدى.

بۇ ئورۇندا ئىشمان قوشمىتىنى يارىتىشنى ئالماق ئۈچۈن ئېيىرىپ -
ئىشمان بۇ خەبەرنى ئاڭلاغان ماچەن سەن مەن ئىدىن روخسەت ئالماي ئىشمان -
چۈن يارىتىشقا ئادام مەشۇرۇدۇ دەپ خافا بولۇپ، ئىشماننى چاقىرىپ
ئېيىپ كەلتۈرمەك ئۈچۈن 4 نەپەر ئىسكىرىپىنى چاقىرىدۇ. ئىشمان ئۆزى بار
ماي ماچەن سەن ئالدىغا ئورازنى ئېيىرىدۇ. ئوراز ماچەن سەننى قولى
ئىشمان ئاچىپ تۇتقان بەك خافا ئالدا كۆرۈدۇ. ماچەن سەن: «ئىشمان ئىشمان
ئۈچۈن كەلمەي، سەن كەلدىڭ، قوشمەت ئىشمان ئۈچۈن يارىتىشقا
كەتتى» دەپ سوراق سورايدۇ. ئوراز: «مەن بىلمەيمەن، ئىشمان
دىن سوراپ جاۋاب بېرەي» دەپ قايتىپ چىقىدۇ. بۇ ئىشماننى ئاڭلا
غان ئىشمان: «قەشقەرنى مەن ئالسام، يۈرت بۇنىڭ بولسا، ماچەن
سەن مەن ئىدىن حساب ئالورمىكەن؟» دەپ خەلق بولۇپ، ئۆزىگە قاراپ
ئۆزىگە، قىرغىز ئىسكىرىپىنى باشلاپ 5 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ماچەن
سەن تۇرغان داوتەي مەھكىمەسىگە ھۇجۇم باشلايدۇ. بۇ ۋاقىتتا گېنې
رال تېمور باشلاپ، ئىشماننى بۇ ئىشماننىڭ ھۇجۇمىنى ئۆستۈرۈپ
تۇپ ئالدى. ماچەن سەن ئايلە ئىشماننىڭ ئورتاقسىنى ياخشىلاپ قويۇدۇ. شۇ
ئىشمان سولۇ ماچەن سەن كەنە شەھەردىن چىقىپ يېڭى شەھەرگە ھۇجۇم
باشلايدۇ.

يونس بەگ قەشقەرگە والى بولۇپ، سابىق والى ماداوتەي دىن خىدمەتنى تاپشۇرۇپ ئالودۇ. بۇ ئىنقلابچىلار قەشقەرنىڭ تەنچىلىقىنى ئورنوتۇپ بولۇپ ياركەندگە يۈرمەككە حاضرلىنىدۇ. بۇ كۈنلەردە زامانىدىن خەبەردار، غەلىملىق يونس بەگنىڭ «غاقىپىمىز ياخشى بولسۇن دېسەك بىز مەركىزى ھۆكۈمەتنىڭ امرىدىن چىقاماسلىقىمىز لازىم. بىزنىڭ بۇ ئىنقلابىمىز، مەركەزگە قارشى ئىمىس بەلكى يەرلىك ئىنقلابچىلارنىڭ

قىرغىز ئىشمان باتۇر ۋە ئۇنىڭ
يولداشلىرى

ئىنقلابچىلار، بەشىمىز بىر ئىشلىدا چىلىقى ئوغۇلۇپ قالما
سۇن ئونچون ئالدى بىلەن مەركەزگە اطاعت ئىلغىرايمىز دېيەرمەككە
لازم» دەپ كۆرسەتكەن ئىكەن. بۇ ۋەجھەت بىلەن ئىشمان باتۇر 7-نۆجى ئايدا
ئەن جىلەن مەركىزى ھۆكۈمەتكە اطاعت ئىلغىرايمىز دېيەردى. 7-نۆجى ئايدا
ئاخىرىدا مەركەزىدىن ھەم قوبۇل ئىتلىگەن جاۋاب ئىلغىرام كەلدى. بۇ
ئورنىدا ئىشمان باتۇر: «مەنى بۇ ئىشقا ئارىلاشتۇرماپسىلەر، مەركەزىدىن
كەلگەن ئىلغىرامدا مەنىنىڭ اسمىم يوق» دەپ يەمانلاپ ئىشماننىڭ اطاعت
دىن باشى ئارتىپ ئىشماننىڭ ئىلغىرامدا مەنىنىڭ اسمىم يوق دېيىپ قىيىنچىلىق
فايدىلانماقچى بولغان. ماھىرىدىن قىرغىزلىرىنى ئوزۇن ئىشماننىڭ ئارتىپ
ئورنىدا ئىشماننىڭ ئورنىدا مەنىنى بۇزۇشقا ھەرىكەت قىلىدۇ. بۇ ئورنىدا

قرغزلر شەرنى بولاڭ - ئالاڭ قىلىپ ئاغنا قاچىدى. دېمەك بۇ انقلاب باشلىقلىرى بىلمىسۇ، تەجرىبەسىز بولغانلىقىدىن بىر ودىيەفە ئۆستىندە تورۇب ئۆزىگە بىر ئاشاردىن دولايى اورئاسى بوزولۇپ قالدى. گېنە- رال تەمور قرغزلرغە خافا بولۇپ اولارنىڭ آرقاسىدىن قوغۇلماققا امربىرىپ اوزى ماشىناغا اولتورۇپ سوقۇش مېدانىغا چىقىدى. بۇ ايشان بىرنچە كۈن بورون خواجە نياز حاجەدىن كەلگەن بويروق بويىچە، گېنرال تەمور، ماجەن سەندىن باش قوماندانلىق ودىيەفەنى تاپشورۇپ آلغان ايدى. شونڭا اوچون ماجەن سەندىن گېنرال تەمورنى يوقۇتۇش ايشىغا كىرىشكەن ايدى. سوقۇش مېدانىدىن تەمور قايتىپ كېلىپ ئاتقاندا، ئونگان عىسكىرلىرى يولدا اوچرايدۇ. تەمور ماشىنا نى ئوختوتۇپ، ئونگان عىسكىرلىرىنىڭ باشلىغىنى چاقىرىپ، عىمان نى قوغلاش اوچون بىرگەن امردى بىچىرىمىگە نىلىكى اوچون سودقا ئارتىدۇ. بۇ ئونگان عىسكىرلىرى تەمور باشلىق ئادامىنى بۇ ئوندا اولتورۇپ، شۇ كۈنى ماجەن سەندىن شەرگە كىرىپ آلودۇ. بۇ واقىئەنى آڭلاغان عىمان قرغز عىسكىرلىرىنى باشلاپ ئونگانلارغا قاراپ كەنە شەرگە مەجمۇم باشلايدۇ. ماجەن سەندىن يىڭى شەھەردە مەجا سىرە اچىندە قالىدۇ. اورئادىن بىرنچە كۈن اوڭكەندە، عىمان ايله بوسقۇجان اورئاسى بوزولۇدۇ.

خوتەن انقلابى

قەمۇل انقلابى كىيىگە يىب ئورپان زىرەفكە سوزولۇپ چىققاندا، وە ئالتى شەھەردە كى انقلابى حەركەت جەدىلەشكەن كۈنلەردە خوتەن ولايتىدىمۇ انقلاب باشلاندى. 1933 نچى يىلى رامضان آيىدا قاراقاش عالملىرىدىن مەمەدايمىن داملام، عبدالمەمەن مەخسۇم، نور احمد، مەمەن نىيازاعلىم آخونۇم باشلىق بىر قانچە عالملىر اوز شاگىرد، مەرىد لىرىنى او ئويشتورۇپ، چاڭ شۇ رىن جاكىمىتىگە قارشى انقلاب قىلىمەق اوچون بىر مەخفى تەشكىلات قورۇپ، سوقۇش قورالى اوچون باشلى. رېن سۈرەندە قىلىچ، مېلىق، پالتۇ، سونگو تيارلايدۇ. بۇ مەخفى حەركەتتىن خېر تاپقان شەھەر مەمۇرى بوشنى الچى دە ئورغۇچى تەن داو تەيگە مەلۇم قىلىدۇ. تەن داو تەي خوتەن ئاغلارنىڭ كى 50 نۇر فەلىواننى يىغىپ كېلىپ قاراقاش حەكەم ادارەسىگە ئوخ توتۇپ قويۇدۇ. تەن داو تەي باشلىق حەكەم مەمۇرلىرى بۇ

ھېي تشكىلات اويوشتور غان عالمىرنى مجلس بار دەپ چا قىرىپ كىرىپ اولتورمەككە قارار بىرىشىدۇ. تەن داو تەي قا شىندا تر جىمان بولوب تورغان توردى بەگ بو قارار دن خىر ئاپىپ؛ عالمىرنى چاقىر دىغان كوندن بىر كون بوزون كىچە سى اوغورلوق چە سىرتقا چىقىپ عالمىرغە «اگر سىز ئۇرئۇرتە بىگىچە تراش قىلماساڭىز، ھەممە گىزنى بو قوتوب تاشلايدۇ، ھوشيار بولوشكار» دەپ تەن داو تەي نىڭ سىرىنى ئۇيتىدۇ. بونى آشلاغان عالمىر چاپان ايچە گكە قىلىچ، كالتەك تىققان حالدا 40 نۇر شاگردىنى باشلاپ شەر وە ھاكىم ادارەسىگە ھىجوما كىرىدۇ. ھاكىم ادارەسىگە باسىپ كىر گەن عبداللە مەخدوم، نور احمد باشلىق عالم وە شاگردلار ھاكىم باشلىق مەئمورلرنى اولتورودۇ. ھاكىم ادارەسىدە كى 50 فۇلبوان قاتناشقان حالدا بتون شەر فتىح ايتىلىدۇ. شول كونى 500 نەقىر فېدا ئى ايلە ايشان قادىرخان غلامنى گوما يولىنى تىسوماققا ماشىنورودۇ. الچى طرە فكە ھم كوپ فېدا ئىلر يول ساىدۇ.

قەشقەر ماداوتەي نىڭ امرى بويىچە چارقالق يولىندا تۇرماق او ون گوما دن خوتەنگە قاراپ كىلىوانقان 400 نۇر ھاكىمەت عىسكىرى يولدا فىللىرغە اوچرايدۇ. بو اور تادا سوقوش باشلانىپ ھاكىمەت عىسكىرى مغلوب بولودۇ. خوتەندە مونداق زور قوزغولانك بولغاننى آشلاغان ماداوتەي قەشقەردن خوتەنگە كوپ عىسكىر ماشىنورودۇ. بوكون لردە تەور دخى كو چاردا بولوب قەشقەرغە يىتىپ كەلە دىگەن، وە قەشقەر ماداوتەينىڭ قولندا ايدى.

شوندىن باشلاپ خوتەن انقلابچىلرى الچى، قەشقەر، ياركەند دن كەلگەن ھاكىمەت عىسكىرلىرى ايلە سوقوش الپ باريدۇ. ماداوتەي بو قوزغولانكىنى قوراللىق كوچ ايلە باستوروب الشقا كوزى بەتمەي خوتەن انقلابچىلرىنى سولجىگە چاقىرىپ مۇدن جان باشلىق بىر قانچە آدمىنى وەكىل قىلىپ خوتەنگە ماشىنورودۇ. اور تادا بولغان مۇداكىرەدن نىتىجە چىقمايدۇ. سوقوش اوزلو كسىز داوام ايتىپ الچى دەكى تەن باشلىق 600 دن آرتوق ھاكىمەت عىسكىرى تىسالم بولودۇ. الچى، كرىيە انقلابچىلرنىڭ قولغا اوتودۇ، بو اور تادا قوماندان دىگەن جايدىن بىراقى الم كوتوروب بىر قانچە قورال

سز خەنسولر وہ کیل بولوب خوتەن گە ثابت اللە حضرت قاشیغا کیلب، «بز 200 آدم، سز گە تسلیم بولومز» بز گە ندگە سز ۱۰ دەیدو. بو یانغاندن تسلیم بولغان حکومت عسکرلری انقلابچیلر نی اور تاغا قورشاپ آلدو. اور تاذا قانلق سوقوش باشلانیب 4000 قدر حکومت عسکرلری اولوب، 60 نفری قاچیب کیتیدو.

ئو ما دا قوز غولوش

خوتەن انقلابچیلری خوتەندە غالبیت قازانیب، گوما طرە فکەر ماشقا حاضرلینب تورغان کونلردە گومانلک بیوک عالمردن ھطاواللە حاجم، عبدالجلیل حاجمار باش بولغان حالدا برتوز کوم فیدائیلر اویوشوب کچبسی شەرگە ھجوم باشلاب دەر بازەنی بوزوب شەرگە کبریدو. نەرتەسی ساعت ۱۲ دە حاکم باشاق ھمەسی تسلیم بولیدنیغانلیقینی بیلدورودو. فیدائیلر قبول قیلماي ھجومینی داوام قیلدوروب تورغاندا، حاکم باشاق ۱۰ نچە کانتا مەنسورلر بول شیغا سەللە اوراب چقیدو. شو آریدا خوتەندن یېکیلیب قاچقان حکومت عسکرلری بو سوقوش اوستیگە کیلب قیاب انقلابچیلر گە ھجوم باشلایدو. بو توپوقسز ھجومدن فیدائیلر زیبان چیک سحرالرغە تارالیب کیتیدو. حکومت عسکرلری اسر توشکەن عبدالجلیل حاجمینی اولتورمەك بولغاندا، گوما حاکیمی جاک «مینک جانیمینی قوتقازغان آدم بول، اگر بو آدم بولمیسام، منی اولتوروب قویار ایدی» دەب عسکرلرنلک قولندن قوتقوزوب آلدو. بوجک عسکرلری شەرنی بتونلای دیگوددک قتل عام قیلب مال - ملوکلرنی بولاب - تالاب شەرنی تاشلاب قەشقەرغە یوروب کیتیدو.

بو عسکرلر قارغیلقنلک اقین دیگەن جاییدا فیدائیلرغە اوچ راب قور قوب قاچیب قایتب گوماغا کیلب حاکم اداره سنده آمان بالغان حسام الدین، عثمان آتلی ۲ آدمینی بز گە یارکندگە تاغ آراء قغی ایله باریب الشقا پول کورسەت دەب آلدیغا سالب فشتە، آرزغان، کاپچون تاشلریدن اوتوب ۱۵ کون پول یوروب یارکندگە باریب آلدو.

خوتەن ئىنقلابچىلار رېزىڭ تەشكىلى

ح-ر-ك-ىتى

قالغان ئىنقلابىي بىر مەركەزلىك ئورۇنغا تايىنىپ تورۇب داوام قىلىدورماقنى لايىق تاپقان خوتەن ئىنقلابچىلار قاراقاشنى مەركەزى ئورۇن قىلىپ، بۇنىدا «دارالەسكەر» ۋە «مەلىيە ھۆكۈمەت» دېگەن نام ئاستىدا ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت تەشكىل قىلدى. «دارالەسكەر» نىڭ ئىنقلابچى

«خوتەن ھۆكۈمەت» نامىنى باشلاپ يارىتىشقا كىرىشكەن بولسا، ئۇنىڭ ئىچىدە مەسئۇل ۋەزىپىلەر ئۆز ئورنىدا تۇرغان. ئۇنىڭ ئىچىدە مەسئۇل ۋەزىپىلەر ئۆز ئورنىدا تۇرغان. ئۇنىڭ ئىچىدە مەسئۇل ۋەزىپىلەر ئۆز ئورنىدا تۇرغان.

«خوتەن ھۆكۈمەت» نامىنى باشلاپ يارىتىشقا كىرىشكەن بولسا، ئۇنىڭ ئىچىدە مەسئۇل ۋەزىپىلەر ئۆز ئورنىدا تۇرغان. ئۇنىڭ ئىچىدە مەسئۇل ۋەزىپىلەر ئۆز ئورنىدا تۇرغان. ئۇنىڭ ئىچىدە مەسئۇل ۋەزىپىلەر ئۆز ئورنىدا تۇرغان.

خوتەن ئىنقلابىي نىڭ باشلىقى
چىيەنسى مۇھەممەد ئەمىن داملام

بۇ ئىنقلابچىلار ئوردو قۇماندانى ئابدۇلئەلىم داملامنى شەھەر ئىچىدە يارىتىشقا كىرىشكەن بولسا، ئۇنىڭ ئىچىدە مەسئۇل ۋەزىپىلەر ئۆز ئورنىدا تۇرغان. ئۇنىڭ ئىچىدە مەسئۇل ۋەزىپىلەر ئۆز ئورنىدا تۇرغان. ئۇنىڭ ئىچىدە مەسئۇل ۋەزىپىلەر ئۆز ئورنىدا تۇرغان.

لەردە: «خوتەننىڭ ئاۋۇت داملام چىقىدۇ» دېگەن خەبەر ئاشكەنلا ئىب، فې-
دا ئۇيغۇرنىڭ باشلىقلىرى داملامنىڭ استىقبالىغا چىقىپ كېتىدۇ.

بۇ ئورۇندا باياقى 200 توننىغا ئىسكىرى ئات سوغۇرغالى چىقىپ
قان چاغلارنىڭ ناخشا ئۇيغۇن بولۇپ، ناخشاسى ئارقىلىق ئوزلارنىڭ
نىڭ مادداۋىتى تەرىپىدىن كەلگەنلىكىنى و ئا ئىلاج ئىنقىلابچىلارنىڭ
كوزىنى بويىپ تۇرغانلىقىنى يىڭى شەردە قىلىپ قالغان جىڭ ئىس
كرىگە ئوخشاشتۇرۇدۇ. بۇ ئىككى تەرىپ ناخشا ئارقىلىق بىر بىرىنى ئىس
لاشيدۇ. نەتىجەدە بۇ 200 توننىغا ئىسكىرى دەربازەنى ئىسكەندەر
شەردە كىرىپ ئالودۇ. ئاخىرى بۇ مەھەسسىرە ئىچىدە قالغان ئىسكىر
لەر « بىز مادداۋىتى دىن ئىجازەتسىز تىلىم بولالمايمىز» قەشقەرغە
كېتىشكە بىزگە يول بەرسەڭلار، بىز شەرنى بوشۇتۇپ بەرسەڭ

گە قايتىپ كېلىپ يىڭى
شەردە، كەنە شەردە
ئورۇنلۇشۇپ ئالودۇ.
يەنە، خوتەن تەرىپىدە
بىز جىڭ شەرنىڭ قوشۇنى
نى قالىغانلىقىدىن ئىسكەندەر
قەشقەرغە كېلىپ تۇش
كەنە ئىكەن ئاۋۇت داملام
شەردە ئىسكەندەر ئىسكەندەر
500 نۇرۇنى ئىسكەندەر
كېلىپ ئىسكەندەر قەشقەرغە
زىيارەتكە يۈرۈپ كېتىدۇ.

شەردە ئىسكەندەر

دەپ قىلىپ ئۇيغۇر قەشقەرغە
كېلىپ چىقاريدۇ. تىلە كى
قېلىپ كورۇلۇپ شەرنى
بوشۇتۇپ قەشقەرغە قا
راپ يولغا چىققان 1.000
غە قىلىپ جىڭ ئىسكىرى
نىڭ سايىغا يېتىپ بارغان
دا، قىلىپ ئارقىسىدىن
ھىجۇم قىلىپ ئولارنى قوشۇ
رالىنى ئىسكەندەر ئىسكەندەر
قورالنى قولغا ئىسكەندەر
گەن ئىنقىلابچىلار يەنە كەنە

ھاجوڭنىڭ 2- نەۋە چىقىشى

باشدا يازىغانچە، ھاجوڭ نىياز ھاجم قوشۇنى چىقىپ، ئورپان
دا مەھمۇد مەھمۇدنى ئىلە بىرلىشىدۇ. بۇلار گۇچۇڭغا ھىجۇم قىلىپ
ئوچۇن مۇرى ئىسكەندەر قوشۇنى ئورپان كۆنلەردە، ھاجوڭنى،
مەھمۇد ھاجم ئورپانغا يېتىپ كەلگەنلىكىنى ئاشكەنلا ئىب، فې-
دا ئۇيغۇرنىڭ سۆزى، ھاجوڭ نىياز ھاجم، مەھمۇد مەھمۇدنىڭ «ئىسكەندەر
ئىلە مەھمۇد ھاجم ئىلە كورۇشۇپ، ئورپان ھاجوڭنىڭ ئىسكەندەر
نى سوراپ ئىلە بىر مەھمۇدنىڭ كەلسەڭ» - دەپ كۆك يازغان

ئىلىدۇ. موصول حاجم ايلە بوندا كوروشودۇ. خواجه نياز حاجم اوو ەلقى دفعە ماجولڭىيى بلەن چىقىشالمىغانلىقى اوچون بوندا ما-
 جولڭىيى دن آيرىلىش فكرينى اورتاغا آتىدۇ. نتيجه دە موصول
 حاجمىڭ « دىخى جىڭ شورىنى يوقاتماي توروب ماجولڭىيى دن آي-
 رىلساق، ياخشى نتيجه چقماس، ھەمەز بر مسلمان بولغانلىقن
 بىرلىشباش قىلساق» دەپ كورسەتكەن فكري بويىنچە، خواجه
 نياز حاجم، ھىمود ھىبى لەر ماجولڭىيى ايلە كوروشمەك واونىڭ
 بلەن بىرگە گوجوشغا ھىچوم قىلماق اوچون مورىغا بارىدۇ. بون
 دا گوجوشغا ھىچومغا حاضرلىنىپ تورغان ماجولڭىيى، خواجه نياز
 حاجمىن: « مېنىڭ عسكرم ارتە - اوگون گوجوشغا ھىچومغا ماشى
 لىو. سىلەر قايداق قىيىنلىقلار» دەپ سورايدۇ. خواجه نياز حاجم
 نىڭ: «مەندە اوق - دورا آز» دەپ بەرگەن جاوابىغا بىناەن ما-
 جولڭىيى خواجه نياز حاجمغا 3.500 دانە اوق بېرىدۇ. نتيجه دە
 ماجولڭىيى گوجوشغا، خواجه نياز حاجم جىمىسارغا ھىچوم
 باشلايدۇ.

جىمىساردەكى حكومت عسكرلەرى «سوقوشماي قورال تاپشور
 ساق» دەپ خواجه نياز حاجمغا قورال تاپشورماقچى بولوب تور
 ھالدا، گوجوشغا كەتكەن ماجولڭىيى طرەفدىن ماتوھىنچاڭ باشلىق
 بىرپولك عسكر كىلىپ جىمىساردەكى 1860 دانە مېلىتىق، ايكى مىڭ دانە
 آتنى تاپشوروب الپ حاجمىن خېرىسز ياكى حاجمغا بەرمەي گو
 چوشغا الپ كەتتىدۇ.

«بىزگە تىكشىك قورالنى، نىمە اوچون بىزگە بەرمەي السىمىز
 كەتتىدۇ؟» دەپ ماجولڭىيى دن خاپا بولغان خواجه نياز حاجم، ماجولڭ
 ىيى دن كوشكى اغرىغانلىقىنى بىلدۈرمەك اوچون گوجوشدا ما-
 جولڭىيى قاشتاشا بولغان موصول حاجمغا آدام اىبەرىدۇ. موصول
 حاجم ماجولڭىيى نىڭ فكرينى بىلمەك اوچون: « ايتىم ھىمودنىڭ عسكرى
 كوپ، قورالى آز، اونىڭغا بىوزدانە ملىتىق اىبەرسەك نچوك؟» دەپ او
 نىڭدىن قورال سورايدۇ. ماجولڭىيى: «خواجه نيازغا بېرىدىغان قو-
 رال يوقا ھىچودغا بېرمەي» دەپ بىرپوز دانە كىرەكسىز ملىتىقنى
 بېرىدۇ.

بو احوالنى بىلگەنلىن سوڭ، «ما جوڭ پى نىڭ سوقۇش با
لاش ئالدىدا ھەر ايكى طرف قولىغا توشورگەن قورالنى تەڭ بو
لوشىمىز» دەپ تۈزۈشكەن توختامغا خىلاف اش قىلغانىنى نىظردە
تۈتۈپ خواجه نياز ھاجىم، مەجمۇد مەجلىسلىرىدە كۈنلەن بىرلاشلاپ
ماجوڭ پىدىن ئىلگەننى اوزودۇ.

2-باب: شىڭشى سەي دەرى

اورومچىدە يېڭى ھۆكۈمەت

اورومچىدىن باشقا ھەمە جاي انقلابچىلار قولىغا ئوتتى. ايلگە
چۈچەك طرفدە جىڭشورىننىڭ ئاز - تولا تاغىرى قالغان بولدى.
ما، امما ھاكىمىنى ساقلاپ قالىشقا ھېچ امكانىت قالماغان ايدى.
ماجوڭ پىنىڭ گۇچۇشقا ھجۇمى، اورومچىنى زور خوف ئاستىدا
قالدىردى. اورومچىدە كى خەنسىولەر طرفدىن ھۆكۈمەتنىڭ تىركىبىدە
مەكى مەھىم آداملاردىن جىڭشورىننىڭ چارەسزلىقىغا نارا ضىلق تو
غولودۇ. اچكى طرفدىن جىڭشورىننى اورنىدىن توشورۇپ، سىرت
قى خوفنى بوشوتۇش پىلانى باشلاندى.

بواورتادا اطرافدىن قاچىپ كەلگەن بولۇپ، اورومچىدە آدام
سانى كۆپۈيۈپ، بازاربھاسى اورلەپ، قىچىقچىلىك باشلاندى. شو
كۈنلەردە جىڭشورىننىڭ اينىسى جىڭشوشىن بىتون ئاشلىقنى يېغىپ
آلب قىمت بەادا خىلققە ساتىپ پۇل توپلاشقا كىرىشيدۇ. روس عىسكىرى
نىڭ باشلىغى آنتىنوف عىسكىر اوچون جىڭدىن ئاشلىق سورايدۇ. جىڭ
شوشىن رەد قىلىپ بەرمەيدۇ. آنتىنوف بىواس اوچون جىڭغا خاپا بولودۇ.
اچكى طرفدىن تاومىن بو، چىڭ جوڭ، جىڭشىڭلار جىڭغا نارا ضىلق
پىدا قىلىدۇ.

كىم نىڭ پىلانى، كىم نىڭ كورسەتمەسىدىكى؛ اورومچى نەن گۈەن
دەتورغان 4 يۈزگە قىر روس عىسكىرى 4 - آى 12 - كۈنى اول
كۈلۈك ھۆكۈمەت بىناسىغا ھجۇم باشلايدۇ. كۈتمەگەن جايدىن بو
خان بو تۈيۈقسىز ھجۇمدىن چۈچۈگەن جىڭشورىن اوز اورنىنى
اشلاپ مناس طرفكە قاچىدۇ.

شۋېت كۈنى گە چىدە روس عىسكىرى نىڭ باشلىغى باپىنگودنىڭ چاقىرىشى
ۋى آر فاسنىدا مەدكور روس عىسكىرى ئىشتابىدا مەجلىس آچىلىپ، چىڭ
شورىن دىن قالغان ھۆكۈمەتنى ئادارە قىلماق اوچون بىر ۋاقىتلىق ھىيئەت
قىشكىل قىلىنىدۇ؛ ۋىشۋە مەجلىسە مەدكور ھىيئەت گە مەعارفى ناظىرى لو
ۋىن لوڭ زۇمىس؛ يانا بىر تەشكىل بولغان ھىيئەت گە، شىرقى -
شمالدىن كەلگەن عىسكىرلەرنىڭ باشلىغى. دېڭىڭ چىڭ مەدىر بولۇپ ساپ
لاندى. شۇنىڭ بىلەن بىر گە بىۋەتتە ئىشلىتىش بىر ئىچى بىتون اولكو
دېكى ھىيئەت نىڭ مال - مەلىكى، ھىيئەتنى مەخافىيەت قىلىش؛ يەنە
چى چىڭ شورىن نىڭ ھىيئەتى، مال - مەلىكىگە تەگمەسلىك؛ ئىچى سە
ۋىت كونسول خانەسىنى مەخافىيەت قىلىش دېگەن ۋە قارار قىلىنىدۇ.

شۋېت كۈنىدە شىڭشى سەي عىسكىرىنى باشلاپ اورومچىگە كىلىپ
قالدى. شىڭشى سەي «ۋاى مەنچا بىر چوڭ مەنەب تەن قىلمايدۇ» دەپ
خاپا بولۇپ چىڭ شورىن ئوردى بولۇپ قالىشىدىن ئىدىيە قىلغان بو
ۋاقىتلىق ھىيئەت، شىڭشى سەي گە بىر مەنەب تەن قىلماق اوچون 14 -
آپرىل كۈنى فرىدە بىناسىدا بىر مەجلىس ئۆتكۈزۈدۇ بو مەجلىسە
شىڭشى سەي گە دۈبەن (چىگرا مەدافىئە قوماندانى) لىك مەنەب تەن
قىلىنغاندىن تاشقىرى لوۋىن لوڭ، لى روڭ، قاۋمىن يو، چىڭ چوڭ، چىڭ
مەلى، لى شاۋ تەن، گامبەلگىن، باپىنگود، شىڭشى سەي، چىڭشى بوۋىن،
چىڭشىڭ، چىڭمىن بوۋىن، نىزەر (قەۋل ۋاڭشى)، ھىيئەتلىق، مەنصور،
ئابدالقادىر، اوچوڭ تىڭ، دامودىن چارس، چاۋگولەڭ، مەلىك شاڭ، آباۋ،
توشباۋ، گۋاڭلو بولۇپ 44 نەفر ئادام ۋاقىتلىق اولكو لوك ھۆكۈمەتنىڭ
ئەزاسى بولۇپ بەلگۈلەندۈرۈلۈپ، بو ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتتە بىر ئىچى
سىياسەت، ئىقتىساددا، مەعارفدا ھىيئەتلىك بىر ھىيئەت بىرىلىدۇ.
يەنە چىڭ شورىنغا قارامى ساپلام ۋە مەنچا قانۇنى بويىچە
ھىيئەتلىك ھۆكۈمەت خىيئەتلىك قانۇن ئۆزگەرتۈلۈدۇ. ئىچى خىيئەتلىك
مەركىزى ھۆكۈمەت قولىدا تاپشۇرۇلۇدۇ؛ ئىچى بىز ئىقتىسادىنى ياخشى
قىلماق اوچون دىققەتلەرغا ياردەم بىرىلىدۇ - دېگەندەك ۋە مەدالىق
بىر سىياسى پىروگرامما ئىلان قىلىنىدۇ.

چىڭ شورىن ھىيئەتلىك بىلەن فەن ۋە ياردەم قاپالمى 24 ئىچى ئاپرىل
كۈنى چوچەك ئارقىلىق سەۋىيە تەۋەپراغى ئىلەن چىن گە بارىپ ئۆلۈدۇ.

بۇ كۈنلەردە ماجوڭىي گۇچۇشۇغا كۈچلۈك ھۇجۇم قىلىپ ئۆز
قان كۈنلەر بولغانلىقتىن شۇشۇ سەي 1000 غە قىدر روس عىسكىرى
نى قوشۇپ 4000 عىسكىر بىلە ماجوڭىيغا مۇداپىئە كۆرىدەك اۇچۇن
26 نىچى ماى كۈنى گۇچۇشۇغا يۈرۈپ كېتىدۇ. نەتىجەدە يېڭىلىپ بىرىنچى
ايۇن كۈنى اورۇمچىگە قايتىپ كېلىدۇ. 2 نىچى ايۇن كۈنى سىلج
سۇراب كەلگەن تىلغۇرامغا بىناھەن شۇشۇ سەي اورۇمچىدىن ماجوڭ
يى قاشىغا حىسبىن باي چانىشى، تۇرسۇن بابا، كىرم خان، چاڭدەلى 4-5
كېشىنى وگىل قىلىپ ماشىنۇرۇدۇ.

بۇ كۈنلەردە باشدا يازىلغانچە ماجوڭىي، اوزىدىن كوشۇلى قالا
خان خواجه نىاز حاجم نىڭ اورۇمچىدە قۇرۇلغان ياشۇى حىكۈمەتدىن
خېر تاپىپ، بۇ حىكۈمەت بىلە بىرلەشمەك قازاينى، بەرگە نىنى بىلگەنمۇ،
اشنىڭ آلدىنى آماق اۇچۇن اورۇمچىدە تىكوزمە كنى طلب قىلىپ
شۇشۇ سەيگە تىلغۇرام سۇنغان ايدى. بۇ بارغان وە كىل لەر ماجوڭ
يى بىلە كۈرۈشۈپ مۇدا كىرە يۈرگۈزۈپ، قايتىشىدا اولارنىڭ فىكرى
نى بىلەمەك اۇچۇن خواجه نىاز حاجم، محمود مەبىطى لەر بىلە كۈ
رۈشۈپ، اولارنىڭ فىكرىنى، مەقصدىنى آشۇلار اورۇمچىگە قايتىپ
كېلىدۇ. و كۈرگەن بىلگەننى شۇشۇ سەيگە آشۇلاتىدۇ.

ماجوڭىي بىلە خواجه نىاز حاجم اورۇمچى بوزۇلغاننى بۇ و كىلەلەردىن
آشۇلغان شۇشۇ سەي «ماجوڭىيغا قاراغاندا، خواجه نىاز حا
جىنى تۇرغا توشۇرمەك آسان» دەپ بىلپ 2 نىچى نوبىتدە حىسبىن باي،
تۇرسۇن بابا، چاڭدەلى لەرنى خواجه نىاز قاشىغە وگىل قىلىپ ماشى
نۇرۇدۇ. بۇ قېتىم بۇ و كىلەلەر بىلە خواجه نىاز حاجم «قەمۇلدىن قەش
قەرغىچە بولغان جىنۇبى بىر بۈلك جاي تۈرك انقلاپچىلە رى ادارە
سى آستىدا بولۇش، تىبەن شەن نىڭ شەنلەن خەن سۇلەر جىنۇبقا تىجا
ووز قىلماسلىق، خواجه نىاز حاجمغە جىنۇبىنىڭ بىتون ملكى، حىر بى
ادارە حىقۇقىنى بىرىش، خواجه نىاز حاجى ماجوڭىي دىن قىطعى آد
رىلىپ چىقىش» دىگەن مۇمۇندا بىر تۇختامغا كېلىدۇ. بۇ تۇختامنى
شۇشۇ سەي مە قىبول كۈرۈدۇ. خواجه نىاز حاجم نىڭ «بۇ تۇختام
انابتلك اشەنچىلك بولسۇن اۇچۇن چىن ال آدىمى شاھىد بولۇپ بىرگە
امضا قويسۇن» دىگەن طلبىگە بىناھەن تۈركچە، خىن سۇچە، روسچە
3 تىلدا يازىلغان بۇ تۇختامغا سەھىت كۈن سۇلى مە بىرگە امضا قۇ

يۈدۈ. بۇ توختام بويىچە خواجه نياز حاجم ھكومت ايله بولغان
سوقوشىنى توختاتىپ، ماجوڭ يىنى گوجوشىدا تاشلاپ اوز غە
كرى ايله جنوبقا (آنتى شەرگە) قاراپ يۈتكۈلۈدۈ.

ھەزرىتى كىلگەن تىسلى ھىيىتى وىشك نىشى سەھى

6- آينىڭ 10- كۈنى شىڭشى سەھى وكىلى جاوگولەڭ، لوڭ
باولەر ماجوشى وكىلى ياكېپى چىڭ اىل، اوزتادا تۈزۈلمەك بولغان
بىتم شىرطلارنى الىپ گوجوشىغا قاراپ ماشىماق بولۇپ تور غە-
كۈنلەردە، شىرقى تور كىستان مەسىلەسىنى توشۇنمەك و اونى ھەل
قىلماق اونچون مەركىز ھكومتىن خواڭموسىڭ، عىسى بەگى افندىلەر
وكىل بولۇپ اورومچىگە، كىلەدۈ. بۈگۈنكىگەن وكىلەرگە لوون لوڭ
طەرەفدىن بوقوزغولاڭنىڭ اوتتموشى، و ماجوڭ يىنى ايله تۈزۈلە چەك
وختامنىڭ شىرطلارنى ھققىدە داكىلاد بىرىلەدۈ.

بۈگۈنلەردە ماجوڭ يىنى بىر طەرەفدىن تىنچلىق بىتم تۈزۈمەك اونچون
تۈكىل كىرگۈزۈپ تۈرۈلغان بولسىمۇ، يەنە بىر طەرەفدىن اورومچىنى نىشا
نىگە الىپ قاتتىق ھجوم باشلاپ تۈرۈلغانلىقتىن ياشى تىشكىل بىسۈ
لغان ھكومت اربابلىرى ماجوڭ يىنىدىن اومىدىنى اوزۇپ، مەركىزدىن كىل
گەن وكىلەرگە «دۈبەنىڭ اورونىنى يوق قىلىپ، بىر ھىيىتى
تۈزۈسەك، بۈگۈنكىغا ھىر مەلت قاتناشتۇرۇلسا، رەئىس لوون لوڭ بىر تە
رىپ قالغان آدم، اونىڭ اوزىغا بىر ياشراق آدم سايلاساق» دېگەن
فكرىنى كۈرسۈتۈدۈ. بۈگۈنكىنى ياقتۇر ماغان شىڭشى سەھى، بۈگۈن
بىت اوزىنى بىر قانچە قويماق وياكى مەركىزدىن كىلگەن وكىلەر
ايله ھكومت اربابلىرىنىڭ مەناسىبىتىنى كەسمەك اونچون «مەنىڭ اور
نومىنى خواڭموسىڭغا الىپ بىرەرمەش، مۇساۋ قىصد قىلماق بولغا
ھى» دېگەن بوھتان ايله اولكەلىك ھكومت كاتىبى تاومىن يىسۈ
ھىيى مەھكەمە مەصلەھەتچىسى چىڭ جوڭ، آيروپلان خانە باشىغىنى لى
شاوتەنلەرنى آئىپ اولتۇرىدۇ. قالغان ھكومت اعضاءلەرنى «دۈ
بەنىڭكە شىڭشى سەھىنى، رەئىسلىككە، لوون لوڭنى سايلادۇق» دەپ
خواڭموسىڭ آرقالى مەركىزدىن تىسلىق قىلدۇرماققا مەجبۇر قىلەدۈ.

بۈگۈنلەردە مەركىزدىن كىلگەن وكىلەر ايله شىڭشى سەھىنىڭ اور
ناسى بۈزۈلۈدۈ. شىڭشى سەھى مەركىز وكىلى خواڭموسىڭ، عىسى

بەگى افندىنىڭ قاتتىق نىزارىڭ ئاستىغا ئالودۇ. بۇ ئورتادا عىسى بەگى
افندىنى ئەمكەنلىك تاپقانچە ئارومچىدەكى آشلىق زىيالىيلەر ئايلىنىپ كۆر
زۇشۇپ يۈرت مەسئەلىسىنى حەققىدە مۇناكىرە يۈرگۈزۈدۇ. كۆپ ئاش
لىق زىيالىيلەر عىسى بەگى افندىگە «شەكشى سەيلىن ئومىد يوقلاپقە
نى، شەكشى سەيلىك دۈبەنىڭ ئورنىنى مەركەزىن تەسۋىق ئىدور مەس
لىكنىڭ چارەسىنى كۆرۈش لازىملىقىنى، بۇ حەققىدە عىسى بەگى افندىنىڭ
نىڭ مەركەزىگە بارىپ چالماقنى» تەۋسىيە قىلىدۇ.
نتىجەدە، خۇاڭموسىڭ، عىسى بەگى افندىنى مۇبەرىكلىك ئاچىدۇ
ئېرۇپلانغا ئولتۇرۇپ ئانچىگە يۈرۈپ كېلىدۇ.

عيسى بەگ افندىنىڭ يۈرت ئۈچۈن داخلىدا ئېلىپ
بارغان ئىنقىلابىي ھەرىكەتنى

عيسى بەگ افندىم كىم؟ قايدا قىلىپ خۇاڭموسىڭ ئايلىنىپ ئارومچىگە
چىقىپ قالدى؟ نېمە ئاش قىلىپ دەپ داخلىدا بارغان يۈرت ئۈچۈن
ئىنقىلابىي ھەرىكەتنى ئوز يۈرتىدا قىلماي نېمە ئۈچۈن داخلىدا بارىپ قىلى
دى، بۇنىڭ سەببى نېمە؟

عيسى بەگ افندى بولسا، قەشقەر يېڭى ھەسار ئاھىيەسىدە ئو
غۇلۇپ ياشى چاغلىرىنى شۇندا ئوتكوزگەن بىر ئادەم، شۇدەور يىندە
يېڭى ھەساردا بولۇپ تۇرغان چىرىكلىك، تەشكىلىك، ھەسزلىق ھەۋال
لەر، ئوغماز يۈزە كىلىكىدە ئومۇمىي عىسى بەگ افندىگە ئاتوغرى بۇ
لۇپ سېزىلىدۇ. ئۇنىڭ ئاسلاھى ئۈچۈن ئوزىنىڭ ئاقتا رى، ئا پالا
غان چارەسى ئايلى ھەرىكەتكە كىرىشكەن بولسىمۇ، ئامما ئوزىنىڭ ياش
لىقى، يالغۇزلىقى، ۋ بۇخلى ئاسكىلىكلەرنىڭ ئوزوندىن يىلتىز تارتىپ
كەتكەنلىكىدىن مۇھەققەتسىزلىككە ئۇچراشدىن ئايلىقۇرى كۆپ ھەققا
رەتتە، ھەجۇمغا ئۇچار بولۇدۇ.

ئاسكىلىكلەرگە كۆز يۈمۈپ تۇرسا، ۋجدانىنى ئىدابلانغانلىقىدىن
ئونۇڭ ئاسلاھى ئۈچۈن بىرەر ھەرىكەتكە كىرىشىمىگە بولسا، ئەمكەن
بىر يىلىگە ئىككىن چارە ئوشۇنمەك، دىئانى ئاشلاماق ئۈچۈن قولغا
كەلتۈرگەن بىر ھەرىكەتتىن فايدىلانۇپ 19 ياشىدا غەربى تۈركىستان
غا چىقىپ كېتىدۇ. ئوندا بىر ئىچە بىل تۇرغان زامانلەردىدا، شەرقى تۈر
كىستانغا نىسبەتەن كۆپ ئالغا كەتكەن غەربى تۈركىستاندەكى مەلۇمات
ئىنقىلابىي ۋ مەنۇر زىيالىيلەرنىڭ ئورتاغا چىقارغان ئورلى ئىقىملىرى ئايلى

لە ئانئىشىدۇ، كۆزى آچىلىپ دۇنيانى ئالىدۇ. غدا بىقا سالغان اوندە
كەمسىلە، يالغوز يىڭى حصار مسىلەسى امەس، بو بر عمومى تور
كستان مسىلەسى ايكە نىنى ويىڭى حصار دە كىدك اوشاق مسىلە
لارنى ھەل قىلماق اوچون عمومى برچوڭ مسىلەنى ھەل قىلماق
لازمىقنى آڭلايدۇ.

آخىرى بومسىلەنى ھل قىلماق اوچون بر نىشانە وبونىڭ وجودقا
چىقماقنى اوچون براوصول استەيدۇ. نىشانە، بر يوللا آبرىلشمۇ،
ياكى كىشەندىن پون — قولنى بر آز بوشاتىش بولسونمۇ، اگر
آلدىنقى نىشانە گە يەتمەك توغرى كەلسە، اوز كوچىمىزغا سويونۇ
مزمۇ، ياكى باشقالارنىڭ كوچىڭە، باشقاغا سويونىڭە نە كەڭە،
نتىجە نىمە بىرىدۇ؟ اگر كىيىنكى نىشانە گە يەتمەك توغرى كەلسە،
بونى قايسى اوصول ايلە قولغا كەلتورىمىز، قان توكوش اوصو
لى ايلەمۇ، بونىڭ اوچون قان توكوشكە نەزمۇ دىكەن مسىلە
نەر اوستىندە كوپ اويلايىپ، نىتىجەدە منور عرقداشلارنىڭ مصلحتى
نى كورون، تارىخى تىجرىبە، يورتنىڭ جغرافىە محطىنى اعتبار
غا الپ كىيىنكى نىشانە (ملى مىختارىيان) گە، بونىڭغا يەتمەك او
چون، تداۋى اوصولىغا قرار بىرىدۇ.

بونىڭ اوچون عىسى بەگ افندىنىڭ اندىجاندا بولغان كونلەرى
چىن كونسولى آرقالى جىڭ شورىنغا قارىتا؛ بر نىچى نوبىت مركز
نەن جىن گە بارغاندا، مركز گە قارىتا يورئىدە كى سياستىنى تىگىش
تورمەك اوچون الپ بارغان ھركىتى تور كستان ھكومىتىنىڭ قارالە
خىندىن، مركز نىڭ مسىلەنى آڭلاپ يتالمىغانلىقىدىن موافىقتىسزلىككە
اچرايدۇ.

ايلىغا كەلگەن كونلەرى، ايلىدا بولغان آڭلى مىنورمەلتىچى —
لاردىن بولغان مسعود صبىرى، حىسەن باى كىيى كىشىلەرنىڭ توصىبە
سى ايلە 1932 نىچى يلى 25 ياشىدا 2 نىچى نوبىت مركز نەن جىن
گە بارىدۇ. مركز گە بارغان كوندىن اعتبارەن يورت مسىلەسىنى
آرزو تىلەكلەرىنى مركز كائىتالەرىغا آڭلاتماققا كىرىشىدۇ. امما
مركزنىڭ قولى بوش بولمىغانلىقىدىن وبوتىلەك آرزولەر يالغوز عىسى
بەگ افندىنىڭ آغزىدىن چىققانلىقىدىن مركز اوقىر اهمىت بەرمەيدۇ.
دۇ. بونىڭ اوستىڭە جىڭ شورىن نەن جىن دەكى اوزىنىڭ طرەقدار

لەھرى آرقالى «عيسى بولسا كامۇنىست» دەپ قاتتىق قار شىلىق كۆرسۈتىدۇ.

بواورتادا عيسى بەگى افندىنىڭ «اگر مركز بومسئله گەھامە مېتسز قارار ايكەن، كەلگۈسىندە زور انقلاب چىقىدۇ، يورت زور خوف آستىندا قاليدۇ» دەپ بيان قىلغان سۆزلەرنى راستقا چىقارمىدىمۇ؟ يورتدا زور انقلاب باشلاندىمۇ. مەسىلە بارغانسېرى اغرلىشىپتۇ. تۈركىستان مەسىلىسى مەركەزنىڭ دۇققەتنى چىلىپ تەكشۈرۈش ئىشلىرى بەگى افندىنىڭ سۆزلەرى بىر بىر كېلە ياتقانلىقتىن تۈپتۈرۈش بىلەن بىرلىكتە ئادام اوخشايدۇ دېگەنمۇ تۈركىستان مەسىلىسىنى حل قىلماق اوچۇن خۇاڭھوسىڭغا قوشۇپ عيسى بەگى افندىنى اورومچىگە چىقارىدۇ.

بوقاتىم عيسى بەگى افندى اورومچىدىن قايتىپ مەركەزگە بارغاندىن باشلاپ شۇنىڭ سەھىنىڭ دۈبەنىڭ اورنىنى تەسدىق تەسدىق مەسىلە اوچۇن قاتتىق كۆردۈش ئال بىرىدۇ. بويورت دعواسى او چۈن يالغۇز بىر ئاغزنىڭ كافي كەلمەسلىكىنى نەزەرگە ئال «چىنى تۈركىستان آوازى» ناملى بىر چىنچە، تۈركچە مەجموعە چىقارمىدى، ونىڭ آرقالى شۇنىڭ تۈرلى خىانت، جىنايەتلەرنى اعلان قىلىدۇ. تۈركىستان انقلابچىلەرغە تۈرلى تۈسبەلەردە بولۇپ تۈردۈ. تۈركىستان مەسىلىسىنى حل قىلىش چارەلەرنى چىقىندە مەركەزگە نەزەرگە ئال قىلىدۇ.

بۈگۈنلەردە قوغلانغان جۇڭشورين نەن چىن گە كېلىدۇ. نەن چىن دە جۇڭشورين اوز طرفدارلەرنى آرقالى تۈركىستاندا شۇنىڭ سەھى خلىق نامەندىن عرض يازمىش اوصولى ايلە «عيسى جىهانگىر قوירוغى بىمان آدام» دەپ غەزىتەلەرگە يازمىش قاتتىق قارشىلىق ئال بىرىدۇ. بونىڭ سۈتۇندا عيسى بەگى افندىم قاشنىدا بولغان بىر تۈركىستانلىق يورقۇنشىنى ساتىپ ئال، «عيسى جىهانگىر قوירוغى، استقلال — چى» دەپ مەركەز ادارەلەرگە عرض يازدۇرتۇدۇ. عيسى بەگى افندىنى دىخى تولۇق توشۇنۇپ كېتالمىغان مەركەزى ھۆكۈمەت، عيسى بەگى افندىنى جىربى، مەلىكى سودقا ئاپشورودۇ، خىدمەت بوشۇدۇ. مەجموعەسىنى قاپاتىدۇ. آخىرى بەشى بىر ھۆكۈمەت كاتتالەرنى نىڭ ياردەمى بىلەن قاسنىدا سودىن فوتۇلۇدۇ.

بوكونلەردە عىسى بەگ افندى بەگ ساقلىنىدۇ، قاقىلىنىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، خىركىتىدىن قالماي لانتجو، دوڭخوالڭ، ھىندىستان قاتارلىق جايلاردىن قاقىلىپ، سوقۇلۇپ يۈرگەن تۈركىستانلىق ياشلارنى ئالدۇرۇپ ئو پىلاپ او قوتۇدۇ، مەكتەپلەرگە كىرگۈزۈدۇ. اورتادا چىن، ياپون سوقۇشى باشلانىپ، مەركىزى ھۆكۈمەت چوڭچىڭغا يۆتكۈلۈدۇ. عىسى بەگ افندى بورون قاپالغان «چىنى تۈركىستان آوازى» ناملىق مەجموعە اورنىغا چوڭچىڭدا «اوروش خېرى» ناملىق مەجموعە چىقارىپ يانا بورونقى خىركىتكە مەشغۇل بولۇدۇ.

شىڭشى سەي بىلەن ماجولېيى اورتاسىدا بولغان

كۆرۈش

باشدا ايتىلغانچە، مەركىزى كىلى خوالڭ موسىڭ، عىسى بەگىلەر قايتىپ كەتكەندىن سوڭ، 8 نچى آيدا ماجولېيى گۇچوشىدا ئو رۇپ ئىنچىلىق توختام تۈزۈمىگە يانا كىلىپ كىرگۈزۈدۇ. بونىڭدىن نەتىجە چىقمايدۇ. بوكونلەردە ماشىنىدىن كوچ ئاپتوبۇس قاراشورنىسى خوجاچە نىياز ھاجىدىن تارتىپ الپ، كورلىغا قىزىپ بارىدۇ. شىڭشى سەي نىڭ «اگر مېنىڭ دۈبە ئىلك اورنومنى تىصديق قىلماساڭلەر، بويۇرتىنى باشقالارغا بىرىپ تاشلايمەن» دەپ قىستاپ تىكرار تىلخىرام ايمەرىشى آرقاسىدا، مەركىزى ھۆكۈمەت ناعلاج شىڭشى سەي نىڭ اورنىنى قوبۇل قىلىدۇ. مەركىزدىن تىصلىق ھىيئىتى سەفەتلىك 2 نچى نوبىت خارچى اشلەر وزىرى — لوون گۈەن؛ 9 نچى آي نىڭ 2 نچى كۈنى او رومچىگە چىقىدۇ. لوون گۈەن، ماجولېيى بىلەن سەھىپەت او تىكوزمە چىقىپ بولۇپ لى روڭ و ماجولېيى نىڭ اورومچىدە كىلىپ 9 نچى كۈنى تورپانغا توشۇدۇ. ماجولېيى داغ — دوغا بىلەن قارشى آلو دۇ. مۇداكىرەدىن سوڭ، ماجولېيى مەركىزى ھۆكۈمەتكە قىطعى بويى سونۇ دىغانلىقىغا، سوقۇشنى توختوتۇپ ئىنچىلىق ساقلايدىغانلىقىغا وعدە بىرىدۇ. ماجولېيىغا شىرقى يول چىكىپ سىياڭلىق وظيفە قاپ — شورۇلۇدۇ.

لوون گۈەن اورومچىگە قايتىپ كەلگەندىن سوڭ، «ماجولېيى بىلەن لوون گۈەن بىرلىشىپ بىرلىك چىقارىپ قويماسون» دەپ گەمان

لالغان شىكسى سەي: «ماجولڭىيى دا بىرلىشىش دېگەن نىيەت يوق، بىزنى
آلتايدى» دەپ تۈزۈپاندا بولغان توختاشنى يۈزۈپ باشلايدۇ. لۈۋىن
گۈەن شىك ئالدىدا حقو قىسىز لىيىب نەن جىن گە قايتىپ كىيىپ
تېلىدۇ.

بۈگۈنلەردە ماجولڭىيى تۈزۈپان، پېچان، قاراشەر، باركول قاتار
لى جايلارنى قوللىدۇ. تۈتۈپ، اۋنەن عىسكەر تۈزۈپ، بىر بولۇم عىسكەر
نى ماخى يىڭنىڭ قومانداسى آستىدا آلتاينىغا ماڭدۇرۇدۇ. يەنابىر
طرەفدىن غولجەدە تۇرغان جالڭفىيۈەن ايلە مخفى علاقه تۈزۈپ
اورومچىگە ھىجوم قىلماققا حاضرلىنىدۇ. نەتىجەدە 9 نىچى آينىڭ 20 -
كۈنى ماجولڭىيى اورومچىگە ھىجوم باشلايدۇ. سوقۇشدا شىكسى
لۈۋىن بولۇدۇ. مانجورىيە (شەرقى - شىمال) دىن كەلگەن عىسكەرلەر
سوقۇشدا اۋنەنچە ۋەھالەت كۆرسەتمەيدۇ. بوسىبىلدىن «بولارنىڭ ماجولڭىيى
بى ايلە نىيەتى بىر بولسا كىرەك» شۇنىڭ اۋچۇن اۋبىدان سوقۇشۇنى
بەرمەيدى» دەپ گىمان قىلغان شىكسى سەي مانجورىيەدىن كەلگەن
عىسكەرلەرنىڭ باشلىغى روڭچىڭ، يىڭجەنۋىن، سوگو قاتارلى باشلىق
لاردىن 20 ادامنى قىماققا آلودۇ.

آلتاينى قولغا آلغان ماخى يىڭ چۈچەك، مەناس قاتارلى جايلار
نى قولغا توشۇرۇپ، داۋانچىڭدىن اورومچىگە ھىجوم قىلغان ماجولڭىيى
بى ايلە بۇرۇشقا كىرەك كىرىشىدۇ. اياي دىن جالڭفىيۈەن عىسكەرىيىتى
باشلاپ اورومچىگە قاراپ شىكسى سەي گە قارشى ھىجوم باشلايدۇ.
لۈۋىن دىمەك شىكسى سەي 4 طرەفدىن مەخاسىرە ايجىندە قالىدۇ.

1934 - نىچى يىلى 1 - آينىڭ 12 - كۈنى، ماجولڭىيى اورومچى
شەرىگە باسىپ كىرىپ نەن گۈەن بازارى، آيروپلان خانە رادىئو
خانە قاتارلى جايلارنى اشغال قىلىدۇ. شىكسى سەي بوخوفلىك كۈن
لەردە چەت ئەلدىن ياردەم كەلتۈرۈدۇ. چۈچەك طرەفدىن اوچۇپ كىلە
دىغان آيروپلانلەر ھەركۈنى اورومچى اۋستىدە اوچۇپ يۈرۈپ، ما
جولڭىيى عىسكەرىيىتى بومبا، پوليموتقا تۈتۈدۈر. اورومچى بىر آي
قىز مەخاسىرە ايجىندە قالغان بولسىمۇ، امما چۈچەك طرەفدىن كەل
گەن نامەلۇم روس عىسكەرلەرى جالڭفىيۈەن نى يوق قىلىپ سانجى
ن تارتىپ ماجولڭىيى ايلە سوقۇش باشلايدۇ. بولەرھە ئىۋادىن آيرو
پلان ياردەم قىلىدۇ. نەتىجەدە ماجولڭىيى مغلوب بولۇپ داۋانچىڭ

ھاچكىنىدۇ. شىكشى سەي مناس، قوتوبى، سانجى دا، اولتوروش-
موتى بى گناھ تونگانلەرنى قتل عام قىلدۇروب، خاتون - قزو
10 ياشدىن يوقارى ار لەرنى كچەسى اويىگە كىرىپ اولتورگوزوب
تاشلايدۇ. ماجوڭىي شومغلوب بولغانچە قەشقەرغە چىكىنىپ
بارىدۇ.

خواجه نياز حاجم نىڭ جىزىقا يىرىشى

خواجه نياز حاجم قىزىل خواجه تاغىدا توروب، شىكشى سەي ايله پونو
شوب توختام توزگەندىن صوشگرە، ماجوڭىي ايله شىكشى سەي نى
اورومچى طرەفدە تاشلاپ، قەشقەرغە اوتوب كەتمەك بولوب توف
سونغا قاراپ ماشغاندا، ماجوڭىي نىڭ عىسكرلارى قوغلو شوب كىلىپ
توشىپ سوقوشىدۇ. بىر طرەفدىن سوقوشوب، بىر طرەفدىن سىفرىنى
داوام اندۇروب، قاراشەرگە بارىپ آلودۇ. بوكونلەردە كوچار واشى
مىخوف بەگ قاراشەرگە كىلىپ، حاجم ايله كوروشوب «كوچار اترافىنى
مەن اوزوم آلدۇم، موشو ئاناچىگە مېنى باشلىق قىلىپ بىلگولىمى-
سە، حاجمغا اطاعت قىلمايمەن، باش اگىم دە توروب الب، مېچ كە
نى اونكوزمە يمەن» دىگەن مەسئەلنى ارناغا تاشلايدۇ. حاجم بو
كەشىگە: «حاضر مەن پالان جاينىچوڭ بولىمەن دەپ مەنصب تالاشىمى
خان وقت امەس، آلدىمىزدا كوپ اش بار» دەپ نصىحت قىلسامو، بو
آدلىم جامىلىق قىلىپ توروب آلغانلىقتىن، آخرى اچكى اختلفا چىق
قالماسون دەپ حاجم بو كەشىنڭ قولىغا «سىز ئاناچى نىڭ خواجهسى»
دەپ خىط قىلىپ بېرىدۇ. خواجه نياز حاجم قاراشەردە برآي توروب، آفسو
كەكى انقلابچى اسمائىل باي آخونغا، قەشقەردە كى گىنرال ئمور
گە خىط يوزىدە يول - يوروق كورسوتوب تورودۇ. بو اورتىدا
محمود مىخىتى تورپانغا توشوب برنوبت ماجوڭىي عىسكرى ايله سو
قوشوب مىغلوب بولوب قايتىدۇ. حاجم قاراشەردىن يىكى حصارغە
پونىكەلگەندىن صوشگرە، محمود مىخىتى ايله تونگان عىسكرلەرى
اورتاسىدا باش اگىم دىگەن جايدا قاتتىق سوقوش بولودۇ. ايكە
كى طرەفدىن كوپ آدم چىقم بولودۇ. حاجم نىڭ عىسكرلەرى قارا يول
ھونىايتىپ بارغاندا، اسمائىل باي آفسودىن عىسكرىنى تاشلاپ كىلىپ
بولانغا قوشولىدۇ. حاجم ايله اسمائىل باي لار برناغ اوستىدە تور
ھاندا، غايىدىن بر اوق كىلىپ اسمائىل بايغا تىگىدۇ. آفسوانقلابچى

دا كۆب كۆچ كورسە تكەن بوآدام بوندا شهيد بولودو، بو اوقنىڭ اچكى
 ۱۹۴۰ زاملار ندىن چىققانى ياكى چەتدىن كەلگەنى معلوم بولمايدۇ.
 بو واقىدەن سوڭرە، حاجملار اوچطور پانغا يوتكولوب بو جاي
 داتوروب مال اوتكوزوب چەت دولتىدىن قورال ساتىپ آلودو.

قەشقەر دە «شەرقى تۈركىستان جەمھۇرىيىتى» نىڭ قۇرۇلۇشى

اشغال قىلىنغا ندىن
 سوڭرە، گىنرال
 تەمورنى زىيارەت اۋ
 مەك بو لوب قەش
 قەرغە كەلگەندە،
 فېكر، مەسلە كەندە
 كەلشالەمىغا نەلقىدىن
 تەمور طرە قىدىن قا
 مالغان ايدى. تەمور
 اولگە ندىن سوڭ
 آزاد بو لودو.

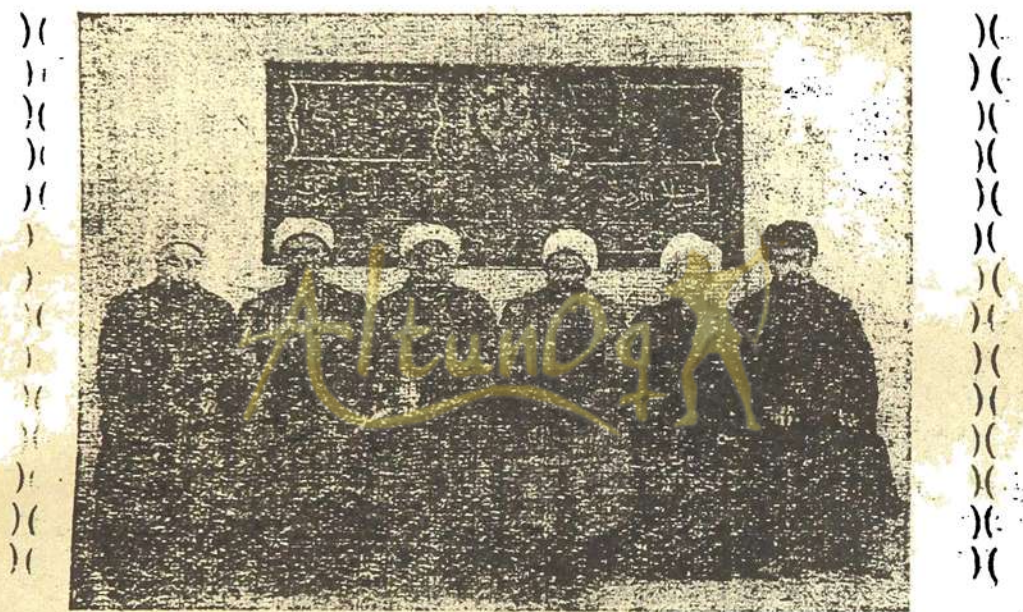

جەمھۇرىيەتنىڭ دۆلەت تائىنمىسى

خواجه ناز
 حاجم اوچطور پان
 غا كىلىپ تۈرگان
 كۈنلەردە، تەمور
 اولتۇرولگە، ندىن
 سوڭ اۋنوڭ قاما
 غىدىن چىققان ثابت
 داملا قەشقەر كەندە
 شەرنى ما جەن سەن
 دن ئارتىپ آلودو.
 ثابت داملا بولسا،
 خوتەن، ياركەند

بو وقتقا قىر يەنى قىمولىدا انقلاب چىققاندىن باشلاپ شو كۈن
 گە كەلگۈنچە بو انقلابچىلار طرە قىدىن بىر رەسمى تەشكىل ياكى بىر
 ھۆكۈمەت اۋرنى قۇرۇلمىغان ايدى. بىر مەركەزلىك ادارەسىنىڭ يوقلىقى
 نى كۆپ زىيان چەككەن ايدى. شۇنىڭ اۋچون بىتون انقلابچىلارنىڭ
 ھەركىتىنى بىر مەركەزگە باغلاماق، ياخۇر بىر بويروق، بىر ھۆكۈم
 تىغا آلماق بىتون انقلابچىلارنىڭ باشىنى بىر اۋرۇنغا باغلاپ قال
 غان انقلابى خىل مەنى بو ھۆكۈمەتكە تايىنىپ تۇرۇپ داۋام
 قىلىدۇرماق ۋچون آشماي، باھلى ثابت داملا اۋزاطرافىدا بولغان مەنور
 لى آداملارنى، اۋ بوشتورۇپ، «شەرقى تۈركىستان جەمھۇرىيىتى» نامىدا
 بىر ھۆكۈمەت قۇرۇشقا كىرىشىدۇ. بو ھەقتە، بول-يۈرۈق سوراب، آق-
 سۇطرە فېكە كىلىپ قالغان خواجه نىياز حاجمغا وكىل مەسئۇل بولۇپ،
 1933 نچى يىلى 11 نچى آينىڭ 12 نچى كۈنى كېچە سى مەجلىس

اچىب «شەرقى تۈركىستان جەمھۇرىيىتى» ھۆكۈمىتىنى رەسمىي تەشكىل قىلىپ، بۇ ھۆكۈمەتنىڭ قانۇن ۋە مەسئۇل ئادامى، رېئىس بەلگۈلەپ چىقىدۇ.
 نەتىجىدە رېئىس جەمھۇرلىققا خوجاچە نىياز ھاجىم، باش ۋەكىللىككە ئابىت دامالا، آرکانى ھەربىيە رېئىسلىكىگە مەھمۇد مەجىپى، داخىلىي نازارەتچىغا سەيدىزادە يونس بەگ، خارىجى نازارەتچىغا قاسىم جان ھاجى، مەھارەت نازارەتچىغا ئەبدىكەرىم خان مەخسۇم، ھەربىيە نازارەتچىغا ئوراز، ئوقۇتقۇچى نازارەتچىغا شەمس الدىن توردى ھاجى، غەلىبە نازارەتچىغا ھەزرىتى

شەرقى تۈركىستان باش ۋەكىلى ئابىت دامالا باشلىق ھۆكۈمەت «اربابىيىتى»

قارى ھاجى، زىرائەت تىجارەت نازارەتچىغا ابوالھسەن ھاجى، مالىيە نازارەتچىغا ئالىي آخون بايلاق سايلىنىدۇ. شۇ كۈنكى كەچكى مەجلىسەدە «شەرقى تۈركىستان مەركىزىي ئىستىقلال جەمئىيىتىنىڭ نىزامنامەسى» «شەرقى تۈركىستان دۆلەت قورۇلىشى» شەرقى تۈركىستان دۆلەت قورۇلىشىنىڭ بىئاننامەسى، نىزاملارنىڭ نىزامنامەسى ۋە «شەرقى تۈركىستان ئىستىقلال جەمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» تەسۋىق قىلىنىدۇ. ئۇ ھەتتەسى زور خەلق يىغىنى چاقىرىلىدۇ، جەمھۇرىيەت ھۆكۈمىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى ئىلان قىلىنىدۇ. بۇنىڭ شەرقى ئۈچۈن 41 قاتىم تۈپ ئېتىلىدۇ. توپلانغان خەلق ئالدىدا شەرقى تۈركىستان جەمھۇرىيىتى

رېتىنى اوچۇن قېلىنغان «ئى» يولىدىن زىلوق كوك بايراق» نامىدا
 رايونلارنىڭ ئايرىم-ئايرىم مەسئۇلى مۇزىقچىلار چالغۇچى مەكتەپ-
 بالىلارنى تەربىيە قىلىدىغان «بايراق» كوك بايراق؛ ئوردۇمۇز ئالتۇن ئوردۇ
 دى، تۈركىستان تۈركىنىڭ يۈرۈدۈ؛ تۈركىنىڭ ئولجاچاق» دېگەن شەخس
 ئوقۇتقۇچى. ئابىت داملا، مەھمۇدجان ئاخون، موسى افندى ۋە باشقا
 تەربىيە قىلغۇچى نۇسخا سۆزلۈنۈدۈ. شۇ كۈنىكى يېغىنغا 8.000 كىشى-
 كىرى، 18.000 خەلق قاتناشتى.

خواجه نياز حاجم نىڭ قەشقەر غە تەكلىپ قىلىنىشى

قەشقەردە «شەرقى تۈركىستان جەمھۇرىيىتى» نى قۇرغان ئابىت
 داملا باشلىق ئىنقىلابچىلار ئۆز ئاممىسىدىكى قىلىشىپ، خواجه نياز حاجم
 نىڭ شەخسە ئايرىم-ئايرىم تۈزگەن ئىتتىپاقىنى بوزۇپ، شەخسە ئايرىم-
 ئايرىم ئىنقىلابچىلارغا قاراپ بېرىشىپ، بۇ مەسئۇلەلەر ئۈستىدە يول
 يورۇق سوراپ مەھمۇد نىم بەگى افندىنى خواجه نياز حاجم قا
 شىغا ئايرىم-ئايرىم. حاجم بۇ كۈنلەردە ئۇچۇر پائىدا بولۇپ، مە-
 سئۇل حاجم، مەھمۇد نىم بەگى تۈركىستان جەمھۇرىيىتىنىڭ مەسئۇلى
 رال ئىگىلىش تۈرۈپان كۈنلەردىن بېرى.

ئۇچۇر پائىدا، حاجم بۇ كۈنلەردە بولۇپ كەلگەن مەھمۇد نىم
 افندىنىڭ، قەشقەردە قۇرۇلغان خەۋەر ئىنقىلابچىلار، بۇ
 قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان جەمھۇرىيىتىنى قېلىپ، تاغ يولى
 ئايرىم-ئايرىم كېلىپ تۇرۇدۇ. ئابىت داملا باشلىق بىتۈن قەشقەر
 خەلقى ئالدىغا چىقىپ ئىتتىپاقىنى زور داغ - دوغما ئايرىم قارىشى
 ئوردۇ.

خواجه نياز حاجم قەشقەردە ئابىت داملا باشلىق بىتۈن كاتتالار
 ئايرىم-ئايرىم بۇرگۈزۈپ، بۇ قۇرۇلغان خەۋەر ئىنقىلابچىلار
 مەسئۇلىنىڭ، مۇنداق سۆز قىلىدىغان شەخس بارىش خەۋەر ئىنقىلابچىلار
 ئىگىلىشى قارارلار قېلىدۇ. چەت ئوردۇلار ئايرىم-ئايرىم دوستلۇق غە
 قەباغلاش، ئىگىلىشى ئوردۇلاردىن قورال سوزاماق اوچۇن خارجى
 ناظر قاسمجان حاجمىنى تۈبەندەكى بۇ يورۇق ئايرىم شەرقى تۈركىستان-
 تان خەۋەر ئىنقىلابچىلار ئىنقىلابچىلار چەت ئوردۇلارغا مەسئۇل بولۇدۇ. شۇ
 ۋاقىتتا بېرىلگەن بۇ يورۇق نىڭ ئىنقىلابچىلار ئىنقىلابچىلار:

«شەرقىي تۈركىستان جەمھۇرىيەت رەئىسى، جەنۇبىي تۈركىستان باش قوماندانى

خواجه نياز حاجى دىن:

قوشۇمچە مەشھۇرەتكە مەخپىي ئوشۇقنى، اھل خوتەن دىن سوداگر قاسم جان حاجى ولد بەردى حاجىنى خاھىش قىلىپ بەلگۈلەيدۇق. بوقاسم جان حاجىنى مەنكە تەبەئەلەردەكى تەمام ھۆكۈمەت ئۈستىدە تورغۇچىلار اوز اورنۇمدا خاھىش قىلىپ دەپ بەلگە خاھىش قىلىپ يازغۇچى ئالب كۆيۈنغا، لازىملىق آلتۇن، كۈمۈش، جاي ناماز و ايسە زىدىغان رۇپىيە قاتارلىق لازىملىقلەرنى پادىشاھلىق خىزىنە دىن راسلاپ تىيار قىلىپ بېرە سىزلارە وانا بوقاسم جان حاجى خاھىش قىلىپ يۈرتلەردىن ضرورلىك بىلەن خىرى چەن يۈل ايسەرىش قىلاقتىب، سۇدا گرلەردىن، ياكى خاھىش ھۆكۈمەت بانكا لاردىن يۈل ايسە، بوخوى چەن گە قايسى ھۆكۈمەت اورتاغا كىلىپ رېپىسكە بەرسە، مذكور رېپىسكە ئالب كەلگۈچىنىك يۈللەرنى تەخىر قىلىماي پادىشاھلىق خىزىنە دىن تاپشۇرۇپ بېرە سىزلەر وانا سۇ قاسم جان حاجى مو بىز لەرگە حدود مو ھەم قىزى حدود اقلەم پادىشاھلەرى تۈركىيە، آقسان، ايران، انگلىس، آمىرىكا، ياپون، گرمانىيە، فرانسىيە، اىتالىيە، روسىيە قاتارلىق اقلەم پادىشاھلەرى ايلە كۆرۈشۈپ بىزلەرنىك بو ياگى شەرقىي تۈركىستان دىن ظۇر قىلغان ھۆكۈمەت اسلامىيە جەمھۇرىيەتنىك بوقاسم پادىشاھلەرى ايلە دوست - آشنا رابطەلەرنى اظھار قىلىپ، اوز حدود تەبەئەلەرنى ھەمما بىلەن قىلماق اوچۇن لازىملىق قىلدۇر باراغلەرنىمىزنىك كامچىللىقىدىن اوز اورنۇمدا يوقارى دا زىكرى بولغان مذكور اقلەم پادىشاھلەرنىك ھىضۇر خىزمەت لارىگە مذكور قاسم جان حاجىنى وكىل قىلىپ ايسەردىم. ھىز قايسى پادىشاھلەر مذكور وكىللىمىزنىك وكىللىقنى قىبول توتۇپ، ھىضۇر عاليلەردىن سىزغا ئىباراغلەرنى تەبەئەلە قىلىپ، سوراغان قەدەر مەلتق، يۈلەموت، زىخلى آفتوموبىل، آيرىلان قاتارلىق باراغلەرنى تاپشۇرۇپ بىرۈپ اوز حدود لەردىن سلامت اوتكۇرۇپ بېرىشلا رىقى اومىد قىلامىز. مذكور باراغلەرنىك قىممىتىنى مذكور قاسم جان حاجى وكىللىمىزدىن تاپشۇرۇپ آلۇرلارە سۇ قاسم جان حاجى مو، خاھىش قىلىپ نىظارىتىمىزنى سەھولەت لىك قىلىماي آگاھلىق ايلە ھۆكۈمەت قانۇنغا موافىق باشقا اقلەم پادىشاھلەرى ھەم كۆرسىلەرنى بىلەن ياخىقى مواسا قىلاسۇ دەپ مەشھۇر نامە، ھىجەت بېرىلدى.

۱۳۵۳ھ جەمادى الاول آي نىك ۱۵۰ نچى كۈنى،

جەمھۇرىيەت نامىدىن واقتىلى آقچا چىقار يىلىدۇ. تشويق اشىيىنى ئالب بارماق اوچۇن «استقلال» ناملى بىر مەجموعە نىشر ايتىلدى. ھۆكۈمەت اشىلەرى يولغا سالىنىپ، عىسكەرلەر ھاردوق آلدى و بولغاندىن سوڭرە 1934 - يىلى رمضان آيى نىك 27 - كۈنى قەشقەر ياشى شەھرىنى ماچەن سەن دىن آلتماق اوچۇن مەجمۇد مەھىطى، يو

سېف جان، اورازلەرنىڭ قوماندا نلىغىدا شەرگە ھجوم باشلاندى. ياشى شەر دىكى اشغال قىلماي تۈرۈپ، اورومچىدىن قاچقان ما جوكىنىڭ عىسكىرى قەشقەرگە يېقىنلاشىپ كېلىپ قالدى. ماجوكىنى غاقارشى خواجه نىياز حاجم، امير صاحب (محمد امين داملاننىڭ ئاينىسى) بىر بولوم فېدائىلەرنى باشلاپ فىض آبادقا قاراپ يولغا چىقىدۇ. چىچەك دېگەن جاي نىڭ اودولىدا سۇقۇش باشلاندى. خواجه نىياز حاجم ياشى بېش كىرگە چىكىنىدۇ. نەتىجەدە حاجم، ئايت داملا بايلىق حكومت كاتتالەرى كەنە شەردە محاصىرە ايت

شاه منصور محرملىرى بلەن

چندە قالدى. آخرى كەنە شەرنى ماجوكىنى غا بوشوتۇپ بېرىپ بايقا طرەفكە چىقىپ كەتمەك بولۇپ تۇرغاندا، ئايت داملام: «بىر آرزىمى قىلايلى، مەن، اوراز، يوسف جان، زەيدىن، آخون، كىچىك آخونلار نى يىغىپ كېلەي، عاجى بار كەنە شەرنى فوندا تۇتۇپ تۇرايلى» دەپ چىقىپ كېتىدۇ. اولارنىڭ ئوچۇلۇپ كېلىشىنى كۈتۈپ تۇرالمىغان خواجه نىياز حاجم كەنە شەرنى تاشلاپ ياشى

ھىزارغا يۈتكۈلۈپ آلودۇ. ياشى ھىزاردا ئاھىت داملامغا « سەن
ئىكەنلەرنى توپلاپ بولدى ئورغىن» دەپ اوزى يار كىندىگە يۈتكۈ
لۈپ آلودۇ. بوآراققا ھىچ كىمدىن مەسئۇل بولمىغان ئازراق
ئىكەنلەرنى كەنە شەھەرگە كىرىپ ئالغان ئونگانلارغا ھىچمۇ باش
لاپ ئاخىرى قاچىپ چىقىپتۇ. بوسىدىن ماجوڭنى كەنە شەھەردە ۵۵
دىن ارتۇق ادامنى اولتۇرۇپ، خەلقنىڭ مال - مەكتىپى بولۇپ - تا
لاڭ قىلىدۇ.

بو اورۇندا خوتەن ئىنقلابچىلەرنى دىن مەنور فەرىمان ياشىدىكى
امىر صاحب (نور احمد خان) ياشى ھىزاردا مەھەببەتچە قىلىپ
لىدۇ. ياشى ھىزارغا ھىچمۇ باشلاپ؛ مەھەببەتچە قالغان امىر
صاحب قا ياردىم بەرمەك اوچۇن يار كىندى دىن شاھ مەنور، ئاش با
لقىدىن ئاھىت داملام، عبدالرحمەن قور باشى و مەھمۇد مەھبەتچە لەر
3 يول ئىلە ھىچمۇ يۈرۈدۇ. ئالدى ئىلە ياشى ھىزارغا ھىچمۇ
قىلىپ كىرگەن شاھ مەنور شىۋىت داروخانىسى ئىلە يەتتە بارغان
دا لوق ئىكەن بىر قانچە ئىكەنلەر ئىلە سىز توشۇدۇ. بونىڭ ارقا
سىدىن ھىچمۇ باشلاپ كىرگەن مەھمۇد مەھبەتچە، يۈسۈپ جانلەر
سوقۇشتا مەھلۇپ بولۇپ چىكىنىپ چىقىدۇ. نەتىجەدە يالغۇز مەھەببەت
چە ئىلە قالغان فەرىمان امىر صاحب شەھەر بولۇدۇ. بو ۋاقىتتىن
سۈرگەن خوجە ئىياز ھاجىم، مەھمۇد مەھبەتچە باشلىق بىتۈن ئىنقلابچىلار
يار كىندىگە يۈتكۈلۈپ آلودۇ.

ماجوڭنى قەشقەرنى بىتۈنلەپ ئالغان قىلغاندىن سۈرگەن، قەشقەر
قەھرىمانلىرىدىن بىر قانچە سەننى و كىم قىلىپ ئىتتەق تۈزۈمك اوچۇن يار كىندى
ھاجىم قاشىغا ئىبەرىلىدۇ. امما نەتىجە بەرمەيدۇ. بو اورۇندا خوتەندىن
امىر ھىزار مەھمۇد داملام يار كىندىگە كىلىپ ھاجىم ئىياز
قىلىدۇ. ئىنقلابچى خەتتە ئۆستۈنلەپ مەھەببەتچە لەر يۈرگۈزۈدۇ
ئاشى بۇ ۋاقىتتا يەتتە كەلگەندە، بۈرۈن قەشقەردە قورۇلغان شەھەر
قى تۈركىستان جەھەتتىكى ھۆكۈمەت تۈركىيەگە چاقىرىلغان بەشى
ئىنقلابچى كاتتا ئىشقا سۈسۈت قاراغانلىقى و بەشى بوزغۇن
چى داملەرنىڭ اورۇنغا كىرىپ قەشقەر - اغوا ئۆزگەرتىلگەنلىكى،
بونىڭ ئۆستۈنلەپ بەشى قورۇلغانلارنىڭ باشى - باشلىق قىلىپ

اوزىچە اش الې بارغانلىقى ارقاسىدا اورنا:ەكى اتتفاق بوزولو دو. قەشقەر قولدىن كەتكەندىن سوڭ بەضى كاتتالەر قورقوشوب تاراشىپ كىتىدو. چاقوچىلىق ارقاسىدا رۇئىس جەھور حاجم ايلە باش وكىل ثابت داملام اورناسىدا بىرلىك بوزو لوەو. ماجوڭيى نى قوغلاپ كىلىۋاتقان شى شى سەى عسكىرى اقسو غا كىلىپ قالىدو.

بوكونلردە خواجە نياز حاجم، «ھىندىستانغا چىقىپ كەتسەك قايە. داغ، ياكى بورون نوزوۋىشكەن توختام بوينچە شى شى سەى ايلە بىرگە بولساق قايداغ» دىگەن خيالغا توشوب؛ آخىرى شى شى سەى ايلە بىرگە بولماق قارارنى بىرىپ، اوزى بىر طرەفدىن چىت دولتىن قورال آلماق و كىلىۋاتقان شى شى سەى عسكىرىنىڭ احوالىدىن خىر تاپماق بولوب قاش قورغان طرەفكە بارىدو. بوندا چەت دولت ايلە خىرلەشكەندە، قەشقەردە قورولغان، چەت دولت ياخشى كورمىگەن «شەرقى توركىستان جەھورىتى» ھىكومەتىگە قاتناشقانى بو ھىكومەتكە مەسئول بولغانى اوچون خواجە نياز حاجم دن بەك خاپا بولغان و خواجە نياز حاجم اوستىدىن زور شىبە گەتوش كەن چەت دولت آدىمى، خواجە نياز حاجم نىڭ قورال سوراپ فىە خان التماسىغا «بىز قورالنى شى شى سەى گە تاپشورغانىز، شى شى سەى دن بارىپ آل، بىز اورتادا گواھلىق اوچون امزاتكەن توختامغا رعايە قىلماي، قەشقەردە استقلال ھىكومەت قوردىڭىز» دەپ جواب قايتورودو. بونىڭغا قارىتا خواجە نياز حاجم نىڭ اوزىنى آقلاپ، اولارغا اوزىنى ايشەندورمەك اوچون «بو ھىكومەتنى مەن قورمادم، ثابت داملا قوردى، مەن آرىلاشقان امەسمەن» دەپ ايتقان سوز؛ گە اساسلاىپ، چەت ال آدىمى اگىر سىز بو اشقا آرىلاشمىغان بول سىڭىز، جەھانگىر گە ساتىلغان ثابت داملا، محمد امىن كىيى آدملىرى نى شى شى سەى گە توتوب بەرگىن، آندىن بىزىڭكا ايشەنمىز» دەپ حاجم نى قىستايدو. اگىر توتوب بەرمەسە، اوزى ھىم بىرگە بولارنىڭ آلدى داملا ك بولماچاغىنى و شونداق قىلمىسا اولارنى اوزىگە ايشەندورمەك مە كىن امەسلىكىنى گوزدە توتوب، خواجە نياز حاجم ناعلاج ثابت داملام باشلىق كاتتالەرنى توتوش اوچون محمود مەجىطى غا بو يىرۇق بىرىدو ھواجە نياز حاجم نىڭ مونداق اويىتومتون اوز گورۇپ، باشقالار آلدى

ئىدا تىلىم بولۇپ، ئايت دامالانى ئوتتۇپ بەرگىنىگە كۆپ ئانقلاب
چىلار ئاراضى بولۇدۇ، بىۋاۋىدا بونگغا اوخشاش سىبلەر آرقا
سىندا امير حضرت، محمد امين داملام اوز عىسكىرىنى الب خواجه
نياز حاجمىن آيرىلىپ خوتەنگە يۈرۈپ كىتىدۇ. يوسىف جان تاش
قورغانغا چىقىپ آلودۇ. قىرغىز اوراز تاغقا چىقىپ آلودۇ.

خواجه نياز حاجم آفسوغا كىيىپ توشىكەن شىشى سەي عىسكىرى
ايله بىرلەشمەك اوچون مارالباشىغا يۈتكۈلۈدۇ. قەشقەردىن سۈرۈ
لۇپ ياركىند، خوتەن طرەپكە يۈرگەن ماجوڭ يى عىسكىرلەرى
امير حضرتىگە شىنلى ھىجوم باشلايدۇ. نەتىجەدە قانلى سوقۇش
لار ئوام قىلىپ، خوتەن انقلابچىلارى مغلوب بولۇدۇ. محمد امين
داملام ھىندىستانغا قاچىپ چىقىپ آلودۇ. ياركىند، خوتەن ماجوڭ
يىنى ئىك قولىدا قالىدۇ. شۇنداق قىلىپ قەشقەردە قورۇلغان شىشى
تۈركىستان جەمھورىيىتى ھۆكۈمىتى اوز ئاۋىزىدىن يىقىلىدۇ.

شىشى سەي قوۋەتىنىڭ ئىتى شىشى

ئىشغال ايتىشى

خواجه نياز حاجم آفسوغا كىيىپ؛ والى نياز بەگ، تۈدىن جاڭ
قربان نياز ايله بىرلىكتە مصلىحت قىلىشىپ، شىشى سەي عىسكىرى
ايله بىرگە قەشقەر ماجوڭ يىغا ھىجوم باشلاماققا قارار بىرىدۇ. نەتىجە
دە مارالباشىغا قاراپ ھىجوم باشلانغاندا؛ بۈندەكى تۈنگانلەر
سوقۇشماي ياركىندگە ئوتتۇپ كىتىدۇ. قەشقەر اطرافىدا ماجوڭ
يىنى ئىك قوۋەتى قالمىدۇ.

بۇ ۋقتدا اورومچى طرەپدىن آرقىمۇ — آرقا كىلىۋاتقان شىشى
شىشى سەينىڭ قوۋەتىنى كۈرگەن ھەمدە دىھىتى بولمىغاچقا بولۇپ شىشى
شىشى سەيگە لىچى ايبەرىپ، «گوچۇشۇدا قىلىشقان ۋەدە بۇنىچە
قىيىن شىشىنى ئاغىنى ئىك جەنۇبى تۈرك عىسكىرلىرىگە تاپشۇرۇلۇپ شىشى
شىشى سەي ئىك عىسكىرى كەلمەسلىكى لازىم ايدى. نىمە اوچۇن شىشى
شىشى سەي عىسكىرى ئالتى شىشىگە ئوتتۇدۇ» دەپ ايتىدۇ. بونىغا
جوابەن شىشى شىشى؛ «ھازىرقى عىسكىرلەرنىڭ بارىشى، ماجوڭ
يىنى يوقۇتۇش اوچۇن بولۇپ، ماجوڭ يىنى مغلوب بولغاندىن

صوڭرە اورومچىگە قايتىپ كېلىدۇ» دەپ اۆختۈرۈش بېرىلىدۇ.
قەشقەردەكى ۰۰۰۰ ال الچى سېنىڭ تىكلەشنى ۋە مادداۋتەنىڭ ۋاسە
طەسىنى بىلە ماجولۇبى بىتون عىسكىرى قوراللىرىنى ماخوسەن گە
تاپشۇرۇپ اوزى 60 نۇر ادام بىلە روسىيە گە اوتۇپ كىتىدۇ ۋە شۇندىن
كىيىن ماخوسەننىڭ ارقاسىدىن قوغلاپ بارا ياتقان شىڭ شى
سەي عىسكىرىنىڭ ھىجۈمى توختۇتۇلۇدۇ ۋە ارقاغا قايتۇرۇلۇپ بار
كىدۇ، خوتەن ماخوسەن گە بېرىلىدۇ.

بۇ ۋاقىتتىن سوڭرە اورومچى شىڭ شى سەي قاشىندىن گىنە
زال مالىكوف مارالباشىغا كىلىپ، ماجولۇبىنىڭ روسىيە گە قاچقا
نىنى سوقۇش توغرىسى توڭگانلارغا خوتەن بېرىلگەنلىكىنى ۋە ھەر بىر
مىلت ھوقۇقىدا بىر بىر بولۇپ دىغانلىقىغا اورومچىدە توختام بۇلغانلىقىنى
ايتىدۇ. مالىكوف محمود مەھمۇدى بىلە كۈرۈشكەندە، اورومچىدە
بولغان قىرار بويىچە خواجه نىياز ھاجى اولكولوك ھۆكۈمىتىنىڭ مە
ۋەزىپىسىگە خىزمەت بىلە اورومچىدە تۇرماق بولدى. سىز مۇھىت
اھلى تىيات عىسكىر قوماندانلىق (جىگىرى سېلىڭ) خىزمەت بىلە قەشقەردە
تۇرماق بولىدىكەن، خواجه نىياز ھاجى بىلە كۈرۈشۈپ بوسۇز
لەرنى ايتسام، اوزى قىل كۈرسىمۇ يىنىدىكى كىشىلەر ھاجىنىڭ اۋ
مىنى قىل قىل تۇتماي تۇرۇپتۇ. ھاجىنى بوگون ايدىن
روپلان بىلە مارالباشىغا كەلتۈرسەك سىز ھەم سوز قىلىپ اۋناتسىيە
گىز» دەپ ايتىدۇ. محمود مەھمۇدى مەسلىھەتتىن پۇختا تالاشىپ الماق
اۋچون ايرۇپلان ايبەرىدۇ. شۇل كۈنى ھاجى ايرۇپلان بىلە
مارالباشىغا كېلىدۇ. محمود مەھمۇدى، مالىكوفنىڭ قاشتىلىدا، خواجه
نىياز ھاجىغا اورومچىگە بارماققا مەسلىھەت بەرگەن بولسىمۇ، امما
بوشۇن تۇردە ھاجىغا «اورومچىگە ھەرگىز بارماڭ، كېلەچەككە
خىتەرلىك بولىدۇ. شىڭ شى سەي بوگون چەت دۆلەت بىلە بىر گە
ايكەن. بۇ ھەر ايكىسى بىزگە شىبھە قىلغان ۋە يمان كۈزدە قاراغان
جايدا. بۇلاردا بىرپلان بار» دەپ مەسلىھەت بېرىدۇ. ھاجى ھەم قىل
كۈرۈدۇ.

محمود مەھمۇدى عىسكىرىنىڭ قەشقەر كۈنە شۇرگە اۋرۇنۇپ
شۇدۇ. بىرنچە كۈن اۋتكەندىن سوڭ «ھاجىمىنا الدىنىپ اوروم-
چىگە كېتىپ قالدىمىز» دەپ تەشۋىشكە توشۇپ، بىرپارچە خىت بىلە

ھەمبەرەسنىڭ اوغلى قىربان سەيدىنى ئۇسۇغا ھاجم قاننىغا ماشى-
 لورودو، كوچاردا بىۋارقان كەلگەن خىطنى كورگەن ھاجم
 «مەن اورومچىگە بارمىسام بولماس ايگەن، مەنمۇ خوفلانمىسون،
 عىسكرىنى قولدا محكم تونسون، مەن الدانمايمەن؛ اوزوم يالغوز
 غنە اورومچىگە باريپ تورويمەن، بتون عىسكر، بتون قوون سىگا
 امانت» دىگەن مضموندا بىر جواب خط يازىپ اوزى اورومچىگە بو
 روپ كتىدو. ثابت داملام شى شى سەي گە تاپشورولودو.

اورومچىدە ياشى سىياسىت

اولكونىڭ وولايتى بتونلەي قولدىن كىتىپ، يالغوز اورومچى
 شەرىلا حكومت قولدىدا قالغان كونلردە، شى شى سەي تىختىگە
 چىدى. شى شى سەي قولدىدا بو 4 طرەفدىن كىلىۋاتقان قارشى كوچ
 لەرنى پەنگودەك قوت يوق ايدى. مركزگە ياخود مركز كو
 چىگە يولونەي دىسە، بىر طرەفدىن مركزنىڭ قولى بوش امەس وەر
 كىزىن قوت كەلتوروش امكانىتى يوق، يانا بىر طرەفدىن دۈبەنىك
 اوروننى قىزغانىپ؛ مركزدىن كەلگەن اداملارگە حقارت قىلىپ
 قويدى. يەرلى خەلق سويونەي دىسە، بتون يەرلى خەلق ھەمەسى.
 دىگودەك قارشى چىدى، دىمك شى شى سەي گە تىرەك بولغىدەك ھىچ
 قانداق بىر يولەنچوك يوق ايدى.

نتىجەدە چەتكە يولونوپ، اولارنىڭ كوچى آرقالى قارشىسىنە
 دەكى دوشمنلرىنى يوقوتوپ ھاكىمىتىنى قولدا توتماققا كىرىشدى.
 يانا بىر طرەفدىن يەرلى خەلقنى وبارلىق انقلاپچىلارنى الداماق اوچون او
 لار استەگەن و شونىڭ اوچون انقلاپ قىلغان بىر نچە مەسئەلەنى
 حل قىلغان بولوپ «ھەھە» مەتكە بىر ابر حقوق بىرىلدى. مەسئەلەنىڭ
 شورىن ھاكىمىتى آغىنورولوپ ياشى خەلق حكومتى قورولدى. مۇنە
 دىن صوك اىزىش — اىزىلىشكە يول قويولمايدو» دىگەن كىبى
 شىعارنى مېدانغا آتدى و بوشىعارىنى عملە كورسەتمەك اوچون مە
 تىن رەئىسلىك، ناظرلىق، والى، ھاكىملىق اورونلارنى كوبرەك او
 غوز، قازاق، ئونگانلارغا بەردى. بورونقى خەنسو غەلدارلارنىڭ
 اشقا مەننى اىزىش ايشىنى بتونلەي يوقاتتى. خەلق ھەمەسى
 ر كىملىك بەردى.

بونىڭ ئارقاسىدا ئازسانلىق ضىيالىلار « بوبر ھىلە بونىڭ ئارقاسىدا بىر پىلان » باردەپ بونىڭغا شېھە كوزى ايلە قاراغان بولسىمۇ، امما كوپچولوك خلىق « ھەمە ملىتكە تەڭ كوزدە قارىدى، مقصدىمىزنى او بروندىلدى، حكومت ايشىگە ھەمە ملتەن آريلاشتوردى » دەپ شىك شى سەي گە اعتقاد باغلادى.

خواجە نياز حاجم اورومچىگە كىلىپ، معاون رۇيسلىك اوروندا اولتورغاندىن صوشگرە، قالغان انقلابچىلەر ھم بىرەر آرقىدىن شىك شى سەي ايلە بىرلەشمىككە باشلادى. بورھان افندى اورومچىدىن وكىل بولوب آلتايغا بارىپ، بتون آلتاي ولايتىنى اوز قولنىدا توتوب ئورغان شرف خان تورەنى شىك شى سەي ايلە بىرلەشتوردى.

حكومت طرەفدىن شرف خان تورەگە آلتايغا والىلىق وعسكەرى قوماندانلىق وظيفە تاپشورولدى. شونداق قىلىپ ياركىند، خوتەن نىڭ مەئمورى حربى حقوقى ماخوسەن قولنىدا، قەشقەرنىڭ حربى حقوقى محمود محيطى قولنىدا، قەولنىڭ حربى، ملىكى حقوقى بول بارىس بەگ نىڭ قولنىدا قالىدو.

شىك شى سەي بتون اولكودە تىنچلىق اورناتىپ قالغاندىن صوشگرە، حكومت نىڭ سىياسى بولى دەپ: 1 نچى جهانگىرگە قارشى توروش، 2 نچى سەويتلەر انتىفاقى ايلە دوست بولوش؛ 3 نچى ملتەر حقوقىدا برابر بولوش، 4 نچى تىنچلىقنى ساقلاش، 5 نچى انتىفاق بولوش، 6 نچى اولكەنى تىمىر قىلىش دىگەن « آلتى-بىك بىوك سىياسەت » نى مېدانغا آتتى. وعمومى ايشىنى ظاھىرىندە مەسو شو آلتى سىياسەت اساسىدا اىپ باردى.

معارف دورى نىڭ باشلىنىشى

يورنىدا تىنچلىق اورناتىپ، ياشى، حكومت قورۇلغاندىن صوشگرە، معارف دورى باشلاندى. انقلابچىلار 3 - 4 يىللىق انقلاب دوامىدا خلىقنىڭ نادانلىغى وىلمى آدمىلرنىڭ كاملىغىدىن كوپ قىنالىغان ايدى. بعضى قولغا توشكەن ھەيم عصرى قوراللىرىنى اشلانماي، ادارە، بويرۇق اشلرىنى تىرتىكە سالماي وپلان، اوصول، سىياسەت كىبى كىرەكلىك اشلرنى جايلاشتورالماي كوپ ضرەر چەككەن ايدى. شونىڭ اوچون بونىڭ ھەمەسىنى معارفىزلىقتىن كىلىپ چىققان

دەپ بېلگەن انقلابچىلار بىرىنچى اورۇندا مەعارفىنى رىواجلاندۇرماقنى ضرور دەپ توشۇندى. يورتدا تىنچلىق اورنالغان كۈندىن باشلاپ، ھەر بىر جايدا ياشنى مەكتەپ اچىش، بالىلارنى اوقۇتۇش، اشلىرىغا جەلدى كىرىشى، مەعارفنىڭ فايداسىنى خەلقنىڭ ئىشلىتىشى. بىتون خەلق اوستورگەن بالىسىنى، تاپقان دىئاسىنى مەعارف يولىغا خەلىپە قىلىشقا باشلىدى.

باشلانغۇچ زىمانلاردا، خەلق استەگەن اشنى اشلىپ بېرىپ، خەلقنى اوزىگە جەلپ قىلماق سىياسىتىنى قوللانغان شەكىلى سەي بارلىق كوچى اىلە خەلق مەعارفىنى پوقورى كۈتۈرۈشكە كىرىشىدى. اورومچى وبەھىنى چەت وىلايەتلەردە دارالمەلىكى، اورۇنسا مەكتەپ، دارالفنون اچىدى. ھەر بىر مەكتەپكە اوز تىلىدا اوقۇتۇشقا ار كىنىلەك بەردى. 1934 — يىلىدىن باشلاپ تاشكەندگە 8 نوبىت 100 نەفەردىن اوقۇغۇچى چىقاردى. اوندىن اوقۇپ قايتقانلار اولكۈمۈزنىڭ ھەر بىر جايىدا بەكى مەعارف اشلىرىنى قولغا آلدى 33 نچى يىلى بىرىنچى قاتىم قەشقەر دىن اورومچىگە 236 نەفەر اوقۇغۇچى الپ كىلىپ اورۇنسا مەكتەپلەردە اوقۇتۇندى. شۇندىن كىيىن بىتون اولكۈمۈزنىڭ ھەر بىر جايىدىن كۈبىلەپ اوقۇغۇچى كىلىپ اورومچىدە اوقۇيدىغان بولدى. ھەر بىر جايدا خەلق اوز كوچى، اوز تىشى اىلە مەكتەپ سالىشقا باشلىدى. 37 نچى قىلىغا قىلر بىتون اولكۈمۈزنىڭ ھەر بىر جايىدا بولسۇپ خەلقنىڭ اوز كۈچى اىلە 1.391 دانە ياشنى مەكتەپ سالىندى. بوندا اوقۇغۇچى شاگىردلارنىڭ سانى 130.000 دىن آشدى. ھەكۈمەتكە نىسبەتەن خەلقنىڭ اوزى الپ بارغان مەعارفى نچە نوز حصصە آر تىپ توشىدى.

آلتايدا والى شەرف خان، باش كاتىب مىنگاى، مەلىم سەيدىغازى، باي-مىللارنىڭ، قىمولىدا يولبارس بەگنىڭ، قەشقەردە ھەممە مەجلىسى، مەھسۇل ھاجىم، اورومچىدە خەلىپە نىياز ھاجىم كىيىن مەدارلارنىڭ غىرەتى اىلە مەعارف اشلىرى فۇقۇلعا سۈرەتتە تەرقى قىلىشقا باشلىدى. بىتون خەلق مەكتەپ و مەكتەپ بالىلارنى اطرافتىن آيلا تىپ كىتالمايدىغان خەلىپە كەلدى. چوشكارلار اوچون ساواد اچىش قورسلىرى تىشكىل بولدى.

بىراق، مەعارفنىڭ شۇنچە تىزلىك بىلەن تارقى قىلىشقا باشلاغاندىن بولۇپمۇ قەشقەر مەعارفىنىڭ بىر مىلى روھىدا كىتەپ بارغاندىن شۇنچە شىئەن قورقۇپ قالدى. بۇنىڭ ئالدىنى ئالماق، خەلقنى مىلى مەعارفى روھىدىن چىقارىپ، بىر تىنچ بىر تۈرلۈك روھىدا بويالغان مەعارفىغا كىرگۈزۈشكە ئۇچۇن ئۆزى تىرىپ قىلغان مەلىمەتلەرنى ھەر بىر جايغا تارقاتىپ، مىلى مەعارفىنى تۈرلۈك چارە بىلەن مەعارفى ساھەسىدىن سىقىپ چىقارىشقا باشلىدى. مىلى كىتاب، مىلى دەرسلىكلەرنى ئوقۇتۇش ئارقىلىق قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا كاممۇ نىستىلىق نۇسخىدا يازىپ-ئوقۇتقان دەرسلىك كىتابلارنى كىرگۈزدى. بۇ ئىشقا مەنۇر ضىيالىلار بولۇپمۇ مەمۇرە مەخپى قارشى چىقتى.

مەخپى مەخپىلىق

يۇرتىمىزدا ئۇنىڭ ئىنقىلاب ئارقىلىق قىلىنغان قىلەر بىلەن ئىشەنچ بىلەن مەخپى مەخپىلىق چىقارىش ئىشى يوق ئىدى. خەلقنىڭ ئۇنىڭ بىلەن ئىشەنچ قارى كۈتۈرۈشكە مەعارفىلىققا ئوخشاشلا مەخپى قورال بولغان مەخپى مەخپىلىقنىڭ قىممىتىنى بىلگەن كىتەپلەر ھەر بىر جايىدا ئۆز كىتەپلىرى بىلەن ئىشەنچ مەخپى مەخپىلىق، مەخپى مەخپىلىق چىقارىشقا كىرىشتى. قەشقەردە مەخپى مەخپىلىقنىڭ رەھبەرلىكى، قوتلۇق ھاجى شوقىنىڭ باش مەخپى مەخپىلىكى ئاستىدا «ياشى ھايات» ناملىق بىر غىزىتە چىقىشقا باشلىدى. چۈنكى «بىزنىڭ ئاۋۇش»، «ئاقسۇدا» «ئاقسۇ خەبىرى» ناملىق غىزىتلەر نەشر قىلىندى. بۇ خەلق تىرىپىدىن چىقارىلغان غىزىتلەر كۆپ-كۆپلۈك تىرىپىدىن بەك سۈيۈلۈپ ئوقۇلدى. ئۈرۈمچىدە ئۈيغۈر ئۈيۈشمەسى تىرىپىدىن «ياشى شۇڭچاڭ» ناملىق غىزىتە چىقارىلدى. بۇ ياشىدىن مىلى روھىدا بىخ ئۈرۈپ چىققان غىزىتلەرگە يول بەر مەخپىلىك مەخپىلىق، مەخپىلىققا ئوخشاش مەخپىلىك ھاكىمى ھاكىمى قولىغا ئېلىپ، ئۆزى ئىشەنچ بىلەن يولدا ئېلىپ بارماق ئۈچۈن شۇنچە مەخپىلىك مەخپىلىك «ئۈرۈمچىدە» «ئۈرۈمچىدە شۇڭچاڭ غىزىتە ئىدارەسى» ناملىق بىر غىزىتە-ئىدارە قۇرۇپ، بۇنىڭ ئىشەنچىنى قەشقەر، چۈچەك، ئېلى، ئالتاي، خوتەن، ئاقسۇ كېيى جايلىرىدا ئېلىپ، «ياشى ھايات»، «بىزنىڭ ئاۋۇش» كېيى خەلق غىزىتەلىرىنى قاپاتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا «قەشقەر شۇڭچاڭ

غزىتەسى» ، «چۈچەك بىگىچاڭ غزىتەسى» دېگەن نام ئاستىدا غزىتە
چىقارىشقا باشلىدى .

شۇ شىسەى بىر اىكى يىل خلقىنى اوز ئەر كىگە قويوب بىرىپ
خالىغانچە اش اشلەشكە يول بەرگەن بولسىمۇ ، امما يورتنى تىنچ
لاندىروب ، اوزىنى پوختالاب آلغاندىن سوڭرە ، خلقىنى مىلى حر
كت ومىلى ترقىياتدىن توساشقا ، ياشارنىڭ مەكۇرەسىنى باشقا ياققا
بوراشقا ومىلتەچىلەرگە سوۋقىصد قىلىشقا كرىشىدى .

محمود محىطى نىڭ معارفقا كۆرسەتكەن

خىدمىتى

محمود محىطى نىڭ قەشقەردە قالىشىدە كى اصلى پىلانى ، شۇ
شىسەى اىلە معلوم واقت مەدارايولىنى توتوب توروب ، قىرىستى كىگەن
دە ، اورومچىدە قورولغان شۇ شىسەى حاكىمىنى آغدىروب تاش
لاش ايدى . امما بختىگە قارىشى ، شۇ شىسەى يوغان بىر تىرەككە
يولونوب آلدى . شۇ شىسەىنى آغدىروب تاشلاشقا او مىد كىسىلە
دى . آخىرى محمود محىطى خلقىنى يتىشتوزايدى ، خلقىغە بىرنىسە
بىلىتورايدى ، كەلگوسىندە بىرگەپ بولور دەپ بتون كوچىنى معا
رفقا صرف ائدى . بونىڭ اوچون محمود محىطى نىڭ معارفقا كۆر
سەتكەن خىدمىتىنى آيرى كۆرسەتمەى اوتالمايمىز .

محمود محىطى اوزى بتون كوچى اىلە قەشقەر معارفىنى
زىواجلاندىرۇشقا كرىشكەندىن تاشقىرى آقسو والىسى نىياز بەگ ،
قبول والىسى يولبارس بەگ ، آلتاي والىسى شرف خان تۈرە
وهرىر شەردە بولغان ضىيالى آدمىلەرگە مخفى خىط يازىپ ، مخفى
آدام ماشىندوروب ، اولارنى معارفقا اهمىت بەرمەككە دعوت قىلىپ
توردى . قەشقەردە محمود محىطى نىڭ يول يورۇغى استىدا عبدالزە
مىن حاجى روزى خاقت اوغلى طرەفدىن قەشقەر ولايتىنىڭ هررىر
جايندا مىدى معارف اوپوشمالىرى ، مکتىبو دارالعاجزىن ، دارالای
تام مکتىپلىرى تىشكىل قىلىندى . توختى حاجى توردى باي اوغلى ،
محمود رحىم مخدوم ، اسمائىل حاجى ، ابراهىم آخون باي بچە ، عمر
آخون باي حاجى اوغلى كىنى معارف پروە زاتلار اوز كوچىسى

ايلى زور ياشنى مکتىپلار قورۇپ بەردى. بومکتىپلار دە مچدالدىن بەگ
كوب غىرت كورسەتدى.

عبداللە بەگ نعيمى داملامنىڭ رەئىسلىكى آستىدىن قەشقەر
نىڭ بتون مەدرىسە، مەسچىتلەرنى اصلاح قىلىندى. بتون مەكتەپ او قوغۇ
چىلارنى مەسچىت گە نمازغا چىقىپ تۇرغاننىڭ سەرتىدا، محمود مەخپى
بتون اوز مەسكەرى ايله نمازغا چىقىدىغان بولدى. بتون التى شەر
خلقى محمود مەخپى غا زور اومىد ايله اعناقاد باغلىدى.

فوق العادە واقىلەر

شەكشى سەي نامەلوم طرەفنىڭ ياردەمىگە سويونوب تۇرۇپ
بويورتدا ياشىدىن باش كوتەرگەن مەتەچىلەكنى مەتەچىلەرنىسى
پوقوتوشقا كىرىشىدى. بونىڭ اوچون بىرنەچچى قائىم ايلدىن او
رۇمچىگە، اورۇمچىدىن قەشقەرغە قىر تاش يول قورۇپ، اوياقىدىن
بوياققا كوچ ماشىنو روشقا آسانلىق توغۇدۇرۇپ آلتىدى. يوزلەپ
اشىنلار اوياقىدىن — بوياققا غار ئىيراب ماشىنار بولدى. خواجه
نياز حاجىغا قورۇق بىر مەاون رەئىسلىك نامى بىرىپ قويۇپ، اونى
حكومتنىڭ اچكى — تاشقى مەسچ قانداق بىر ايشىگە آراشتۇرۇپ
دى. بىرنەچچى نوبەتدە انقلابچىلارنى مەنەب بىلەن اوياق — بوياق —
قا ايشەرگەن بولۇپ، بىر — بىرىدىن يراقلاشتۇردى. مەسە كەسز، قور
قونچاقلەرنى تاپىپ اولارنى باشقالارغا قارشى قىلىپ تيارلىدى.
ھەر بىر خلقى سويىگەن كەنتلارنىڭ قاشىغا بىردىن ايكەپدىن اوزىنىڭ جا
سوسلەرىنى كىرگۈزۈپ بوآداملارنى نظارت آستىغا آلتىدى.

شەكشى سەي نىڭ بىواش پىلانىنىڭ اجراسى اوچون غايبىدىن
آزىمۇ — آرقا مەسچىتچىلار كىلىپ يول — يورۇق كوز سوتوش —
كە باشلىدى. 1932 نچى يلى 7 نچى آيدا غايبىدىن منصور افندى،
سەيدى حاجى، ياسىن افندى، دىك پى جون، لىوشەن جىن، اودە چەن،
بوچىك داو، ۋاڭ باوچەن كىبى 20 نەفر آدم اورۇمچىگە كىلدى.
بولارنىڭ اچىندە كى منصور افندى، سەيدى حاجىلار خواجه نياز قاشى
دا، ساقچى ادارەسىدە، مەركەزى اويغۇر — اويغۇر شىماسىدا
مەسچىت اشلەرنى اوز قولىغا آلتىدى. قالغان خەنەسولار حكومتنىڭ
پاشقا ادارەلەرغە اورۇنلاشتى.

1921 نچى يلى غايىدىن كەلگەن والى شاىلار اورومچىيەسىيا
سى نىفتىش ادا رەسى (باونۇ نچوى — گېئو) قوروب
بونىڭ شەخەسىنى ھەمەجاياغا تاراتىپ، بتون خالقنى سىياسى نىفتىش
آستىغا آلدى.

1934 نچى يلى غايىدىن جاڭفى سىدىن باشلىق نىفر آدەم كىلىپ
چىگار اشلەر ادا رەسى (بىنە نىو چو) قوروب
بتون اولكەنىڭ چىگار اسىنى وچىگار ادن كىرىش—چىقىش ايشىنى اوزقو
لىغا آلدى. 1937 نچى يلى غايىدىن 6 نىفر سىياسى مصلحتچى كىلىپ
تېن جوتاشدا مخفى يول — يوروق خىلمىنى الپ باردى. آل—
تون كان اچىش يەر بايلىقى ئكشوروش تور كوملەرى كىلىپ
بتون اولكەنىڭ ھەمەجايسى ئكشوروب 19۰00 دن آرتوق تورلى
خرىطە اشلەپ الپ كەتتى. بونىڭ سىرتىدا كەلگەن حربى اقتصا
دى مەتخصسلەر، دوختورلار، آگرا نوملار، معلملار بتون اولكونىڭ
ھربىر جايندا ھىم ادارلەرگە اورونلاشتى.

بونىدىن باشقا چوشىگو كاممونيست فرقىسى اچىدىن مەينى شو باشلىق
گوب مەنمورلار كىلىپ، معارف غزىتە خانە، اجتماعى اشلەرنى قولغا آلدى.
غايىدىن كەلگەن كىشىلەر نىڭ رەپرلىكى آستىدا شىخودامى زاوودى، آلتاي
دا آلتون قازىش ھىتى، تودوڭ خە دەھرىي زاوود قورولدى. 1936 نچى يلى
شىڭشى سەي موسكوغا بارىپ قايتتى. 1931 نچى يلى خو چاڭخو باشلىق
بىر قانچە آدم شىڭشى سەي طرەفدىن بىر نچە توننا آلتون ايلە... باردى.
1932 - يلى ۰۰۰ دن 7.500.000 سوم قرض الپ بو نىڭغا 10 دانە آيروپلان
30 دانە زەمبىرەك و باشقا قوراللەر ساتىپ آلدى. غايىدىن كەلگەن
ھىسكلەر گانسو، چىڭخەي چىگاراسىغا بارىپ اورونلاشتى.

دېمەك شىڭشى سەي و غايىدىن كەلگەن نامعلوم آدملار آستا—
آستا انقلابچىلارنىڭ اورنىنى اىگىلەپ، بتون ايشىنى اوز قولغا
آلىشقا و انقلابچىلەرنى بىر — بىرلەپ يوقوتوشقا كىرىشتى.

مخمود مەھىطىغا قىلىنغان سەۋ قەۋد

مخمود مەھىطى حاجمىدىن آيرىلىپ قەۋدقەردە قالغاندىن سوڭرە،
نامعلوم طرەفدىن پىدا بولوب قالغان قرغز اسھاق، مولانلەر بىر
نچە يوز آدىمى ايلە مخمود مەھىطىغا اطاعت قىلغان بولودو، بو

كشىلەر كېيىنچە شىنشى سەي دىن كەلگەن بويروق بويىنچە، بىتون قوراللارنى، محمود محبىتىغا ئاپشوروب اوزلەرى قەشقەر دەكى بىتون اويغور. عسكەرلەرنىڭ اچىگە تاراپ كېتىدۇ. ومحمود محبىتى نىڭ عسكەرى اچىندە جاسوسلوق ايشىنى آلبىبارىدۇ. اسحاق تاش قورغانغا حاكىم بولوب اوندا تۇرودۇ. قەشقەرنىڭ بىتون خفبە ايشىلارنى نامەلوم قادىر حاجى اوزقولىغا مالودۇ.

1934 نچى يلى 9 نچى آيدا «عسكەرىي تعليم ئىربىھ و پروگرامما ئوزوش اشلارىگە ياردەم بەرسۇن» دىگەن امر ايلە رابالكىن نام لى بىر آدم قەشقەرگە كېلىپ، محمود محبىتىغا: «اويغور عسكەرىي آراسىندا حربىي تعليم كورگەنلرى يوقى، بىر نچە آدمنى تاشكىندىگە حربىي تعليم اورگونوب كەلمەك اوچون ايبەرسەك نىچە-وك» دەپ فكر كورسوتودۇ. محمود محبىتى ناعلاج اوزىنىڭ ايشەنگەن مەسلەك دىشلەرىندىن قوربان سەيدى، قوربان باز شامىدى، احمد مخوم مقصوم مەفتى اوغلى، سايم آخون، عبداللە افندىلارنى تاشكىندىگە اوقوشقا ماشكورودۇ. بو آداملەر 1935 نچى يلى اوقوشنى توگوتوب قەشقەرگە قايتىپ كېلىدۇ. بولارنىڭ مەكورەسىندە آز - تولا اوزىگە-روش پىدا بولغانلىقى سزىلىدۇ.

بوايشدىن صوشىرە انقلاب زەمانلارىندا كوپ فېداكارلىق كورسەتكەن ملتچى آدمالارنى محمود محبىتى قاشىدىن آتيرىماق و اولارنىڭ اورنىغا اوز آدمالارنى قويوب محبىتىنى اچكى طرەقدىن عاجزلاتماق اوچون عبدالرحمن، حاجى نظام الدىن افندى، آيوفى بەگى، مېھى اللە آخون، شرف حاجى، توختى لوى جاڭ، حمدىبىگى حاجى، پولات تۈەنچاڭ قاتارلى آدمالارنى اورومچىگە چاقىرتىپ شىنشى سەي دىن تېلگرام كېلىدۇ. محمود محبىتى بىر نچە قائىم قبول قىلماي رەد قىلغان بولسىمۇ، امما اوستى - اوستىلەپ تېلگرام كەلگەنلىكىدىن بو آدمالار مەبورەن اورومچىگە ماشكورولودۇ.

انقلاب كونلارىندە ياخشى خىزمەت كورسەتكەن بىلەك آدمالەر نى تورلى بەتان ايلە قماققا، آلىشقا باشلاپ، قەشقەر خان ايرىقلىق عېسى حاجى، ساتىب آلدى آخون، تاش قورغانلىق عبداللە قاضى كېى آدمالەرنى محمود محبىتى نىڭ ناراضىلىقىغا قارىماي «جھانگىرنىڭ قوبىروغى» دەپ توتوب سولاب اولتۇرودۇ.

۱. بېرەمەي دېسە، اورنا بوزولۇپ قالېشىدىن احتياط قىلىپ اوزى
 اشەنگەن آدەملەردىن غفور تۈەنچاڭ، قىربان نىياز تۈەنچاڭ، احمد
 مەخسۇم، عبدالشكەر، سىفى الدىن. افندىلەرنى چىقارىپ بىرىدۇ.
 بونىڭ آرقاسىدىن شىڭشى سەي، محمود مەخسۇم نىڭ اچكى سېرى
 و اچكى احوالىنى بىلەك اوچون اونىڭ ياقىن مەسلىھەتچىسى و
 مەخسۇس كاتىبى عبداللە داملا نەئىمى نى اورومچىگە چاقىرتىدۇ.
 بو عبداللە داملا نەئىمى نى اورومچىگە ايبەرەمەسلىكنىڭ چارەسىنى كۆر-
 سىمۇ، شىڭشى سەي دن تىكرار تىلغىرام كەلگەنلىكىدىن ايبەرىپ بى-
 زەي دېسە، شىڭشى سەي گە سېر مەلۇم بولۇپ قالېشىدىن ايبەر-
 مەي دېسە؛ امىرگە بوى سولماغانلىق كىلىپ چىقىشىدىن احتياط قىلىپ
 آخرى محمود مەخسۇم «پورت فايداسى وسېر ساقلاپ قالماق او
 چون عبداللە داملا نەئىمى نى بر آرقا كوچا دا كىتەپ بارغان جايندا او غور
 لوقچە آتېپ تاشلاماققا قىرار بېرىپ» آخرى بو پىلاننى اجرا قىلماق
 بولۇپ تورغاندا، يانا اوزىنىڭ ايشەنگەن صادق صفداشنى آتېپ
 اولتۇرۇشكە يۈرەگى چىدىماي آخرى اولتۇرەمسلىك و اورومچىگە
 قىلغى ايبەرەمسلىك كە توختايدۇ.

شىڭشى سەي نىڭ بوخىل ھىركىتىگە چىداپ تۇرالمىغان محمود
 مەخسۇم، بونىڭغا قارشى ھىچ قانداق بر چارە تاپالماي، آخرى
 مەركىزى نەن جىن ھىكومىتىگە ياردەم قىلىپ وشىڭنىڭ بوخىل فۇق العاد
 دە، ھىركىتىنى توسۇماققا چارە كۆرەلمىدى سوراپ امىن واجىدى،
 مو امىن آخون ناملى 2 نۇر آدمىنى مەخسۇم سوزقۇدە نەن جىن گە ماڭۇ
 دۇرودۇ. بولار بارىپ پورت دعواسى وشىڭغا قارشى ھىركىتكە مەس
 غول غېسى بەگ افندى ايلە كۆرۈشۈدۇ غېسى بەگ افندى نىڭ
 واسىطەسى ايلە جاڭ ۋى يۈەن جاڭ باشلىق كۆپ كاتتالار ايلە كۆرۈ
 شۇپ تۇر كىتىدە كى بتون احوالىنى دىلىل — ائىمادلىرى ايلە اولار
 غا آڭ كاتىب، مەركىزدىن بونىڭغا چارە كۆرۈپ بەرمە كىنى اوتۇتۇدۇ.
 بو كۈنلەردە چىن — ياپون سوقۇشى باشلاندى، بتۇن دولت بىر
 خۇف خۇر آلدىدا تۇرغانلىقى و مەركىز بتون كوچى ايلە ياپونغا قار
 شى سوقۇشقا مەخسۇل بولغانلىقى، تىزدان تۈركىستان مەسلىھەتچىگە قا
 رىتا بىرەر چارە كورالما سىلەقنىنى نۇزۇدە ئوتۇپ مەركىز بۇكەلگەن
 و كىلەلەرنى «بىز ھازىر ياپون ايلە سوقۇشى اۋستىدە، بىز اۋرۇق تىزىم
 رى قىلىپ تۇرساڭلار، بىز شىڭشى سەي نىڭ چارەسىنى تۈرۈپ بىزىمگە

محمود محیطی

دیگھن جواب ایله قایتورودوہ بوو کیلماہر یورثقا قایتب کہل۔
مہک بولوب لانچوغا کدلگہ نندہ، اول موہمن آخون چیکارادن مخفی
قوملغاتوشودوہ بوآدام درحال شکشی سہی طرہ فندی توتقونغا ایلہ
مہو۔ امین واحیدنی چیکارادن کیرالماہی لانچودا توروب قالیدو۔

1936 - یای 9 - آیدا آپریسوف قہشقہرغہ کیلب؛ محمود
محیطی غا «مہن سزایله کوووشکیلی کہلدیم، سز حاضر قی حکومت
کہ ناراضی ایکہ نسز۔ یالقوز او یغور حکومتی قوروشنی او یلابسز،
بونک او چون یاپونغا آدم ایبہر گہ نسز، اونک بیری مؤہمن آخون قول
خاتوشدی. اونداغ قیلماہی برلک، اتفاقدادا اوتوگ» دیگہ نندہ کسوز
لارنی ایتب محمود محیطی، قاریندا تورغان ابرخوف ناملی بر روسنی
الب اورومچیکہ قایتب کتیدو۔ بو ابرخوف بولسا، اربالکین کہ تکہ نلن
سولک اونک اورقیا کیلی توتش ایینی الب بارغان بر آدم۔

محمودە محبىتى آخىرى «قولۇمۇزدا قورال، عىسكەر تـورۇغلىق شاكىشى سەي گە، شۇنچەلك بوزەك بولۇمۇز مو» دەپ 12 نچى آيدا ۋىيىنك ياقىن عىسكەر باشلىقلەرنىدىن اسمائىل بەگى، محبىت فەيىز، يعقوب تودىن جالك، حمىد حاجىلارنى چاقىرىپ مەخفى مەجلىس آچىلىدۇ. بۇ مەجلىس دە عىسكەرلەرنى تىرىككە سالىپ تىزدەن قوزغىلۇپ سوقۇش اچش دىگەن قارارغا كىلىدۇ. بۇ باشقا داضرلىق كورۇپ تۇرغاندا، كىچىك آخون كى تىب محمودە محبىتىغا «بۇ ئۇرىقە سوقۇش ساق يوق بولۇپ كىتمەز، آز غىناخا پالاق اوچون سوقۇش اچىپ، اوزىمىزنى، عىسكەرلىمىزنى، مەلك ايتىپ، بويۇرتىنى اولارنىك قولىغا ايكى قوللاپ تاشلاپ بەرگەندىن ئىي مەفايدا چىقىور، شاكىشى سەي نك يوغان تىرەگى بار؛ بىرايكى يىل مەدار قىلىش تۇرساق، آخىرى بىر فەرىتى كىلىپ قالور» دىگەن فەكرىنى كور سوتۇدۇ. مەدا كىرەلەردىن سوتۇ بۇ فەكرى قوبول كورۇلۇپ، بۇرۇنقى پىلان ۋ قىتلىق قالدۇرۇلۇدۇ. بۇ اور تادا بىر نچى تۇەن قوماندانى حمىد حاجى كىبى آدمالار اوزىنى آقلاپ آلماق اوچون محمودە محبىتى نك بوسىر پىلاننى لىبوسىلك ۋ.....غا خىبر قىلىپ قۇيۇدۇ. بۇنى سىزىپ قالغان محمودە محبىتى بوسىدىن حمىد حاجىنى قىماققا آلودۇ.

محمودە محبىتى نك بوسىر پىلانى شاكىشى سەي غە آشكەنلەردىن سوتۇر رە اورتا تىخىمۇ بوزۇلۇشقا باشلاپ، شاكىشى سەي اونك غا قارىتا تىخىمۇ او تكور رەك سوتۇ قىصد و چارە ال بىبارىدۇ.

1937 نچى يىلى 2 نچى آيدا عىدقۇربان كۈنلەرى 2 نچى مەسلىھەت بولۇنۇپ، بۇ مەسلىھەت بويىنچە كەنە - ياشى شەھەردە كى عىسكەر لارنى تامام ياشى حىصارغا يۆتكەپ كەتمەك، اوندان تۇرۇپ اورومچى نك بۇغەكسى موعامىلەسى اوستىندە شاكىشى سەي ايسە دىيىشمەك، ئونىگانلار ايسە بىرلىشپ اورنانى ئوزۇتمەك قىرارى قوبول كورۇلۇدۇ. محمودە محبىتى بۇ پىلاننى قۇربان سەيدىدىن سىر ساقلاپ كەلگەن بولسىمۇ، آخىرى فەكر آلماق اوچون اونك غا ايتىپ كورگەندە، قارى شىلق كورسۇتۇپ يوقۇرقى كىچىك آخوننىك فەكرى گە اوخشاش مەسلىھەت كورسۇتۇدۇ. نەتىجەدە بۇ پىلان مەمەلگە آشالمايدۇ، بۇ اش كىچىك آخون كىبى آدمالار طرەفندىن ھەكومەتكە آشكەنلىدۇ.

شۇ يىلى 3 نچى آيدا بۇرۇن اورومچىگە او قوشقا كەتكەن غفور تۇەن جالك، قۇربان ياز تۇەن جالك، احمد مەدوملار قەشقەر غە قايتىپ كىلىدۇ. بۇلار بىلەن بىر گە اورومچىدىن محمودە محبىتى نك عەمەلدارلارنى

ئىن 23 ئادام اوقۇشقا ايپەرىلسون، دەپ تېلگرام كېلىدۇ. محمودمۇ:
ئى بواوروچىئىن كەلگەنلەرنىڭ آڭ — فېكرىنى سېناپ كورمەك
اوپون غفور تونەنچاڭ ايله ياكىرىن صحبت اونكوزودۇ. بوسىجىت
دە بواوروچىگە بارىپ قايتقانلارنىڭ آڭ — فېكرى اوزگرگەنلىكى
سىزىلىدۇ.

اخىرى شىڭ شى سەي محمود مېھىنى اورومچىگە آلدورۇپ؛
بوندا سوۋقىد قىلىپ يوقاتماق اوپون «اورومچىگە كېلىك، مەيم
مىلچىت بار» دەپ اوزى نامىنن وخواجه نىياز حاجم نامىنن برنچە
نوبىت مېھىنىغا تېلگرام قايدۇ. بومىئە اوستىدە محمودمېھىنى
اگر اورومچىگە بارسام، بر تەلىكە بار، بارمىسام امىرگە خىلاف
اش قىلغان بواومەن، بوسىبىنن اورتادا بىر واقىعە توغولۇپ قالور
دەپ غەمگە پاتىپ باقىن ئاداملەرنىن فېكرى سورايدۇ. اش بو جاي
غا يىتت كەلگەندە، بر قانچە يولداشلىرى: «امدى مدارا قىلىپ
اوتوشكە اورون قالمايدى، سوقۇش آچساق يە شىگودەك قون يوق،
نتىجەسىز انقلاپ قىلغاندىن يورنىڭ تىنچلىقىنى ساقلاپ، بر قانچە
مز چەن دولت كە چىقىپ كەتسەك نىچوك» دىگەن فېكرىنى كورسۇ
لودۇ. بو فېكرىگە بىنائەن محمود مېھىنى كورونوشىد، اورومچى
لگە بارىمەن دەپ ياشىرىن سورىدە چەنكە چىقىپ كەتمەككە حاضر
تىق كورودۇ.

محمود مېھىنى اورومچىگە بارغۇدەك دىگەن خېرىنى آشتانغان
قەشقەر، ياركەند، فىض آباد، مەركىت، ياشى خىصار خىلقى اوزى
سويگەن برىتتە كىچىسىنىڭ اورومچىگە بارىپ برەر خوفكە اوچراپ
قالىشنىن اندىشە قىلىپ، «محمود مېھىنى اورومچىگە بارمىسا يىكەن»
دەپ آرقىمو — آرقا التماسى يازىدۇ.

1937 نىچى يلى 4 نىچى آي نىڭ اىككىنچى كونى جىمە تاڭ سىجىردە
مود مېھىنى اوزىنىڭ سەفەداش، مىسەلە كىداشلارنىن موصول حاجم،
باي عزيزى، عبداللا داملام نەيمى، مايد آخون، شىرف آخون،
ياسىن قارى، عبدالحىمك باشلىق 35 نۇر ئادامىنى الپ، اوزى شىبە
دە بولسىمو، امما نىبىتى پامان ايمەن قوربان سىيىدىگە بىتون غە
كىرىنى قالدورۇپ اوزلازى مىنك سىنا نغا قاراپ، سۇر
قىلىدۇ.

ماخوسەن خوتەندە، تورغان كۈنلەردە، شى شى سەي اونىڭغا
ھەم محمود مەخپى غا قىلغان مەھەممەتسىنى قىلغان ايدى. اونىڭ قا
شىندەكى بىر قانچە كىشىلەرنى چەتكە اوقۇشقا آلب چىقىپ، اچكى
طرفدىن اونى بوزۇشقا كىرىشكەن ايدى. بۇ كۈنلەردە ماخوسەن
كورونۇشىدا شى شى سەي امريكە اطاعت قىلغان بولۇپ بۇ قوز
غۇلاشچىلار گە قارشى چارە كۆرەك بولسۇن، اچكى طرفدىن
اولەر ايلە محكم بىرلىش بىلدۈرۈپ.

عبد نىياز 1937 نچى يىلى 5 نچى آينىڭ 29 نچى كۈنى ھجۇم
باشلاپ قەشقەر كۆھنە شەھرىنى اشغال قىلىدۇ. ياشۇ - يى حىصارنى
محاصرە گە آلب تورغاندا، ماخوسەن كىلىپ: «سىلەر اورۇم - چى
طرفكە ھجۇم قىلىڭلار، قەشقەرنى مەن اوزەم آلمەن» دەپ او
زى قىلىشقا، بىر - بىر - شە - ر - گە
ھجۇم باشلايدۇ. قىرمان نىياز بىتون عىسكەرلەرنى باشلاپ اورۇم چىگە قارا
ھجۇمغا يۈرۈپ، فىض آباد، مارالبېشى، مەركىت كىلپىن، اوچتورپان، آقسو
آباد قاتنەر جايلەرنى اشغال قىلىپ، قىسوغا توپلانغان شى شى سەي عىسكەر
نى يىگىپ اوتۇپ كۆچۈر، شەھەر بۇ گۈرنى اشغال قىلىپ، اورۇم چىگە ھجۇم
غايوروشكە تيارلانپ تۇرۇدۇ.

آلتى شەھەردەكى بوقوزغۇلاشنى باستۇرۇپ آلتى اوچون شى
شى سەي ايلى، چۈچەك يولى ايلە اورۇم چى آرقالى آلتى شەھەر
گە نچە يۈزلەپ مايمادا قورال، عىسكەر ماشىنوروشقا باشلايدۇ.
بىتون آلتى شەھەرلىقى بۇ قوزغۇلاشچىلارغا ياردەم قىلىدۇ. نەتىجەدە
شى شى سەي اوز كۈچى ايلە بوقوزغۇلاشچىلارغا كۆپ ئەڭ تۇرالماي
ھىر سوقۇشدا مغلۇب بولۇدۇ.

نەتىجەدە بوقوزغۇلاشنى باستۇرماق اورچون اوچتورپان، آر
تۇش، ... 3 جاينىن آيروپلان، ئانكالىق عىسكەرلەر پىنغا بولۇپ، بۇ
سوقۇشقا قاتنايدۇ. بۇرون محمود مەخپى قول آستىدا شى شى گەن
اسھاق، مولانلەر اوز گروھىدەكى آدمەلەرنى اوپوشتۇرۇپ قايتا
دىن عىسكەر تۈزەپ ياشى قوراللىق ايلە قوراللىق آرقا طرفدىن بۇ
قوزغۇلاشچىلارغا ھجۇم باشلايدۇ. بۇ آسماندىن 20 لەپ آيروپلان
يەردىن 20 لەپ ئانكا ايلە قىلغان ھجۇمدا بوقوزغۇلاشچىلار آلتى
راپ قالىدۇ، عاجزلايدۇ.

ماخوسەننىڭ ساتىلغان مالوى جاڭ ناملى بىر آدمى چىگارا دائىرىسى
رۇب، ماخوسەن گە زور خىيانت اشلىيدۇ.

اوشۇمىتوت بولغان ھجومدا ماخوسەن ياشىلىق يار كىند گە
سورۇلۇدۇ. بۇندا ھم تۇرۇشقا امكان قالماي، 9 - آينىڭ 9 -
كۈنى ھىندىستانغا وتۇپ كىتىدۇ. ماخوسەن كەتكەن سەھىپىنىڭ ئون كىشىلىك
بىر گۇرۇھ بولۇپ كۆپرەكى مالوى جاڭغا اطاعت قىلىپ قالغان قىسمى
خوتەنگە سورۇلۇپ آلۇدۇ.

قۇربان نىياز عىسكەرلەرى ھەرقانچە فېداكارلىق كۆرسەتسىمۇ، آخ
رى آيرۇپىلان، تانكالىق ھجومغا چىداشلىق بىرالىماي چىكىنمە كەمەچ
تۇرۇپ بولۇدۇ. بىر بۆلۈمى راسكام تاغىغا، بىر قىسمى كرەپە آرقالى قا
راشۇ تاغقا، يانا بىر قىسمى گانسۇ تەرەپكە قاراپ چىكىنىدۇ. نەتىجىدە بولۇپ
غۇلاشچىلەر چولمەردە آيرۇپىلاندىن ياغدىرۇلغان اوق ئاستىدا كۆپى
شەھىد بولۇدۇ. فېدا ئىلەردىن 50،000 گە قىلرا آدم چىقم بولۇدۇ. شۇنداق
قىلىپ آلتى شەھەردە كۆتۈرۈلگەن بۇ ئوزغۇلاڭ نەتىجىدە سىز تامام
بولۇپتۇ.

آلتى شەھەردە ئۇپۇلاڭ كۆتۈرۈلگەن
دە، قىمولىدا يولبارس بەگنىڭ يېتەكچىلىك
كىندە شۇكىشى سەھى گە قارشى ھەرىكەت قوز
غالغان ايدى: سىب، قىمولى ھەيىم چىگارا
جاي بولغانلىقتىن بوجاينى اوز قولى ئاستىغا
آلماق اوچون يولبارس بەگ كە تۇرلى
سوقىلىپ اشلىتەن ايدى. آخىرى يولبار
رس بەگ ھم شۇكىشى سەھى ايلە سەھى
قوش قىلماقتىن فايدا چىقمايدىغانلىقىنى
بىلىپ اچكى چىنگە اوتۇپ كىتىدۇ. شۇنداق
قىلىپ، شۇكىشى سەھى آلتى شەھەر قىمولى
نى اوز قولىغا آلغاندىن سولۇ اوجايلار

يولبارس بەگ

نىڭ ھەيىم نۇقتە لەرەنگە اوزون چاپانلى عىسكەرلەرنى اورۇنلاش

تۇرۇدۇ

خواجه نياز حاجى نىڭ عاقىبىتى

الئى شەھىرچە محمود مەھىتى، آلتايدا شىرفى خان تورە، قمو
دا يولبارس بەگ مى قوراللىق عىسكىرلرنى اوزقولدا تونوپ
تورغانلىقتىن اورومچىدە عىسكىرسىز حالدا يالغوز تورغان خواجه
نياز حاجىغا شىكىشى سەي. برسۇقسىز اشلەشكە جىرعت قىلماغان
ايدى. شىكىشى سەي نىڭ پىلانى اوھل قورال تونقانلارنى يوقونوپ،
آندىن قورالسىزلارنى يوقاتماق بولغانلىقتىن بتون سۇقسىز پىلانىنى
قورال تونقانلارغا قاراتقان ايدى، بونىلارنىدا موافى بولغاندىن
صوشىرە كوزى خواجه نياز حاجىغا ئوشودو. باشدا خواجه
نياز حاجى قاشتىدا بولغان بونىس بەگى، كرىم حاجى كىبى آدمىر
نى تورلى منىن ايلە اونىڭ قاشتىن آيرىپ، منصور افندى كىبى
دەلەرنى حاجى قاشتىغا قويوب حاجىنى نظارت آستىغا آلغان ايدى.
مى، حاجى نىڭ بتون اطرافى جاسوسلار ايلە اورالپ، اونىڭ مە
مود مەھىتى، يولبارس، شىرفى خان ايلە بولودىغان غلافەسىگە اە
كان بىرىلمىگەن ايدى. شونىڭ اوچون خواجه نياز حاجى، محمود
مەھىتى نىڭ جىنوبىدە كىى حركىتىدىن بتونىلەي خېرىسز قاتان ايدى،
مىسىلە خواجه نياز حاجىغا كەلگەندە، شىكىشى سەي پىلان
بوينچە خواجه نياز حاجى اوستىگە «محمود مەھىتى، يولبارسلەر
خواجه نياز نىڭ يول يوروغى ايلە حكومتكە قارشى دىميان كوتور
دى. اطرافدا قوزغولاڭ كوتورولگەندە، اورومچىدە خواجه نياز
باش بولوب ياشى حكومتىنى آغدورماق بولغان، بونى بولسا جەناب
گىرنىڭ قوپىروغى» دىگەن بىھتاتىنى آرتىپ ھىر بىر پورتىڭ مەھىم ايدى.
مەھىرى، والبارى، حاكم لىرى باي، ملالرىنى قوشوب بىرنوبىتدە 8000
آرتوق آدمىنى قاماققا آلودو.

خواجه نياز حاجى بايلىق منور آدمىلەرنىڭ قامالغانلىقى ايلە بتون
خەلقنىڭ اومىد چىراغى اوچودو. شىكىشى سەي نىڭ بوانقلا بچىلارغا قات
خان خىيانىتى، اوزىنىڭ آلتىدە چىلىق سىياسىتى ايلە باش بولودو. دىمىك
ايللىق انقلاب، بىرىلمىگەن قىربانلار بىكارغا كەتكەن بولودو. ھىر
سوقوشدا غالب كىلگەن بومەنور آدمىلەر سىياسىتىزلىكىنىڭ، نىدېر

سۆزلىكىنىڭ قىرالى بولۇپ تۇرغۇنىدۇ. ئەمما خەلق ئىككىنچى بىر ئىنقىلاب كۆتۈرمەك خىيالىغا تۇشكەن بولسىمۇ، ئەمما شەكىلى سەي ئوزۇن-ئىككىنچى خىزمىتىنى ھەم جايغا بايىپ خەلقنىڭ بىرلىكىنى سوزۇقلماقچىا ۋە بىر ھەرىكەت ئويۇشتورماقچىا ئەمما ئىمكان قويمىدۇ.

شەكىلى سەي ئىككىنچى دەم قىلىش ھەرىكىتى

شەكىلى سەي بىرىنچى قائىم 1937 ئىككىنچى يىلى 4- ئايدا خوجا نىياز ھاجى باشلىق كاتتالارنى قاماققا ئالغاندىن سوڭىن 4- ئايدا بىر نوبىت آدم تۇتۇش ھەرىكىتىنى باشلايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن بىر چا رە قىلىپ ھەربىي دېگۈدەك خەلق ۋەكىللىرى قورۇلتايى دېگەن نام ئاستىدا قورۇلتاي چاقىرىپ ھەربىي ئورۇننىڭ مۇئاۋىنلىرىنى ئورۇنغا چاقىرىدۇ، يول ئاچىپ ئالماق ئۈچۈن بۆكەن ۋەكىللىرىنى بىرلىكى قائىم ئەمما قاپتۇرغان بولۇدۇ. بۇ ئىشنىڭ جۈملىسى (سىياسى تەتقىق) ئادەتتىكى ئارقىلىق ھەربىي جايغا تۇتۇشقا لايىق ئەمەللىرىنى ئىككىنچى بىر نوبىت ئورۇنغا ئالماق 4- ئايدا بۇ ئىشنى بىر نوبىت بەشىلىرىنى ئورۇنغا ئالماق، بەشىلىرىنى ۋەكىل بولۇپ ئورۇنغا چاقىرىپ كەلگەندە تۇتۇشقا ئالماق.

ئالماق دەپ ئەمما تۇرغان شەرقىي خان ئورۇننى قولغا ئېلىش ۋە ئورۇن 1938- يىلى كۆزدە قازاق - قىرغىز قورۇلتايى دېگەن نام ئاستىدا بىر قورۇلتاي ئاچىپ، شەرقىي خان ئورۇن باشلىق كۆپ قازاق كاتتاللىرىنى ئورۇنغا چاقىرىپ كەلپ قورۇلتاي داۋامىدا بولۇپ قاماققا ئالماق. بۇ ئىشنى ئىككىنچى قوزغۇلمايدىغان ھالغا كەلتۈرمەك ئۈچۈن «قورال سايمان يېغىش» ھەرىكىتىنى قوزغاپ خەلق قوللىنىدا بولغان قوراللىرىنى يېغىپ ئېلىشقا باشلايدۇ. شەرقىي خان ئورۇننىڭ قامال ئېلىنىشى ئىككىنچى قوزغۇلماق كۆتۈرۈدۇ.

ئۇنىڭدىن ئاندىن داۋامىدا ئىقتىسادى ياردەم بەرگەن بايلارنى ئەمما ئېلىپ كەلپ خەلقنى قوزغۇلۇشقا دەۋەت قىلغان مىللەتنى قاماققا ئالماق ئالغاندىن ئاندىن خەلقنى ئىقتىسادىن بۇغماق، يول كۆرسەتمەك دەپ مىللەتلەرنى يوقىتىپ ئۈچۈن كۆپ باي، مىللەتنى قاماققا ئالماق. ھەممە مىللەتنى مۇستەھكەم قىلىدۇ. 1939 ئىككىنچى يىلى شەھىدلىك نامى، قىز

بان سېعدى، اباو، قربان نياز باشلىق كۆپ آدم قاماققا توشۇدۇ،
 ھەربىي شۇنداق قامالاش آرقاسىدا 1942- يىلىغا قىر ھەربىرەملىتىن
 يولۇپ 100:000 دن آرتۇق آدم قامالىدۇ.

شك شى سەي نىڭ وحشىيايىگى

آلتى شەھەدە كۆتۈرۈلگەن قوزغۇلاڭ باستۇرۇلغاندىن سوڭ آدم
 توتۇش اشى باشلانىپ شك شى سەي، ماخوسەن نىڭ تىلىم بولغان
 عىسكىرىلدىن 5000 نۇر آدمنى تىكلى مەكان چولپىگە مايدان كىرىپ
 پولېدونقا توتۇپ اولتۇرودۇ. 37 نىچى يىلى نىچى آيدا قەشقەر، پار
 كىندىن 350 نۇر ضىيالى آدمنى قاماققا الب اولتۇرودۇ. شوپىلى يىسار
 كىندە 400 نۇر آدمنى تىكلى مەكان چولپىگە كىچىسى مايدان كىرىپ
 بوغۇپ چاھىپ اولتۇرودۇ، شوپىلى 12 نىچى آيدا قەشقەردە قاماق
 ىدا ياتقان 6000 آدمنى قەشقەر جىگىسى سىلگىمۇ اچىندە تىجى اولتۇ
 رودۇ. 11 نىچى آيدا خوزەندە بىر قانچە ناھىيەدىن قامالغان 400 آدم
 نى كىچىسى تىكلى مەكان چولپىگە الب بارىپ اولتۇرودۇ. 37 نىچى
 يىلى آقسۇدا قامالغان آدمدىن 100 گە قىر كىشىنى كەلپىن قاغى اچى
 گە الب كىرىپ اولتۇرودۇ. 4 نىچى يىلى 8 نىچى آيدا خواجە نياز ھا
 جى، شىرى خان تۇرە، بوئىن بەگ، ماوەن لو، ماھتاواو، خىوالىزو
 شىن، يىخوڭ والى، بوغدا باي، قورسۇن بابا، ھىسنى يانگالى، تۇر
 دى آخۇن باي، سوقى شەنجاڭ، نيازداخەن، اسماعىل دائو، سا
 لىخ دورغا، گوسۇل، باقى نياز ھاچى، ھىلرافىندى، تىمورغالى، قىو
 فى زادە، زەيىن كاروان، كمال افىندى، عباس افىندى، بوقان
 خىللى، رقت، جالڭ شىن، چىڭ دىلى بولۇپ ھەربىرەملىدىن 895 آدمنى تۇر
 مەدە ۋە يىپى باوچىڭ گولڭ تاغىدا اولتۇرودۇ. 42 نىچى يىلى 4 نىچى آ
 ىدا آباو باشلىق 366 نۇر آدمنى اورومچىدە تۇرمەدە اولتۇرودۇ. بو
 نىڭ سىرتىدا تۇرلى جايدا تۇرلى اصول ايتە اولتۇرولگەننى مەم بەك
 كۆپ.

سىرتقى تۇرمەلەر

شك شى سەي آدم قاماشقا باشلاغاندىن تارتىپ ھەربىر چولپى شەھ
 گە بىردىن ايكىدىن تۇرمە قوردى. بۇ تۇرمەگە سولانغان آدملەر ئۇ
 كىچىگەن كۆنەدىن اشتىپارا، پار، يوقلىغىنى مەلۇم قىلماي سىرتىدا

دى. تۈرمە و تۈرمەگە سولانغان آدمەلەر ھەقىقەتتە ھېچ قانداق بىر سوز
قېلىپقا ار كېلىدۇ. ھەتتە تۈرمەگە تۈشكەن آدمەلەرنىڭ خا
تون - بالا - چاقاسى تۈرمەدە ياتقان كىشىلەر ئايەلەر بىر قاتم كۆ
رۈشەلىشى اوياقدا تۈرسون مېنىڭ پالانچى آدمەم تۈرمەگە تۈش
كەن دېگەن سوزنى آغزىدىن چىقىرىپ ماس ھالغا كېلىدۇ. قايدا قاندا
بىر غايىلەدىن بىرەر كىشى تۈرمەگە تۈشكەن بولسا، اوغا ئايەلەر «خائىنە
لەر غايىلەسى» ھەسابلاپ، خالق و اورۇغ - توققان، خولۇم - خوتش
ئالرى مەكۈر غايىلەلەر بارىش - كېلىش قېلىشىن قورقۇدىغان بولىدۇ.
تۈرمەگە تۈتۈش اصولى بولسا، «دوبەن چاقىرىۋاتىدۇ» پالان
چى آدم نەن ئايەلەر كۈرۈشمەكچى، پالانى جايدا مجلسكە چاقىرى
ۋاتىدۇ، بىر آرزۇغا ئايش بارايدى» دېگەندەك سوزلەر كۆپ - تۈرك
كېچىسى اويىدىن ياكى كوچادىن تۈتۈپ ماشىناغا اولتۇرغۇ - سوزۇپ
اودول تۈرمەگە ال بىرىش بولغان. اورۇمچى - يەنە فۇق الەنەدە
تۈرمەدىن باشقا اون نچە جايدا تۈرمە قورولىدۇ. ھىلى 4 نچى آيدا
آدم تۈتۈلغاندا، كۈمەلەردىن بىر قىسمى اولتۇرۇلۇپ، اولرنىڭ اور
نى ياشى كىرگەنلەرگە بوشۇتۇلۇپ تۈرۈلىدۇ. تۈرمەنىڭ ھىر براۋ
يەنە 2 دن / گە قىر آدم بولۇپ، بىر اويىدە كېلەر 2 نچى اويىدە كېلىم
بار بولۇشىدىن خېرىسز ياتىدۇ. يەنە كى قايناق سوز قاسقان ئانى
دىن عبارت. تۈرمەدە ياتقانلارغا بېرىلىدىغان تىماق بىر نچە تۈرگە
بولۇدۇ. بىر نچى درجەلى تىماق بېگۈچىلەرگە سوت، توخوم، گوشت
ياغلىق تىماق بېرىلىدۇ. 2 نچى درجەلىك تىماق بېگۈچىلەرگە سوت، سەي
لك تىماق بېرىلىدۇ. 3 نچى درجەلى تىماق بېگۈچىلەرگە تىماقنى اۋخ
شاش، كۆكتاتنى آيزىم بېرىلىدۇ. كۆپچۈلىكى غادىدە كى تۈرمە
تىماقنى ئايەلەر قورساق باقىدۇ. بىر طرفدىن تىماقنىڭ عاجزلىقى، يەنە بىر
طرفدىن يىللەر - يىللەر كۈن نۇرى كۈرمەي ياتقانلىقى آرقاسىدا
انسانلار عاجزلاپ تىماق سىگمەس ھالغا كېلىپ تۈرۈلى كېسەلگە
اۋچراپ اولۇدىغان بولىدۇ. كۆپ «گىناكار» لەرنىڭ اولۇگى «يان
بېرىشى» ناملى تۈرمە دوختۇرخانىدە قالىدۇ. علما بولسۇن، كاز
ئالەر بولسۇن جىسدلرى ايت، ايشەك اورنىدا ئاغ تۈشۈكلىرىگە
تايىلاندى. ايكە چاقالرى تېرىكىگە ايكە بولالماغاننىڭ اۋستىنە
اولۇكىگە ھەم ايكە بولالمايدۇ.

سوراقلىرى بولسا، دوسلارغا ئالغا سېچىرىگەن بولماسا
ھم، يالغاندىن اوزلىرى اويلىرىغان تورلىرىگە ئالدىنى آرتىپ «ياپون
خا قاچان ساتىلىدىك، نېمە، اوچون انىگە، گە جاسوس بولدىك، آل-
تى ساستىكە قارشى چىماق بولۇپسەن، قانداغ تشكىلات قوردوك»
دىگەن كىمى سۇال سوراپ، بوياپون، انىگە، توشىگە كىرەكەن
آدملەرنى تورلى اصولدا قىتاب شو جىنايەتلەرنى اوستىگە آلدىق-ول
قويماقچى، مەجبور قىلىدۇ «يوق مەن اونداغ ايش قىلغانم يوق» دەپ او
زىنىڭ راستلىقىدا چىك توروب آلغانلارنى تورلى وحشىيەنە عىناپدا
اولتورودۇ.

حتى اوزىنىڭ نېمە اوچون تورە، گە توشوب قالغانىنى بىلمەي
سوراقلى 7-8 يىللار ياتىپ كەتكەن آدمىلارنىڭ ھم سان - سانغى
يوق. سوراققا ئارقىلىسا، تورلى عىناپ چىكە چەگىنى بىلىگەن بو
بىچارەلەر گىناسى بولماسا ھم اوزىنىڭ سوراققا ئارقىلىماي ئاتقان
نى اوزى اوچون زور بىخت دەپ ھىساپلار بولىدى.
تورمەنىڭ بىتون خىدمەتكارلارى سىياسى تەقتىشلەر بىلەن تولغان
نىڭ اوستىگە ھەر بىر تورمە اويلىرى ھم «گىنامكار» لەرنىڭ گەپ -
سوزىدىن خىر ئاپىپ تورمە ق اوزرە يالغان گىنامكار صوفەئىدە كىر
گوزولگەن خىفە گىنامكارلاردىن خالى بولامىدى. دىمەك تورمەدە
ياتقۇچىلەرگە ھم ايرىكن سوزلەش امكانى قالمىدى.

سوراق اوستىدە قىناش اوصوللىرى بولسا، آلغانغا مېخ قا
قىش، قولغا، اوشوققا باستوروب توروب اورووش، جان بېرىگە
قىلىقىش، مېكەگە مېخ قاقىش، ئىزىنى تويىگە يىگنە قاقىش، قىزىقان
تورمەگە دەسسەتىپ تورغوزوش، باشىنى تويەن قىلىپ آسىپ قو
يوش، بىرەر ھفتە سو بېرمەي، اوخلاتماي تورمە تورغوزوش، گە
زاغا باسىش، كومور اوگىغى اوستىدە يوكوندىوروب اولتور
غوزوش، باشىنى سىقىپ گوزىنى چىقارىش، باشىدىكى چاشىنى
يولوش، موز اوستىدە تورغوزوش، قىنالىپ اولگەن آدمىلارنىڭ او
لوگىنى كورسوتوش، توك بېرىپ قىناش و باشقانورلى چارە
لەردىن غىبارت.

اولتوروش اوصولى مېكەگە قىزىقان تومورنى قىقىش، آغزى
غا زەم پاختا تېقىش، تېرىك تورغوزوب كوموش، اوروپ اولتور

روشن، چاپچىب اولتوروش، تاغارغا سولاب جادودا ئىنوغراش آر،
 غامچا ايله بويوننى بوغوش، زهر اوچروش، بنزىن چاپچىب
 كويىوروش، غزا تماق بەرمەي آپىن اولتوروش، آتېب اولتو
 روش و بونك سر تىدا دخى معلوم بو لماغان تورلىق او
 صوللەر.

مخفى تفتيش ايشلەرى

شك بىش سەي حاكىمىت اوستىگە چىققان كوندىن باشلاپ سىيا
 سى تفتيش ايشىگە جەدى كىرىشىدى. بىرنچى قائىم گولفۇنەن جوى
 (گېپۇ) ادارەسى قوردى. بو خىلەتنىڭ اوصولى خىلەنە غايمىن
 كەلگەنلەر كوپ يول كورسەتتى. تىشكىلى كىشەيدى. مخفى
 خىلەت قىلغۇچىلار يىلدىن — يىلغا كوپەيىپ. ادارەلەر، مىسكىنلەر،
 مەكتەپلەر، صىنەپلەر، كوچالار، سحرالار، تاغلار و تورلى كىمبەكى
 آدمىلار بو خىلە لاردىن پاك بولالمىدى، بو خىلە آدمىلەر بىر ھەفتە اچى
 ىدە معلوم كىشىلەر اوستىدىن بىر نچە پارچە معلومان يازىپ بىرىش
 كە مجبور. بو خىلەلەر شونچەلك حقوقلوقك، ناظر، والىلار اوستى
 ندىن معلومان بىرالايدى. اولارنى توتوب قماققا ئاپشورالايدى.
 بىر ساقچى ادارەسىنىڭ حقوقى دۈبەن نىڭ حقوقى ايله بىر بىر تورو
 دىغان بولدى. نتيجەدە بالا، اوز آتاسى قاشىدا، آتا، اوزبالاسى
 قاشىدا بىرەر سوز قىلىشدىن احتىيا قىلىدىغان بولدى. ئآدم بارچا
 دا، اونىڭ بىرى خىلە بولىدىغان بولدى. خلق «ياشاسون ياشى
 ى حكومت، ياشاسون شك دۈبەن» دىگەندى باشقا سوزنى ايتشقا قور
 قودىغان حالغا كىلىپ قالدى. بىتون دولتىمىزدە بولمىغان فقرا لارغا
 گواھنامە بىرىش، يول خط بىرىش اشلەرى يورگوزولدى. بىر
 آدم بىر شەردىن 2 نچى شەرگە بارسا، يول خطسىز بارالماس بولدى.
 دى. شك شى سەي خىلە اوچون آدم اشلە تىشە بىرى حكومت
 كە حقيقى صادق آدمىنى، بىنا بىرى حكومتكە صادق ايمەس آدم.
 نى اشلەتتى. حكومتكە صادق ايمەس آدم لارنى خىلە اداره
 سىگە باغلاپ، اولارنى بىر — بىرى اوستىدىن جاسوسلوققا سا
 لىپ اولارنىڭ اورتادەكى ايشەنچسىنى يوقاتتى. منا بولدىغ

خۇفە لىرنىڭ اوستىنن ئكشوروش آلې بارىدىغان فوق العادده خۇ
يەلەر بىلگۈلەندى. دېمەك شىڭ شى سەي بىتون اشىنى منا شو
خۇفە اشلەرگە سويونوب اشلەدى. بىتون خلىق اومچوك توريغا
باغلا نىغا نىدە ك تـور غـا با غـلا نىب
قالدى.

شىڭ شى سەي نىڭ 10 يىللىق خاكىمىتى

شىڭ شى سەي نىڭ 10 يىللىق خاكىمىت دورى، آدم قماش، اور
توروش، چاپىش، خلىق ايرىملىكىنى بوغوش، خلىق ملكىنى مصا
دېرە قىلىش، خلىق معارفىغا خىانت قىلىش اىلە اوتىدى دېسە كىنو،
بىنا بر طرەفدىن اونىڭ دورىنىدە ميدانغا چاققان تورلى باشقىلىق تور
لى اسلاخان اشلەردىن كوز يوموب اوتالمايمز.

بونىڭ دورىدە معارف جەتتىن ميداندا كورولگەنلەر بولسا، 10
يىللىق دوراچىدە 1.664 نۇرساچى زايدا، حكومت قاراماغىدا
580 باشلانغۇچ مەكتەپ، 903.33 نۇر اوقوغۇچى، اويوشما قاراماغ
دا 1.883 باشلانغۇچ مەكتەپ، 180.035 نۇر اوقوغۇچى ميدانغا چە
لى. اورتا مەكتەپ، دارالمعلمين بولوب بو مەكتەپلەردە 30974 نۇر
معلم يىتىشى. خلىق معارفى اوچون حكومت قاراماغىدا 266 سا
وادىنلار مەكتىبى، اويوشما قاراماغىدا 740 مەكتەپ قورولدى. حكوم
نت قاراماغىدا 150952 نۇر، اويوشما قاراماغىدا 138.444 نۇر آدم
ساوادلىق بولدى. بونىڭ سرتىدا 22 كىتەپ مەكتىبى 12 دارالائىتام،
81 قلوب، 32 باغچە قورولدى.

صناعت جەتتىن بىتون اولكودە 1.725 كىلو وادلىق ايلكتريك
قوتى، 3 جايدا يىغاچ زاوودى، 4 جايدا اسپرت زاوودى، 6 جايدا
عراق زاوودى، 4 جايدا توقوما زاوودى، بر جايدا سرەنگە زاوودى.
بر جايدا باسمازاوودى قورولدى. 30423 كىلومىتر اوزونلىقىدا تاش
يول ياسالدى. 25 تونالىق 2.439 كوبروك سالندى، 35.963 كىلومىتر
اوزونلىقىدا 1568 دانە اوستەك چاپىلدى، 4.946.665 مو ياشى نەز
آچىلدى.

چەن دولتىن ئورلى ئىسلىك آن، كالا، قولى بولوب 338، 10 دانە چاروا مال كەلتۈرۈلدى. 58 جايغا مال دوختور خانە، ھېرېر ناھىيەگە دېڭودەك ئىسلىلاندىوروش ادارەلەرى قورولدى.

قەمولىن كوتورولگەن انقلاب آياغلاشقان كۈنلەردىن باشلاپ بو يورتدا ملتچىلىك، مىلى آلڭ اوسوشكە باشلاغان ايدى. بونىڭ اوچون شى شى سەى اوز دورىدە ئورلى يوللار ايلە بونىداغ آدمىلارنى «ئار ملتچى، جھانگىر، قوپروغى» دېگەن نام آستىدايو قاتلىدى. شى شى سەى دەسلەپ ھكۈمەت باشقا چاققان كۈنلەردە، اويغور، تونگان، قازاق و باشقالارغا بەرگەن اوروننى آستا — آستا تارتىپ آلىدى. يەرلى خەلقن قمالغان بىر ناظرنىڭ ياكى بىر ھاكىمنىڭ اورنىغا يىنا شو خەلقن قويماي باشقالاردىن قويوشقاپاش ايلدى. يەرلى خەققە آخىرى بارىپ ساقچىلىق، مالايلىق، قارا خىدمەت كارلىق، مەلىملىك اورۇن قالىدى. كۈزگە كورونگودەك اوروندا بىرمو يەرلىك آدم قالدورولمىدى. كېيىنكى يىللاردا مەارفنى قىسماق ئولى ايلە يەرلى خەلقنى مەارفدىن قاچورماق اوچون 1941 نچى يىلدىن باشلاپ دارالمەلىمىن، اورتا مەكتەپلەرنىڭ ھكۈمەتدىن بىرىلىپ كەلگەن ئاھمىيەتلىنى بەرمەس بولدى. بوچارە، اطرافدىن اوروم — چېگە كېلىپ اوقوغوچىلار اوچون زور بىر ضربه بولدى. باشلان — خوچ مەكتەپ راسخودى قىسقارتىلدى. مەلىملارنىڭ ئاھمىيەتلى يىلدىن — يىلغا آزايدى. مەلىملار يىلدا بىرەر قاتىم كىم ئالب كېيىش بوياقدا نورسون، يىلدا بىر قاتىم كۈيىنەگىنى يونكوويالىماس، قورساغىنى تويدورالىماس حالغا كەلدى. كۈپ مەلىملەر قمالدى. خلق بالىلا رىنى اوقوتوب كۈپ زىيان چەكدى، اونىڭ اوستىگە ياشى مەكتەپ دە اوقوغانلارنىڭ دىنى اعتقادى عاجزلاپ، مەلىم اوقوغوچىلەر آرا سىندا دىنگە قارشى ئورلى سوز، ھرىكتلەر پىدا بولدى. بو سېپە دىن خلق اوز بايلارنى مەكتەپكە بېرىشىدىن بەزدى. تورپان، آستانە دە ئەى گولاڭ، قاسم قارى، عبدالطف كېى آدمەلەر قلوب سالماق اوچون خەلقنىڭ نماز اوتەپ تورغان مەسجىدىنى بوزدى. آقسودامم شونداق ھرىكتلەر بولدى. مەنا بونداغ واقەلەر آرقاسىدا ھېرېر جايىدا قورولغان ايتىدائى مەكتەپلەر بالىسىز قالىدى. اورتا مەكتەپ دارالمەلىمىن گە اوقوشقا كىگۈچىلەر آزاپ نوگۈدى.

شك شى سەي بۇ يول ايله بر طرفدن معارف ساحەسندەكى لارنى خلق سوزى بويىچە «افندىلەرنىڭ اويىگە كىرىپ قالغان چاشقان يەيدىغان نرسە تاپالماي ماسا تايانېب چقىدۇ» دىگەن حالغا كەلتۈرۈپ قويغاننىڭ اوستىگە، يمان تىرىپە بىرىپ، معلملەر ايله خلق آراسىندەكى مۇناسىۋەتنى بوزدى. افندى دىسە خەلقنىڭ چاچى نىك ئورار بولدى. زىيالىلەرنىڭ، ياشلارنىڭ خەلق آلدىغىدەكى آبرۈيىنى توشوردى.

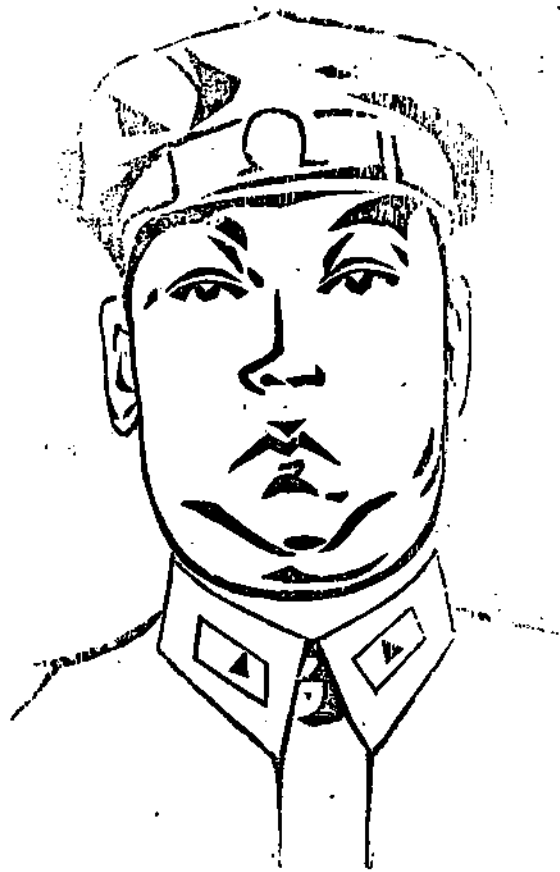
آلتايدا قوزغولانغ جەدىلەشكەن كۈنلەردە، بىرمۇنچە يەرلى ياشلارنى بولسا، سوقۇشقا سالىش؛ بولمىسا؛ ئاللاپ توپلاپ پۇتاق خىيالى ايله نەمۇ آلتى شەر؛ تورپان اطرافىدىن نچە كىلاپ ياشلەرنى «اوقۇتۇمۇز» دىگەن نام آستىدا اورۇمچىگە پىادەھايداب چىقىپ؛ بر قىسمىنى يول ياساش، آكۈپ قازدۇرۇش اوستەك چايدۇرۇشقا سالىدى.

قالغان بر قىسمىنى آلتاي سوقۇشقا ئالېباردى. بولرغە قورۇق ئاندىن باشقا ھىچ قانداق بر تەق بىرىلمەگەننىڭ كۈپى تورلى كەسەن ايله اولدى. بولارغا خوددى سوقۇشدا اسىر توشكەن عىسكەرلەرگە اوخىشاش مەنەيە قىلدى. بوسىپىدىن اون مەكەن آرتۇق باش ضابىچ بولۇپ توڭگودى.

بواون يىلق دەور اچىندە مصادىرە قىلىش، زايۇم چقارېش پاي توپلاش، حال سوراش كېپى اصوللار ايله خەلقنىڭ بايلىغىنى اوز يانچوقىغا توپلاپ آلتى.

آلتاي قوزغولانغى

شك شى سەي ئورلى چارەلر ايله خەلقنى ايكەنچى باش كۈتۈرالماس حالغا كەلتۈرۈپ آلغان بولسىمۇ، امما آلتايدەكى قازاق خەلقى اونىڭغا باش اگمىدى. قوزغولۇشقا جرعت قىلايدى. آلتايدا شك شى سەيگە قارشى برنچى قوزغالىش شرف خان ئورە قامالېش ايله باشلانېدۇ. شرف خان ئورە بولسا، پتون قا

شرف خان توره

زاق خلقىنىڭ سويىگەن، اعدا
قادر باغلاغان عقلى بىر آدمە
بىدور. بوشرف خان توره مە
گونىڭ 16 نچى يىلىدىن 8 نچى
يىلىغا قىش بويىلىق توقايغا
كەم بولۇپ تورغان كۈنلىرى
مە، يالغۇ جىگەرلىك تورلى
پامان حركەتلىرىگە قارشى نا
راضىلىق يۈرگۈزۈدۇ. بۇ
سەبەبىدىن شرف خاننى اورۇم
چىگە ئالدى روپ بىر نچە
زىمان بوش ياشايدۇ.
زۇپ قوي-روب، كىيىنچە
ئىسكىرلىگە اوزۇق يىتىشتۈ
روب بىرىش خىزمىتى ايله
قەمولىنىڭ ئىنقىلابىغا ايلەپرىدۇ.
بوشرف خان توره دە قەمولى
ئىنقىلابىغا خىر-خواملىق،

جەڭغا قارشىلىق حركەت سىز يىلگەنلىكىدىن حكومت طرفى توتۇ
ماق بولغاندا، 9 نچى يىلى روختىمىز ئالتايفىغا قاچىپ بارىپ ئالدى
دو، 22 نچى يىلى 4 نچى يىلىنىڭ 15 نچى كۈنى ئالتايدا جەڭغا قارشى
قوزغۇلاڭ كۈتۈرۈلۈدۇ. شۇ يىلى 9 نچى يىلىدا گۈچۈشكىن ماجى-وڭ
يى طرفىدىن ماخىيىڭ ئالتايفىغا بارىپ: ئالتايفى خلقى ايله بىرلىك-دە
بىتون ئالتايفىنى قولغا ئالىدۇ. بوقان بەيزى سارسۇمبەگە جەكەم بولۇدۇ.
ماجىوڭىيى ايله خواجه نىياز حاجى اورتاسى. بوزولۇپ شىڭ
شى سەي حكومت باشىغا چىققاندىن سوڭ حكومتدىن وكىل بولۇپ
بورهان افندى ئالتايفىغا بارىدۇ. بواورتادا شرف خان توره خواجه
نىياز حاجى طرفىگە اوتۇپ، ماخىيىڭغا قارشى سوقۇش قوزغاپ ما
خى يىڭنى چۈچەككە سورۇپ چقارىدۇ. بورهان افندىنىڭ ئىكە
لەپى ايله شرف خان شىڭىيى سەي ايله بىرلىشىدۇ. 22 نچى يىلى 1-

ئۇ ئۇ ئىچى كۈنى اورومچىدىن كىلگەن امىر بويىنچە شەرق خان
آلتايغا والى و جىگىبى سىلك بولوب اولتورودو. شوندىن سوڭ
خلىق معارفىنى ترققى قىلدوروش ايشى ايله مشغول بولودو.

شكشى سەى پىلان بويىنچە خواجە نىياز حاجى كىبى كاتتالار
نى قاماققا آلتاندىن سوڭره، امىدى شەرق خان تورەنى قاماققا آل
ماق اوچون 28 ئىچى يىلى (موندىن سوڭشى يىللار چىن جمهورىتى
ئىلى يىلى بويىنچە كورسوتولودو) قازاق، قرغىز، موڭغول و كىل-
لمرى قورولتايى دىگەن نام آستىدا بر قورولتاي آچىدو. بو قو-
رولتايغا شەرق خان، اىەن واڭ؛ بوقان بەيزى كىبى قازاق كاتتا-
لرىنى چاقرىدو. 8- آيدا قورولاي اوستىندە پوقورقى كاتتالار
نى ھىچ بر گناھسىز قاماققا آلودو. بولنى آشلانغان آلتاي خلىقى
نھايتى زور غضبىكە كىلدىو. اىشك آلتىنى آلتاي اوچون شكشى
سەى قورال سايمان يىغىش ھركىتىنى قوزغاپ آلتاي وباشقا چا
لارغا قورال سايمان يىغىش تور كومى ماشدورودو. آلتاي خلىقى
نىڭ بتون كاتتالرى اورومچىدە بولوب قالغانلىقدىن قازاق خلىقى
اوزلرى قايداغ چارە كورمە كىبىنى ايزدەيدو. آلتايدا خويە اشلىرى
بك جەدەپلاشىدو. امىدى آلتاي قزىلاشقودەك دىگەن پاراڭ آشلانپ
باركول قازاقلرى گانسو؛ چىخە يىگە قاراپ قاچشقا باشلايدو.
تاشقى موڭغولىدەن كىلپ قمولغا معاون والى بولوب تورغان
آباو بو قاچىپ تورغانلارنى توساشقا كرىشىدو. اىەن واڭ، عالم
تەيجى؛ كەكەن تەيجى؛ كوكوناي تەيجى، مقاش، بەدى قنارلىق
آدەلەر قامالىدو. جواسمىلى بر آدم آلتايغا بارىپ؛ بتون آلتاي باش
لىقلىرىنى سارسومبەگە توپلاپ قورال يىغىشقا مچبور قىلدو. شەرق
خاننىڭ آلتايدا قالغان باش كاتىبى مىكاي (بوقاننىڭ آناسىنىڭ
ئىسى) خلىل كىبى آدەلەرنى تونوپ پون قولپغا كىشەن سالىپ آ
ورپلان ايله اورومچىگە الب چىقىپ قامايدو. قازاق خلىقنىڭ دىنى
تەكچىسى 29- باشار آقت حاجىنى قاماققا الب، اونىڭ نورغون
قرآن، كىتابلىرىنى آيلىق آستىغا ئاپىپ كويدوروب تاشلايدو. بو
آدم بولسا تور كىبە و باقىن شەرق مسلمان دولتلىرىگە بارىپ قايت-
قان مشهور بىلمىلى بر شاعر اىدى.

موندانغ نورلى ناحق ظلومغا چىداشقا ئاقىتى قالماغان آل
تاي خلقى قوزغالماققا مجبور بولودو. 29 نچى يلى 2 نچىسى آى
2 نچى كونى كوك توقاي حاكىمى خلقىدىن قورال يىغماق بول-وب
شا كورتى، دىگەن جايفى كىلگەندە، حاكىم وقورال يىغشقا كىلگەن
حكومت آدملىرىنى خلق اولتۇروى قوبودو. بوقاقتىن صوشرە
تەسىمى قوزغولاڭ كوتۇرولوب، اسمقان تەيجىنىڭ تە كچىلىگەندە
انقلاب باشلاندى. دەستلەپكى سو قوشنا آق تىكە، نوغاي باي، او
كورداي شەيخ بولودو.

بو قوزغولاڭ زورايىپ حكومت عىكرلەرنىڭ قو اللەرىنى-سى
قولغا ئوشۇروى آلودو. ابرو مچىدىن قو ال يىغماق اوچون بارغان
حوناملى آدم آلتايدا ياكى سى لىنى قالدىروى اونى اورومچى
گە قايتىپ كىلىدو. نتيجه دە بو قوزغولاڭ 2 نچى آينىڭ 19 نچىسى
گونىدىن 9 نچى آىنىڭ 9 نچى كونىگە قىر دوام قىلىدو.

شكىشى سەى اورومچىدىن كوپ كوچ ماشىنلار سو قوشقان
بولسىمۇ، نتيجه چىقارالمىغانلىقىدىن قوزغولاڭچىلەرنى سولجىگە تىك
لىق قىلىدو. بو تىكلىقنى قوزغولاڭچىلەر قبول كوروب حكومت
كە: 1 - ساقچى ادارەسى بو ق قىلىنسۇن، 2 نچى شىرق تاغ -
دا (كوك توقاي، چىكىگىل) حاكىملىرىنى قازاق خلقى اوزى ساپ-
لاپ آلىشقا يول بەرسۇن، 3 نچى قامالغان قازاق كاتتالىزى وباش
قا انقلابچىلەر آزاد قىلىنسۇن، 4 نچى قوزغولاڭدا وەيران بولغان
خلاقى ياردىم قىلسۇن دىگەن 4 نورلى طلبىنى بېرىدو. شىكىشى سەى
بو طلبىنى قبول كوروب 9 نچى آىنىڭ 9 نچى كونى اورومچىدىن بوقاقت
بەيسى، جانمقان حاجىنى، رەقت تەيجىلەرنى تورەدىن چىقارىپ
آيروپلان ايله آلتايغا بېرىدو. بولار وكىل بولوب قوزغولاڭ رايو
نىغا بارىدو. اور تادا توختام بولودو. بولارغا ياردىم بەرمەك او
چون شو تىكچاڭ، لى تىكچاڭ اوچاىغا بارىدو. نتيجه دە آلتاي واقى
مەسى حل بولوب بوقت والى، جانمقان معارن والى، رەقت كوك
توقايغا حاكىم، دىللىقان چىكىگىلنىڭ اورون باسارى بولوب خىد
متكە اورونلۇشۇپ، چىكىگىل، كوك توقايغا بىرنچە ماشىنلاردا تىكر،
چاى، گەزمال ياردەمگە بارىدو.

گونلەر اوتئى، آيلەر اوتئى، توختام، كىي شرطلارنىڭ كوپى
اوروندا لىدى. قاراغانلار ھەممىسى چىنمادى. ساقچىسى ادارەسى
اوزخەمتىنى تېخىمە كە چاقتى. شوهر ئادامەت... باي موزىدىن
(قازاق) كوك توقايغا بارىپ، كوك توقاي ايلە سارسومبە اور
ئاسىغا اودول تاش يول سالامز دەپ قازاق كاتتالەرىنى يىغىپ،
3000 آدم، 500 قىرى بىرە سىزىلەر دەيدىرە رەقت، خىلىلەر « والى دن
بوھقنە امر يوق، سەن نىمە دەيسەن» دەپ خادا بولدى، قاتتىق نارا
ضىلىق بىلىدىرىدۇ. بونىڭ اوستىگە ئايبىدىن كىلگەن كان تىكشۈرۈش
اومگىنىڭ آدملەرى شىرقى تاغقا بارىپ تىكشۈرۈش اىشنى اىلىپ
رىدۇ. 30 نچى يىلى 6 نچى آينىڭ 22 نچى كەنە، رەقت، قالمان،
قالىل، شىرى، اسىقان باشلىق بىرتوپ آدم طرفىدىن 2 نچى قاتتىق بالنا
قوزغولاڭ كوتۈرۈلۈدۇ. بو واقىدە اوچون حكومت طرفىدىن وكىل
بولوپ جانمقان ماشىناغا اولتۇرۇپ كوك توقايغا بارىدۇ. قوز
غالغانلەر: « 2 نچى بىزنىڭ بىر بىزدە انجىنىر تورماسون، 2 نچى ساق
چى تورماسون، 3 نچى عىسكر تورماسون، 4 قانداغىلا ئىڭ او
گەن بولسا، سويەگىنى، تىرىك بولسا، اوزىنى چاقارىپ بەرسەن،
5 نچى سار سومبە ايلە كوك توقاي اورئاسىغا تاش بول سالغۇ
سون» دەپ 5 تۈرلى تىلەك قويۇدۇ. شىڭ شى سەي بو شىرطنى
قبول قىلىپ اورومچىدىن شو تىكچاڭ، ۋاڭداوچەن نى آلتايغا ايلەردى
لىو. صحىبت باشلىنىپ نەتىجە چىقار - چىقماس ياناقوزغولوش دوام
قىلىپ، بوسوقوش 30 نچى يىلى 9 نچى آينىڭ قىردوام قىلىدۇ.

شىڭ شى سەي بوقوزغولوشقا قارشى اورومچىدىن چاڭ يوفون
نى باش قوماندان قىلىپ 14 پولك، 25 پولك، توپچى عىسكرلەر، بىرو
نيويك ماشىنالەر ماشىنورودۇ. شىڭ شى سەي اوزى رادىئو آرقا
لى سوقوشقا قوماندانلىق قىلىدۇ.

10 نچى آينىڭ يەتكەندە، ھوا بك سوغۇق بولۇپ، چىساروا
ماللار جودونگە اوچراپ قوزغولاڭچىلەر بىر آز قىسچىلىق حالداقا
لۇدۇ. بو فرصتىن فايدالىنىپ حكومت اولارنى سوقۇشقا چاقىرىپ
لىو. حكومتدىن جانمقان بارىپ اولارغا تشويىق قىلىپ سوقۇشنى
توختاتىدۇ. بونىڭ آرقاسىدىن جانمقان اوغلى دىل قان ھەم بارىدۇ.
زور مجلس آچىلىپ مەسىلە حل بولۇدۇ. بو مجلسكە قاتناشماق اوچون

سەلگەن لى ئىكجىڭ» شوتىڭجاڭ سارسومبەدە آفرىپ قالدى. بارىپ
 آمانداسىپ قايتساڭز لەرنىچوك» دەپ قازاق-كاتتالرىنى سارسومبە
 گە بارماققا ئىككى قېلىدۇ. بەزىلەر بارىش كىرەك دېسە، بەزى-
 لەر بارماس كىرەك دەپ نەتىجەدە خىلىل، قالمان قازى، رەقت، شىرى
 زىكى، اسمقان او كورداي، آبراي قان، ناقش ئاى زالىن، عمرقان
 او كورداي كىي كاتتالەر آلدانىپ سارسومبەگە كېلىدۇ. بوجاى دا
 لى ئىكجىڭ، شوتىڭجاڭلەر «مىڭايلە» آمانداسىپ قايتسون دەپ دو
 بەندىن ئېلغىرام كېلىپ قالدى» دېگەن سوز ايلە يوقورقى كاتت-
 تالارغا بوقان بەيسىنى قوشۇپ 21 نچى كۈنى آيزوپلانغا سالىپ
 اورومچىگە آلب چقىدۇ، گەپ - سوزىز نورمەگە سالىدۇ.

عثمان باتۇر قوزغولاشى

برنچى، ايكنچى قاتمى قوزغولاشقا قاتناشقان عثمان باتۇر
 شىڭ شى سەي دە ايشەنچ يوقلىقىنى سېزىپ، قوراللىنى تاپشورماي
 يورگەن بولودۇ. شىڭ شى سەي تۈرلى چارە قوللۇنۇپ بولسامم
 عثمان باتۇرنى قولغا توشۇرمەك بولودۇ. اوتىڭغا الچىلەر ايلە
 رىدۇ. برنچى قاتم كىرم زالىن، ايكنچى قاتم قايداللا زالىن 3-
 قاتم دا رەقم زالىن الچى بولۇپ بارغان بولسىمۇ، قوراللىنى تاپشۇ
 رۇپ بەرمەيدۇ. حكومت توتماق بولۇپ عىسكر ماشىنورودۇ. عثمان
 باتۇر، سلىمان باتۇرلەر 6 آدم تاشقى ماشىغوللە چىگارسىندا 8-
 غاقدەر يورگەن بولودۇ.

بوزامانلاردا، دونيا وضعىتى اوزگورۇپ، شىڭ شى سەي ايلە
 فايدىن كەلگەن كىشىلەر اورناسىندا مەناسىپت يامانلاپ، اچكى
 زىددىلىق جەدىلاشىدۇ.

عثمان باتۇر چىگارا دا تاشقى مانغوللەنىڭ قاراۋل عىسكرلىرى
 ايلە توقۇنۇشىدۇ. اولاردىن 2 نفر عىسكرنى اسىرگە آلىدۇ. بووا
 قىعە مەناسىپتى ايلە 34 نچى يلى 3 نچى آيدا عثمان باتۇرنى تاش
 قى ماشىغول عىسكرلىرى توتۇپ ماشىغوللەگە الپ بارىدۇ. عثمان
 باتۇر 4-ئاي تاشقى ماشىغوللەدە تۇرۇپ، 7 نچى آيدا آلتايفالوتو
 دو و تاشقى ماشىغوللە ايلە علاقە باغلايدۇ. مال اوتكوزۇپ قو
 رال ساتىپ كەلتۈرۈدۇ. آستا - آستا اوز طرفىگە آدم توپلاپ قوز

غولاشكىنى كىچىكەيتىشكە كىرىشىدۇ. بونىڭ اوچون آلتاي خەلقىنى
آزاد قىلىش ھەيئىتى تىشكىل قىلىپ تىشويق تارائىش اشلىرىگە مشغول
بولودۇ. بورىكوت باي باشلىق خەلق آراسىغا تىشويققا بارغان 18 آدم
حكىومت قولىغا توشۇپ قالدى. 34 نچى بىلى 4 نچى آيدا 6 دانە
آيروپلان اوچۇپ كىلىپ شى شى سەي عىسكىرى اورونلاشقان بۇ
خون (چىكىگىل دە) نى بومبار دىمان قىلىدۇ. عىسكىرلەر چىكىشىدۇ.
بونىن صونك عىلمان باتور چىكىگىل نى اشغال قىلىپ، اونىن آلتاي
باسىپ كوك ئوقاي، بورولتوقاي نى باسىپ اوتۇپ بورچىن، قابا،
سارسومبە، جمولەي گە قىدەر بارىپ يىتىدۇ.

بواورتادا شى شى سەي ياناسولج گە تىكلىق قىلغان بولسىمۇ،
امما 2 نوبت قىلىشقان سولجنىڭ نىتىجەسىنى كورگەن عىلمان باتور
بونىكلىقنى قىطعى قىبول قىلمايدۇ. اورومچىدىن وكىل بولۇپ بار
شان قازاق، قرغز اويوشما رۇئىسى مقمود، قالمان قازى، قايتىپ
كەلمەيدۇ. نىتىجەدە سارسومبەدىن باشقا ھەم اطراف عىلمان باتور
نىڭ قولىغا اوتودۇ.

واقعه بوجايغا يىتب كەلگەندە، شى شى سەي اورنىدىن توشۇپ
اچكىرگە كىتىدۇ. اونىڭ اورنىغا اوجوڭ شىن اولكولوك حكىومت
رۇئىسى بولۇپ كىلىدۇ. بوآدام كىلىملا تورمەدىن قازاق كاتتالرىدىن
ئەلەن ۋاڭ، كوكوناي ئەيجى، بەدى، نەقىش، قالمان، شى كىبى
آداملەرنى چقارىدۇ. بولاردىن كوكوناي، ئەلەن ۋاڭ، دىل قان
لەرنى وكىل قىلىپ آلتايغا ماشىنورودۇ. بىرنچى آيدا 4 نچى كونىنى
دىل قان، ئەلەن ۋاڭ، مقاش، كوكوناي، بەدى، عىرقان، قايم
قايزى، قاجى نىبى، تورسون بەگ، جاقوب بەگ، سارسومبەگە
بارىپ گابەي يو، ۋاڭ شەنجاڭ، خەن تۈەنجاڭلەر اىلە بىرگە
3 ماشىناغا اولتورۇپ 2 نچى آيدا 26 نچى كونى بورچىن گە بارىدۇ.
آلتايدا جانم قاننىڭ ۋەن سى جاڭ آرقالى يازغان مکتوبىنى قىبول
قىلىپ مىنات باتور حكىومت اىلە علاقه باغلايدۇ. ئەلەن ۋاڭ، مقاش،
گابەي يولەر بورولتوقاي غا، مقان، بەدى كوكوناي لەرجمو
لەي-قابا مەسئەلىسىنى حل قىلماق اوچون مىكور جاىغا بارىدۇ. دىل
قان (ۋاشىنىڭ اوغلى) باشلىغىدەكى قوزغولاشچىلەر «قوشولمايمىز»

دەپ و كېلەرنى قايتۇرۇدۇ. 3 نچى آينىڭ 22 نچى كۈنى دېلىل قان، گابوبەي يولەر سارسومبەگە قايتىپ كېلىپ بىرەمچىلىك ئاچىدۇ. خەلق ئاراسىغا تەشۋىق قىلماق اوچۇن 20 نچە بالانى ماشىنۇرۇدۇ. تۇرسۇن بەگ، قايم قازى، ئاتاي تەيجى، ئەمىر قانلەرنى و كېلىپ قىلماق يانئا ئىمان باتۇرغا ئېيىرىدۇ. بۇبارغان و كېلەر قايتىپ كېلماق دەپ. ھۆكۈم تەرىپىن قورال ئاشۇق توشۇپ بارغان كۆپ تۇگە، ماشىنالىرى قوزغۇلاشچىلار قولىغا توشۇپ كېلىدۇ. اوچۇك شىن ھېچ بىر چازە كورالمايدۇ. سارسومبەنىڭ اطرافى مەجاسىرەگە ئالماق ئىب علاقە يوللارى اوزۇلۇدۇ. يۈزچك اون بىرەر آلتۇنغا بىر بىر بولۇدۇ. سارسومبەدە قالغان ھۆكۈم ئىسكىرلىرى پىرىم يىلغا قىدەر كېيىم، پول، اوزۇقسىز قاليدۇ. ئىمان باتۇرنىڭ ئىسكىرلىرى 5 نچى آينىڭ 20 نچى كۈنى سارسومبەگە ھۇجۇم قىلماق كورالماق قايتىدۇ. 6 نچى آينىڭ 20 نچى كۈنى يانئا بىرەر ھۇجۇم قىلىدۇ. 8 نچى آينىڭ 5 نچى كۈنى ئەلەن ۋالى، سىلمان باتۇر، جانمقان آيروپىلاندا ھا اوتۇرۇپ ئۆلۈپ كېلىدۇ. گابوبەي سارسومبەدە قاليدۇ. 9 نچى آينىڭ 10 نچى كۈنى ايلى قوزغۇلاشچىلىرىنىڭ ئىسكىرى اوتۇن دېگەن جايغا ھۇجۇم قىلماق كېلىدۇ. بۇجايدا ئىمان باتۇرنىڭ ئىسكىرلىرى ايلە اوچرۇشۇدۇ. نەتىجەدە سارسومبەگە ھۇجۇم باشلانماق 3000 دانە ھۆكۈم ئىسكىرى 9 نچى آينىڭ 8 نچى كۈنى سارسومبەنى ئاشۇلاپ ئاشۇنى ماڭغۇلىچە چىگارسىغا قاراپ چىكىنىدۇ. بولەرنى ارقان قوغلاپ بارىپ قورالسىزلاندۇرۇپ سارسومبەگە قايتۇرۇپ كېلىپ كېلىدۇ. نەتىجەدە ئالتاي ولايتىدە اوچۇك شىننىڭ قۇەتى قالمايدۇ.

ئىشلىشى سەيپىنىڭ ھەز كىز قاناتى استىغا كىرىشى

آخىر زامانلاردا ھۆكۈم ئىسكىرىنى اوزۇقۇلندا تۇتۇپ قالماق اوچۇن مەلۇم تەرىپ ايلە ياقىن علاقە باغلاغان بولسىمۇ، امما يىللەرنىڭ اوتۇشى ارقاسىدا كورۇنىشدا اورتاسى ياخشى بولسىمۇ، اچكى تەرىپىن بىر-بىرىگە زىد ھەرىكەت باشلانماق. اونىڭ اوستىگە سەيپى گېرمان سۇقۇشى باشلانماق، دەستلەپتە گېرمانىيەنىڭ ئىشلىشىنى قا زانغانلىقى كورۇنۇدۇ. بۇ تەرىپىن ئىشلىشىنى سەيپى ھەز كىز ھۆكۈم ئىشلىشىنى باقمىشقا باشلايدۇ. ھوا ارقاندا مەن بى گۇ ۋالى

باوچەن، زان گاوفوشلەر طرفىدىن شى شى سەي نى يوقا ئاتى خى
كتىپى اويوشتورولودو. بومناسىپت ايله 500 دن آرتوق آدم بىنا تور
مەگە توشودو. بو واقتدا قامالغان كىشىلەرنىڭ اچىندە ئايمىن كەل
گەنلرى بولسا، اوز جايغا قايتورولودو. شى شى سەي دەستلەپ
غربى شىمال سوقوش رايونى نىڭ قوماندانى جوشاولەڭ ايله
علاقە باغلايدو. جوشاولەڭ الگر آخربولوب 5 نوبت اورومچى-
مەگە كىلپ كىتىدو. الڭ آخرىندا جالڭ وى يوهن جالڭ خانىمى سوڭ
مى لىن، جوشاولەڭ، اوچوڭ شىن، لىن خەن ساولەر اورومچىگە كىپ.
لىب، اولكولوك حكومتى رىسمى حالدا مەركىزگە قارىش، اولكو
لوك فرقه بولومى قوروش؛ مەركىز عىسكەرلەرىنى الپ چىقىپ اورون
لايتوروش كىپى مەسىلەلەر اوستىندە مەداكېرە يورگوزودو.

1943 - يلى بىرىنچى آيدا كومىن دانڭ فرقهسىنىڭ شى شى جالڭ
اولكولوك فرقه بولومى نىھايىتى زور داغ - دوغرى اچىندە قورو
لودو. آزوقت اوتىمى اولنڭ شەجەسى مەمە جايغا رولوب، اوي-
خورچە، خەن سوچە سەن مەن جويى كىتابى باستوروب تارقائىلىپ-
لىو. خلىق ومعارىف آراسىندە كى لىنچىزم، و . ك . پ . ب (كە
مونيست فرقه تارىخى) و شونظرىدە بولغان تورلى درسلك، ادە
بىيات كىتابلىرى خلىق قولىدىن يىغىپ الىپ فرقهگە تاپشورولدى. نىڭ
شى سەي اوز زمانىدا بىوك رولدا توتقان جەھانگىرلەك كە قارشى
توروش اويوشماسىنى قاپاتدى.

قەولدا و باشقا جايدا تورغان اوزون چاپانلىق عىسكەرلەر، غا
يىدىن كەلگەن مەلم، انجىنېر، مەسلىحتىچى، دوختور، فەقرالراوز
جاپى غا قايتورولدى. اولارغا نرسە ساتش، اولاردىن نرسە آلىش و
علاقە قىلىش اشلەرىنى نىھايىتى قاتتىق چەكلىدى. اورنادە كى مەن
بىت بارغانسېرى يامانلاشدى.

خلىق گرچە مەركىز اطاعتىگە اولىق، سەن مەن جويى يىتىپ
كەلدى دەپ خرىسند بولغان بولسىمۇ، امما سەن مەن جويى لى
حكومت اوستىندە يانا شى شى تورغانلىقدىن يانا اومىد سىز
ھالدا قالدى. بۇعضىلەر زمانى اوزگرگەنلىكىدىن شى شى سەي

مرکزگە قارادى، اما مرکزنىڭ گوزىنى بويابىرگون بولمىسا
 برگون يانا يوز اورويدو دەپ بوياشنى اوزگوروشكە شېهە بلەن
 قارادى. مركزى تعلم - تربيه اومكىنىڭ شەبەسى اورومچىدە قو
 رلوب بتون حكومت خادملرى نوپت ايله بوجايدا سەن مەين جو
 بىلىق تعلم - تربيه كوردى. اما سەن مەين جو يىدەكى عملى
 اشلار ايشلەنمىگەنلىكىدىن خلىق يانا بورونقى حالەتدە قالدى.

سەي نى يوقاتماق
 اقدن آرتوق آدم بىنا
 نىڭ اچىندە غايىدىن كا
 شىڭ شى سەي دەستلە
 نىلانى جوشالەك
 ولوب قىزىت اوروب
 لايون جان خانىمى
 نەن ساولەر اوروجىگە
 ا مركزگە قاراش
 سكرلەرنى آلې چىلەر
 ناكېرە بورگوزور

اونىڭ اوستىگە اچكى اولكودن سەن مەين جو بى نى تشويق
 قىلغالى چىققان بعضى آدمەر، سەن مەين جو يىدا كورسوتولگەن
 يوللار ايله اش آلې بارىش بوياقدا تورسون، خلىقنى خرسىد
 قىلىش؛ خلىق كوشلىگە تىلى بېرىش اوياقدا تورسون، بلكى خلىق
 نىڭ زىدىغا تىگىدىغان؛ خلىق روھىغا ضربه بېرىدىغان تشويقلارنى
 يورگوزوشكە باشلادى. يەرلى خلىقنىڭ روھى ھالى ايله حساب -
 لاشماي اش قىلدى. يەرلى ملتارنى آسمىلاتسىە قىلىش (نەشل)
 مەارفىنى داخىلاشتوروش، نىكاھنى بىرلەشتوروش دېگەنگە اوخ -
 شاش سوزلەر مەكتەپلەردە غزەلەردە، نطق لەردە كورولوشكە باشلا
 دى. يەرلى خلىقنىڭ بورونقى ملت دېگەن اسمى آلې ئايشلانمى، او
 لارغا نىسلىداش اوروغ دېگەن نام بېرىلدى. خلىق بوپارا شىلارنى
 آشلاپ دخىمو زور اندىشەگە ئوشىدى. سەن مەين جو بى نىڭ مىلى
 مەسلەكى اچىندە بولغان بىرنچى ملتار حقوقدا بىرلەشكەن بولمى،
 چىچىككارا ملتارنىڭ اوزىنى - اوزى ادارە قىلىشىغا ياردەم بېرى
 لمىدو. دېگەن نظرىە قوروق كاغذ يوزىدە بولوب قالب، يەرلى
 ملتار ھىچ قانداغ بىر حقوقلى ادارە اشلەرىگە قانناشتورولمىدى،
 يەرلى ضىالىلار چەتكە قاقىلدى. بورونقى نامىنى اوزگەرتكەن چىڭ
 اوچو (باش ساقچى ادارەسى) خفە اشلارنى تى - خى - ھو - كى -
 گە پىتى.

ن نىڭ فرەسىنىڭ شىلە
 بر داغ - دوغ
 نى مە جايغا
 كىتابى باسورۇپ تارقىتىپ
 ھەم و . ك . ن . پ .
 ھە بولغان نورى نىسلك
 اسب لىر فە گە ئايشورۇلدى
 ئوتقان جەنۇبىگە كە قارى
 ئوزون چاھانلىق نىسلك
 ھىچى ، دوغۇنور ، قازان
 سانس ، اولازدىن نىسلك
 چە كىلدى ، اورۇنەن

سەن مەين جو بى لىق دور باشلانغانلىقتىن، خلىق «باشقا بىر ياخ
 شىلىق اشلەپ بەرمەسىمو، موندىن سوتك آدم قامىماس» دەپ گمان قىل
 ىغان ايدى. اما ماش دېگەن جايىدىن چىقمادى. فرقە بولومى قورو
 لوب 2 نچى يلى 4 نچى آيدا شىڭ شى سەي اوزىنىڭ بورونقى
 بوپىنچە يانا آدم قاماشقا كىرىشىدى. مركزدىن كىلىپ فرقە

ن ، سەن مەين جو بى
 اما سەن مەين جو بى
 خانلىقدىن يانا اومىد
 نىڭ شى سەي

بولۇمىگە باش كاتىب بولغان خىۋاڭ رو جىن باشلىق كوپ مەركىزى
آدملىرى تۈرمەگە تۈشۈدى. اورتا مەكتەپ اوقۇغۇچىلىرى سىنىپ -
سىنىپ بويىنچە تۈرمەگە ھايدالدى. بىتون اولكۈنىڭ ھەممە جايىدا
بولۇپ 5000 گە قىر آدم قامالدى. بوقانىم خەلق «شەك شى سەي
يانا شەك شى سەي اپكەن» دەپ اولكۈنىڭ بۇ قىلغان ھەرىكەتلىرىدىن ھېچ
بىرەنە چىقارالمادى.

۸. او چوڭ شىين نىڭ زەئىس بولغانى

شەك شى سەي مەركىزدىن كەلگەن آدملىرىنى قوشۇپ بۇ قاتىم
كوپ آدمنى قىماققا آلدى. آلتاي قوزغۇلاشچىلىرى اورومچى اط
رافىغا قەدەر آياق باسىپ قالدى. دىمەك شەك شى سەينى اورىنىدىن
پۈتكۈمەي تۈرۈپ بۇ يۈرتنى آمان تۇتۇش پاكى بۇ آغۇر لاپ
بارغان مەسىلەنى ھەل قىلىش مەمكىن ئەمەس بولۇپ قالدى.

شەك شى سەي فرەقە بولۇم قورۇلغاندىن سوڭرە چوڭ چەك
گە بىر بارىپ قايتىپ كەلگەن بولسىمۇ، 1944 - يىلى 8 -
ايدا پۈتكۈل خوشلۇشۇپ اورىنىنى بوشۇتۇپ بەرىپ اوزى چوڭ
چەك گە تۈرۈپ بەردى. بوقانىم شەك شى سەي اچكى اولكۈگە ما
شىئىدىن، بورون 10 يىلدىن بويان تۇپلۇغان بىھون قەتەك نەرسىلەر
نى و تۈسەن گۈشكىسىدا ساقلاڭغان ايسىل ماللىرىنى 10 نچە ماشىنە -
ئادا بىرنچە نوبت لانجوغا توشۇپ آلدى. خېرگە كورە، شومالە
لار آراسىدا 12 تۇنما آلتون ھەم بىرگە كەتكەنمىش.

9 - آي اچىندە مەركىزدىن اوچوڭ شىين اولكۈلۈك ھەكۈمەت
رەئىسى بولۇپ اورومچىگە كەلدى. بۇنىڭ بىلەن خەلق «امدى شەك
شى سەي دىن قوتۇلدۇق، مەركىزنىڭ قانائى آستىغا كىردۇق، ھەقۇ
قىمىز، ارگىنلىكىمىز قانەمىن ايتىلور» دەپ كوپ خەرسىد بولدى.
اوچوڭ شىين اورومچىگە كېلىپ غنە تۈرمەدە ياتقان آدملىرىنى بىر
نچە نوبت گە بۇلۇپ آزاد قىلدى. 10 يىللاپ جەھاندىن، بالچاقا، آنا -
ئاسىندىن خېرىسىز ياتقان مەجبوسلار كۈنىنىڭ سارىغىنى كۈرۈشكە
باشلادى. الگىر - آخىر بولۇپ 2600 گە قەدەر آدم قاماقدىن چىقىدى.
بۇ ياخشىلىقنى كۈرگەن خەلق اوچوڭ شىيندىن دەخى زىيادە اومىلار
نى كۈتتى. بىراق شەك شى سەي زامانىداكى زامان مەنۇرلار اولۇ

اورنىدا قالدى. يەرلى ملتلار يىنا ھۆكۈمەت اورۇنلىرىغا قاتناشتۇرۇل
مىدى. اوجولۇشىن يالغوزغىنە دىنىي علمالارغىنە اھمىيەت بېرىپ، جەم-
ئەيتنىڭ اساسى كوچلارى بولغان ضىيالىلارايىلە مناسىيەت باغلامى
دى، اولارنى چەتكە قاقدى. مصادىرە ملوكلار قايتورولمىدى. پارا
خورلوق كوچايدى. مەكتەپ مەعارف اشلەرىنى خلاقنىڭ طلبى گە
قاراپ آلب بارماي، خەنسوچە درسنى كوپەيتىپ داخىلاشتوروشقا
قاراى ماڭغانلىقتىن مەعارف بارغانسېرى خارابلاشدى.
مەركىز اوچون تازا ياخشى، بىر فرصت كەلگەن ايدى. خلاقنى
خوش قىلىپ، كوشلىنى آلت، اونكەن كونلارنى اونتولدىورماق او
چون بىرنچە ئورلى ياخشىلىق اش كورسەتمە كى لازم ايدى.
امما اونى قىلالماي بىر ياخشى فرصتىنى قولدىن بېرىپ خلاقنىڭ مە
كزگە بولغان ايشەنچىسىنى عاجىزلاپ قويدى. خلاق يىنا اومىدىسىز
لەككە توشوپ اوجولۇشىن سىياسىتىگە شېھە بلەن قارادى.

3 نچى باي: ايلى ۋا قەسى ۋە نچىلىق

بىتم دەۋرى

ايلى دا قوزغولوش

شك شى سەي نىڭ اورنىدىن يوتكولوب، اوجوڭ شىن نىڭ اورۇه چېنگە چىقب رىيسلىك دە اولتورغان كوۋنلىرى، آلتايدا قوزغولاش كوچوبوب، ھكومت عسكەرلىرى آلتاينىڭ شىرقىدا زور مغلوبىتكە اوچ راغان كوۋنلىرىگە توغرى كېلور ايدى. شويلى 7 نچى ايدا جىڭ اوچونىڭ باشلىغى لى يىڭ چى غولجاغا بارىپ كوب آدمىنى قىلقتا! آلىدو. بوندىن خىق بەك ناراضى بولودو. اوروم چىد، اولكولوك ھكومت تشكىلى اوزىگەرگەن كوۋنلىرىگە اولگورتوب، ايلى دا قوز غولاش كوتورگوجى آدملىرىنىڭ ھركىتى جىددىلەشيدو.

8 نچى آي اچىدە معلوم بىر كىشى پولات نامىلى بىر آدم آرقالى على خان تورەنى انقلاب كوتورمەككە دعوت قىلىدو. على خان تورە بواشدىن قاچىپ آر شاشىغا چىقب آلتاندا، بومعلوم كىشى آر شاشىغا قوغلوشوب چىقىدو. نىچىدە على خان تورە بومعلوم آدم ايله بىرنچە مرتبە صحىبت اولتوزودو. اورقادا مخفى توختام توزوب اھ ضاقويوشىدو. بو معلوم كىشى نىڭ ئانشتوروشى و واسطەچىلىگى آر قاسنىدا بىر تشكىلات قورولودو. بو تشكىلات اعضاءى على خان تورە، صالح جان باي، مەعالى خالقتىم، مەجىدجان مەخسوم، مەجى الدىن، نورالدىن بىگى، عبدالرۇف مەخسوم، مەزجان زىنون طىمب، جانى بول ماش، عباسوف، رحىم جاندىن عبارت بولودو. بولار دستلەپ بەزمە شىكلەندە يورۇپ، انقلابى قايداغ قوزغاش، سوقوشدىن، صولك قايداغ اش آلب بارىش توغراسىدا مصلحت قىلىشىدو. آلتايندا بىرەر واقەنى يورەگى چوڭ آدملىر آرقالى باشلاماققا قرار بىرىپ، فاتىج دەپ بىر كىشىنى نىملىقى طرەفكە ماشدورودو. فاتىج نىملىقى تاغى آراسىدىن قاچىپ يورگەن غنى، اسىر، عثمان كىبى يورەگى چوڭ آدملىرىنى استەپ تاپىپ بولارنى تورلى تشويقى سوز ايله عىدىن

تورمە ككە دعوت قىلىدۇ. بو 7 8 گە قەدەر بولغان آدمەر 8—
آى آخرنىدا نىلقى ناحىيەسىنىڭ اولاستاى دىگەن جاينىدىن قوزغولاش
نى باشلايدۇ. بو قوزغولاشچىلەر «آن تىقىم قىلىش باشىگە قارشى
تورومز، باجغا قارشى تورومز» دىگەن تشويق ابلە كوبچاروا
چى خلقىنى اوزلارىگە ارگەشتوروب آلودو. 10 — آىنىڭ 8 نچى
كونى نىلقى شەرىنى اشغال قىلىدۇ.

بو واقعه آشلانغاندىن صورىرە، اولكولوك حكومت بو قوزغو
لاشچىلارنى تشويق قىلىپ تىنچلاندىوروماق اوچون اورومچىدىن جىڭ
اوچونىڭ معاون باشلىغى ليوبىندى، اچكى اشلىر ناظرى دىكشاڭ
خەينى آيروپلان ابلە غولجاغا ماشورودو. بولار هىچ بىر نەتىجە
چقارالمايدۇ. بتون اىلى بوينچە خلق آراسىغا «ياشى تشكىل
بولغان حكومتدا، اومىد يوق، قوزغولاشقا قوشولوشلار» دىگەن
ضموندا تشويق وەرەقىللىرى تارقالىدۇ. بووقتا اىلىدا حكومت
نىڭ برپواك اتلىق عسكرى، 7 ديويىزىيە، بىر يىڭ، برتنچلىق ساقتا
غوچى عسكرى توركومى بار ايدى. اطرافى ناحىيەلردە غولغولا
باشلىنىپ، اوناھىيەدەكى خەنسوخىزمەتچىلەر بالا چاقالرىنى غولجا
شەرىگە كوچوروب كىلىپ آلودو.

بو قوزغولاشچىلار 11 نچى، آىنىڭ 7 نچى كونىدىن باشلاپ
غولجاشەرىنىڭ غربى قسىمىغا هجم باشلاپ تلىغرام سەلرىنى او-
زودو بووقتا خلق هم اچكى طرفدىن قوزغولوب بو قوزغولاشچى
لارغا ياردەم بىرىدۇ. بو اىرنادا بولغان سوقوشدا ليوبىندىگە اوق
تىگىپ اولودو.

حكومت نىڭ ساقچى، عسكرى، ملكى آدمەلرى شورنى تاشلاپ
آيروپلان خانە ابلە حرم باغ غە چىكىنىپ آلىدۇ. عباسوف برنچە
نوبىت قورغاسى طرفدىن قورال كەلتورودو. قوزغولاشچىلەر
گە ياردەم اوچون بعضى رسىمى عسكرلەر پەيدا ببولوب
قالىدۇ.

ايلى نا شىرقى توركىستان حكومتى نىڭ تەشكىل بولۇشى

11 نچى آينىڭ 13 نچى كۈنى غولجا شەھرىدە آى يوللۇز لوق بايراق قېول قىلغان «شىرقى توركىستان» حكومتى تەشكىل بولۇدۇ. بۇ حكومت گە على خان تورە رۇئىس، حاكىم بك خواجه معاون رۇئىس بولۇپ بەلگۈلەينىدۇ. بۇنىڭ ئاستىدا مەركىز ادارە، ما لىيە نىزارەتى، مەعارف نىزارتى، دەقان - چارواچىلىق نىزارەتى، صحىيە نىزارەتى، مەفتىش نىزارەتى، حربى نىزارەت، خارجى نىزارەت، على عدلىيە نىزارەتى قورۇلۇدۇ. مالە ناظرلىقىغا انوهر موسى بايىق، معاونلىقىغا گىربىنكىن، مەعارف ناظرلىقىغا سىفى الدىن، معاونلىقىغا حمىد، صحىيە ناظرلىقىغا مەجى الدىن، مەفتىش ناظرلىقىغا جانى، حربى ناظرلىقىغا آلك ساندىر، تەمبىرات ناظرلىقىغا سالىح جان، على عدلىيە گە محمدجان مەخدوم، باش كاتىبلىققا عبدالروف مەخدوملار تەيىنلەينىدۇ.

12 نچى آينىڭ 31 نچى كۈنى قوزغۇلاشچىلەر كۆپ اوزون سوقۇشنىڭ سۈكۈت ھەرم باغنى اشغال قىلىدۇ. بۇ واقىئەدىن سۈكۈرە آرال تۈبە، تىكەس نىڭ حاكىم، ساقچىلار قاجىب موزداوان آر قالى قاراشەھەرگە، آرشاڭ، پورى ئالادىكىلەر جىڭغا كىلىپ آلودۇ. شۇنداغ قىلپ غولجانىڭ ھەمە زاحىلەرى اشغال قىلىنىپ، يالغۇزچىڭ حكومت قولىدا قالىدۇ. حكومت اورۇمچىدىن ماشىنلارغان بىتون كۈ چىنى جىڭغا توپلايدۇ.

چۈچەك نىڭ اشغال قىلىنىشى

ايلى دا قوزغۇلاش بولۇپ ئوزغان كۈنلەردە چۈچەك كىسە «مەلى آزادلىق جەمئىتى» نام ئاستىدا بىرمۇخى تەشكىلات قورۇلۇدۇ. بۇ تەشكىلات مۇخى تەشۋىق ۋە رەقەسى تارقاش يولى ايلە خلقىنى قوزغالماققا چاقىرىدۇ.

34 نچى يلى 3 نچى آيدا ايلى قوزغۇلاشچىلەرى بورتالانىڭ شىرقى شىمالدىن چۈچەك طرفكە اوتۇدۇ. بۇلەر توپ تەشۋىق

چۈچەككە ھجۇم قىلماي اۋەل اورۇمچى ايلە چۈچەك يولى-يېنى، جىڭ ايلە اوزۇمچى يولىنى اوزۇپ تاشلايدۇ. آلتاي طرفە كىشىمان بانورنىڭ عىسكرلرى دوربۇنچىن گە قىدر كىلپ قالودۇ. روسلەر طرفە دن چۈچەك اطرافىدا تۇپۇلاڭ باشلانيدۇ. 7 نچى آيدا ساۋەن دەكى روسلەر قوزغۇلۇپ ساقچى ايدارەسىگە ھجۇم قىلدى. آخرى بارىپ چۈچەك محاصرە اچىدە قالودۇ. والى پىن يوك، و ھربىر ادارە باشلىقلرى چۈچەكنى بۇشۇتۇپ بىرىپ سەۋىت تۇپراغىغا اوتۇپ آلودۇ. چۈچەك سوقۇشۇز قوزغۇلاشچىلەرنىڭ قولىغا اوتۇدۇ.

8 نچى آينىڭ 12 نچى كۈنى جىڭ - شىخو يولى اوزۇلۇپ جىڭدەكى حىكۇمەت عىسكرلرى محاصرە اچىدە قالودۇ. 9 نچى آي 3 نچى كۈنىدىن باشلاپ، بوقوزغۇلاشچىلەر آيروپلان ياردىمى آستىدا شىخوغا ھجۇم باشلاپ مەناس چىكاراسىغا ىتەپ كىلپ ھجۇ مەنى تۇختاتىدۇ. نەتىجەدە ايلى، چۈچەك، آلتاي ولايتى بتون- لى قوزغۇلاشچىلەرنىڭ قولىغا اوتكەن بولودۇ.

قوزغۇلاشچىلەرنىڭ التى شىھەرگە اوتۇشى

تۈرك - اويغۇر خلقىنىڭ كۆپ اورۇنلاشقان جايى آلتى شىھەر بولغانلىقىدىن ايلى قوزغۇلاشچىلرى آلتى شىھەرنى اشغال قىلماق اۋچۇن آلتى شىھەر طرفكە بىرنچە بولۇم عىسكرماشكۇرودۇ. 4 نچى آينىڭ 9 نچى كۈنى بوعىسكرلردىن بىر بولۇمى اوششاق قالغا ھجۇم قىلدى. 8 نچى آيدا تۇق-تۇقنىڭ آلاغۇى دىگەن جايىغا كىلپ حىكۇمەتنىڭ كۆپ آتلىرىنى ھايداپ كتىدۇ. 9 نچى آيدا ساخان اوسون دىگەن جايغا باسىپ كرىدۇ. حىكۇمەت طرفىدىن قاچىپ اوتۇپ قورالسىز لائىب قالغان سوفى آخون على خان تۇردەننىڭ امرى ايلە قايتاندىن قوراللاىب 140 آدمىنى ايلەپ باشلاپ قارىيە دىگەن جاي آرقالى آقسوغا تۇشودۇ. ايلى حىكۇمەتى بۇلارغا قوشۇپ عبدالكەرم عباسوف، قاسم جان قەبرىنى ايدىرىدۇ. بۇلەر اۋەل بەلى ناھىيەسىنى اشغال قىلپ عىثمان دامالنى حاكىم، ياسىن آخوننى ساقچى باشلىقى قىلپ اولتۇرغۇزىدۇ. قوزغۇلاشچىلەر آقسو-يىكى

شەرگە يىقىلاپ اورومچى ايلە آلتى شەرنىڭ قانناش علاقەسىنى او
زودو. اورومچى زور خوف آسنىدا قاليدو. 9 نچى آينىڭ 12 نچى
كونى حكومت عسكرى آقسونى محاصرەدن قونقوزوب يىڭى شەر
نى قايتوروب آلىدو.

9 نچى آينىڭ 23 نچى كونى ايلى قوزغولاشچىلارنى ايكنچى
دفعە ھجوم قلب آفسو يىڭى شەرنى اشغال قلىدو. كەنە شەرنى
قانتق محاصرەگە آلىدو. ايلى حكومتى بولارغا ياردەم بەرمەك
اوچون عاسىل خان (على خان تورەنىڭ كچىك اوغلى) حىن قا
رى، منور خواجەلەرنى ايپەرىدو. بو آرادا آفسو سېلى اچىگە
كريب آلغان حكومت عسكرى و كوچارەن توشكەن عسكرلەرنىڭ
ھجومغا اوتوشى آرقاسىدا بوقوزغولاشچىلار اشغال قىلغان جايلردە
نى بوشوتوب ايلى غا قايتىپ كتىدو.

تاش قورغان واقەسىگە كەلسەك، بوجاى سەھىت آفغان چە
كاراسىغا توناش جاى بولوب، بوندا كووبرەك قرغز، تاجىكلەر
ياشايدو. بوجايدىن قەشقەر يىڭى حصار، يار كىز، قارغالققا توپمو.
قوغرى بارغالى بولودو. ايلى واقەسى قوزغالغان كۈنلەردە بو
جايدىمو، برنچە قوزغولاشچىلەر پەيدا بولودو. 1914 نچى يلى
10 آينىڭ 3 نچى كونى 30 گە قىر قوزغولاشچىلەر سوباشىندەكى
ساقچى ايدارەسىگە ھجوم قلب بوجاينى اشغال قلىدو. خلق آرا
سىغا تشويق وەردەقەلرى نارقايتىدو. 8 نچى آينىڭ 22 نچى كونى
بوقوزغولاشچىلەر زەمبەك ياردىمى ايلە تاش قورغانغا باسب
كرىدو. بوندىن اوتوب يىڭى حصارغا يىقىلىشىدو. 9 نچى آينىڭ
19 نچى كۈندىن باشلاپ حكومت عسكرلرى ھجومغا اوتوب بو
لارنى آرقاغا چىكىندورودو. ايلى طرفدىكى اسھاق بەگى برنو
بت تاش قورغاندا پەيدا بولوب قاليدو. 1945 نچى يلى 2 نچى
ايدا اورومچىدە تىنچلىق بىتم امضالانغان كۈنلەردە تاش قورغاندە
كى قوزغولاشچىلەر قارغالىق، پوسكامى اشغال قلب گوما يار
كىدگە ھجوم باشلايدو. حكومت عسكرلرى بارلىق كوچىنى
اويوشتوروب 2 نچى آى بارىندا ھجومغا اوتوب قارغالىق، پوس
كامىنى قايتوروب آلىدو. تاش قورغان قوزغولاشچىلار قولنىدا
قاليدو.

ايلى ھۆكۈمىتىدە اچكى قارىمو قارشىلىق

قوزغولانك كوتوروش آلديدا على خان تورە ايله مخفى توختام توزگەن بر آدم، ايلى، چوچەك اشغال قىلنغاندىن سوڭرە مذكور توختامنىڭ تەتور سىچە اش آلن بارىدىر. بوسىبىلن اورتا دا قارىمو-قارشىلىق پەيدا بولوب، ايلى ھۆكۈمىتىنىڭ اعضالى پارتە گە يولونودو. مەلوم بىر كىشى طرفدارى بولغان مېھمانلەر كونسى كونگە كوپەيب، مەم اورونلەرنى اىگىلەن آلېدو. ايلى غا كەلگەن مېھمانلەر على خان تورەنىڭ ناراضلىقىغا قارامى قورە غاس، تەكەس، چوچەك ۵۰۰ قاتارلى جاينى 500 گە قىر رسمى عىسكەر پەيدا قىلېدو. ايلى ھۆكۈمىتىنىڭ بارلىق عىسكەرى حقوقىنى فىلئوف مولانوف، اسباق، مازاروف كىبى مېھمانلەر قولغا آلېدو. ملكى مېھمانلەردىن منصور افندى چوچەككە ۋالى، موھسىن مەركىز اداره گە مصلحتچى، على افندى اچكى اشاھزگە معاون ناظر، مەز افندى يەر سوادازەسىگە باشلىق، عبداللە افندى مەعارفقا مەز ۋن ناظر، سلېمان (مصور افندى نىڭ اينىسى) تفتىش نظارەتگە ناظر بولوب اورونلوشودو. بورونقى تىشكىلاتقا قاتناشقان 12 نفر آدم نىڭ كوپچىلىكى مېھمانلار طرفى بولوب آلودو. گراژدانلىققا يازىلغۇچىلار كوپەيدو. نەتىجەدە مېھمانلارغا قارشى اچكى طرفىدىن كوزەش البىبارماق بولوب، على خان تورە اوزىنىڭ ايدى شەتچىلىك آدملىرىدىن حسينم دەئزىن، يوسف حاجم، ايوالخېستور تورە احمد حاجى، منور خواجە، جمىع آخون حاجى، مەرجان، حسين قارى، توردى قارى، ظوف قارى حاجم، محى الدين افندى، عبدالرؤف مەلئوم، نۇرۇن بەگ، قاسمجان قەبرى كىبى آدملەر ايدە بر گروپپا قوزغولان بولارغە قارشى مېھمانلار گروپپاغا مەسئول، احمدجان قاسىمى، سېلى الدين، انور، محمدجان، رحىمجان سىلتخجان كىبى آدملەر اويوشودو. نەتىجەدە بوايكى، گروج اورتا قاسنداقچىدى كورەش داوام قىلېدو. مېھمانلار گروھى باشقالارنى سقىب چىقارېب، حاكىمىتىنى بتونلەي اوز قولغا آلېشقا اورونسا، على خان تورە، گروجى حاكىمىتىنى اوزى استەگەن يولدا البىبارماق اوچون مېھمانلار گروھىنى سقىب چىقارېشقا اورونودو.

تەنچىلىق سەھىيە نىڭ باشلانغۇچى

34 نەچچى يىلى 9 نەچچى آيدا قوزغولاشچىلەر نەھايەتى ئېزىك ئايىلە مەنەس دەرياسىنىڭ قىرغاقىغا كېلىپ قالغاندا، اورومچى زور خۇف آستىدا قاليدۇ. شىخو، مەنەس، قوتوبى، سانجى خەلقى اوزيورنى ئى تاشلاپ اورومچى طرفكە سورولودۇ. اورومچىدىكى ھكومت كاتتالرى و خەلقلەر بالاچاقاسىنى جوچوھەن، لانجوغا بوئەكەيدۇ. اورومچىدىن چىقىپ كەتمەك بولغان خەلق بتون نرسە سىنى بازار غا اليب چىقىپ ساتماققا باشلاغانلىقن بازار بەاسى آرزانلاپ 1000 دوللارلىق نرسە 50 دوللارغا توشودۇ. بازار آلوچى يوق، ساتو چى ايلە توشوب كەيدۇ. اورومچى، قاراشەر، قەمولى ولايتى نىڭ سرتىدا قالغان ولايتلەر توپولانك آستىدا قالودۇ. آلتى شەر ايلە بولغان علاقە اوزولودۇ. ھكومت اورومچى شەرىندىن خەلقنىڭ كەچوب چىقىپ كەتمەككە تەكرار بوپروق توشورودۇ. اورومچى مەنەسسى اوچون اورومچى دەرياسى اچىگە خەندەك قازىدۇ. كاتتا لەر ھكومتىنى واقىلىق قەمولىغا بوئەكەپ تورماققا خەلىق كەچورۇدۇ. مەكتەپ بالالرى تارقانلېدۇ. ايدارە لەر نىڭ ايشى تەبوخ تاپىدۇ.

وھەيت شول ھالدا ايكەن، 9 نەچچى آي باشىدا مەركەزدە تور غوچى سەھىيە سەفېرى پەتروف مەركىزى خارجى اشلەر وظارەتىگە توپىدىكى مەضموندا بىر مەكتوب تاپشورودۇ: «سەھىيە ھكومتىنىڭ ايلى دا تورغوچى كونسولنىڭ سەھىيە ھكومتىگە كوندورگەن مەكتوبىغا كورە، شىڭ جاشىدا قوزغولانك كوتورگەن خەلق و كەبىللىرى مەنەس كونسول خانەگە، روس دولتى اورتاغا توشوب، بزايلە جوڭگو ھكومتى اورتاسىدا بولغان توقونوشنى كېلىشتورۇپ قويدۇ سا، دەپ طلب قالغان ايكەن. سەھىيە دولتى اوزىنىڭ شىڭ جاك ايدىلە چىگارا بولغان رايونلەرنىڭ تەنچىلىقىنى استەيدىغان بىر دولت بولغانى اوچون اكر جوڭگو ھكومتى قەبول كورسە، اورتانى كېلىشتورۇپ قويماققا امكانى بار ياردەمنى كورسەتمەك يوزەسە مەن ايلى دا بولغان كونسولمىزنى بواشقاتەين قىلماقچىمىز» دەيدۇ. بومە توپىنى كورگەن خارجى وظارەت توپىدا كەسى مەضموندا جواب قايتورودۇ.

«شاك جا شۇندىكى فوزغولاڭ مەسىلەسىنى كېلىشتۈرۈپ قويۇشقا سەۋىيە
حەكۈمەتنىڭ ياردەم بېرىشىنى خۇالاغانى اوچون كوپ زىھىت، حەكۈمەت بومسە
ئەلە اوچون جاك بوجاڭنى وكىل قىلىپ ايپەرمەك بولدى. فوزغولاڭ
لاڭ كوتورگوچى خەلقنىڭ اورومچىگە وكىل ايپەرىپ، جاك بوجاڭ
خافىرىپان قىلماقچىنى استەيمز».

بومەكتوبىن سوڭرە، جاك بوجاڭ اوزى ايله بىرگە مسعود
افندى، سوڭ شىلەن، لېوموڭ چوڭ، امين خىزىت، عىسى بەگ،
واڭ زىن شەن افندىلەرنى الپ 9 نچى آينىڭ ايكنچى كونى او
رومچىگە چىقىدۇ. 10 نچى آينىڭ 12 نچى كونى ايلى طرفدىن وكىل
بولوپ ماشىناغا اولتوروپ احمدجان رحىمجان ابوالخېرىتورە ذىفر آدم
ئورومچىگە كېلىدۇ. اورقادا بىرنچە نوبىت مەنا كېرە بولونغاندىن
سوڭرە، ايس وكىلە رېنىڭ «بىزگە آزادلىق» كېرەك دېگەن سو
زىدىن باشقا بىر سەمى تېلەك آلتاچ كەلمىگەنلىكى مەلوم بولودۇ.
جاڭ بوجاڭ مەركىزنىڭ سۆزلەرگە بىرالايدىغان نىسەسى شول دەپ
بوغونىكى تەنچىلىق بىتمە لايىھەسىنى مەنكۈر وكىلەرگە كورسوتتۇ
دۇ. ايلى وكىللىرى بولايىھەنى حەكۈمەتتەمىزگە كورسوتتۇپ آنەدىن
جواب بەرسەك دەپ 22 نچى كونى ايلى غا قايتىدۇ. 11 نچى آينىڭ 3 نچى كو
نىگە يەتكەندە بوڭنۇر وكىل 2 نچى دۇغە آيروپلان ايله اورومچىگە كېلىپ
صەبەتنى داوام قىلدورودۇ. فەكرلەر ياقىنلاشىپ بارىدۇ. بو قاتىم
بىر جايدا كېلىپ 3 نچى دۇغە كەلگەندە بىتمەگە امضا تەمەك بولوپ
يانا قايتىدۇ. 12 نچى آينىڭ 25 نچى كونى بو 3 وكىل 3 نچى دۇغە
كەلگەندە «اولكولوك حەكۈمەت رەئىسى، اچكى اشلەر ناظىرى، مەا
رف ناظىرى، تەمبىرات ناظىرى يەرلى آدملەردىن سايلانسون، بىتون
اولكەنىڭ ساقچىلىق اشلىرى مەسلمانلەر طرفىدىن تەشكىل بولسۇن،
ولايتلەردە قلى قوشون تەشكىل بولسۇن، مەركىزدىن شاك جاك
غا كېلىپ تۇرغان عەسكەرلەر قايتىپ كەتسۇن» دېگەندەك تەلەپلەرنى
آلتاچ كېلىدۇ. بو يىڭى تەلەپ مەناسىبەتنى ايله صەبەت يانا بو زولۇ
دۇ. نەتىجەدە جاك بوجاڭنىڭ صەبرىك ايله كەشكىلىك قىلىپ بومسە
ئەلە اوستىنە توشىشى آرقاسىدا صەبەتتىن خىلاصە چىقىپ، 35 نچى
ئەللى بىرنچى آينىڭ 2 نچى كونى اورومچىدە تەنچىلىق بىتمەمۇلايىدۇ.

النجى ماددا نىڭ قوشۇمچە 2 مادداسى يانا مۇئالانىمى قالىپ قالىدۇ. بۇ
واقتلەردە مەركىزى ھۆكۈمەت ايلە جوشۇڭگو كاممۇنىستلرى اورنا
سندا داوام قىلىپ تورغان سىجىتىگە مەركىزدىن وكىل بولغان يانا چاڭ
بوجاڭ بولغانلىقتىن بوكشى مەركىزگە ويە كىمەنگە بارىپ اونىدە
كى سىجىتىگە مەشغۇل بولودۇ.

3نجى آينىڭ 5نجى كۈنى ايلى وكىللىرى 4نجى دىفە او-
رومچىگە كىلىپ، « ايلى عىسكىرلىرى اورومچى، كوچار، آفسو،
قەشقەر قاتارلىق جايلارغا كىلىپ دولت عىسكىرى ايلە بىرگە
تورسون، 33نجى يىلىڭ بويىغىدا شىڭ چاشقا چىققان عىسكىرلەر
قايتىپ كەتسۇن، ساقچى، خىيە ادارەسى قاپان بىلسۇن» دىگەن كېي
ئىلە كىلەرنى ئايشلاپ سىجىتنى يانا اغراشتۇرودۇ.

4نجى يىلى 5نجى آي كۈنى ھۆكۈمەت ايلى وكىللىرىگە ايلە
گە تېگىشلىك اورونلارغا كىمى كورسە تېسىلەر، بۇگە تېگىشلىك
اورونغا كورسوتىدىغان آدملىرىمىز بولسا، پالانلەر دەپ اولكولوڭ
ھۆكۈمەت رۇيسلىكىگە چاڭ بوجاشنى، معاون رۇيسلىكىگە محمد امىن
خىرەتنى كورسوتودۇ. بونىڭغا قاراتا ايلى وكىللىرى بۇنىڭ تە
لىك بولسا شولەردىن 1نجى چاڭ بوجاڭ 25 ھۆكۈمەت
اعضاسىنىڭ بىرى بولسۇن، 2نجى محمد امىن خىرەت تەمىن قىلغان
معاون رۇيسلىك اوروندىن قالدۇرولسۇن، 3نجى 2 نۇر معاون رۇيس
نىڭ بىرىگە احمدجان بولسۇن، اگر بولمىسا قبول قىلماسا، بىتمىگە
امضا اتمەيمىز دەپ قاتتىق تورۇپ آلىدۇ. آخرى تەمىرات ناظر
لقىغا بەلگىلەنگەن بورھان افندىنى معاون رۇيسلىكىگە بەلگىلەپ
اونىڭ ناظرلىق اورنىنى محمد امىن خىرەتگە بېرىش شرطى ايل-
لە ايلى وكىللىرى ھۆكۈمەت طرفىنىڭ قالغان يوقۇرقى ايكى فكىرىنى
قبول قىلىدۇ. آخر 6نجى آينىڭ 6نجى كۈنى قوشۇمچە ماددا لىرى
قوشۇلۇپ بىتمى رەسمى امضا قىلىنىدۇ. بىتمىگە امضا ايتىش مەراسىمىغا
سەۋىت، كونسولى بىرگە قاتناشىدۇ.

ئىككىنچى دە مەركىز طرفىدىن چاڭ جى چوڭ (بوجاڭ) (رۇيس)
لىۋەۋلۇ چوڭ (باش كاتىب) لىۋىۋون (مالىە ناظر) ۋاڭ زىن دەن

(اچكى ناظر) گوچەن جى (معاون نعيمران ناظر) چوى او (شهر حكومت باشلىقى) گوەن زىلەك جىمى 7 آدم؛ يىرلىك خلاق طرفىە بن بورهان افندى (معاون رئيس) سالىس (معاون باش كاتىب) محمد امين (نعيمران ناظرى) سەي زوك شەن (معاون معارف ناظرى) مانىك رالى (ماليه ناظر) جاو جالىك فون جمعيت ناظرى) عيسى بەيگى (امضا) عبدالكريم خان مخدوم (والى) جوكدى خوا (امضا) جىمى ۵ نفر آدم، ابلى طرفدىن احمد جان (معاون رئيس) عبدالكريم عباسوف (معاون باش كاتىب) رحيم جان (معاون اچكى ناظر) دىل قان (صحبه ناظرى) على خان توره (والى) عثمان با

تور (والى) اسحاق (بتون اولكولوك تىچلىق ساقلاغۇچى عسكىرى اشتاب نىك معاون قوماندانى) جىمى 8 آدم حكومت تركىيەگە كىرگوزولوب 7 نچى آينىك بىرنچى كۈنى اوروه چىدە زور خلاق يىغىنى آلدىدايىكى حكومت ايش تاپشوروب آلودو بويىكى حكومت مراسميغامر كىزدن كەلگەن تفتش پالاتا باشلىقى يويىو زىن نظارت قىلىدو. امضا ايتىلگەن تىچلىق بىتمنىك مەھىم نىقەسى شوندىن مان عمارت - «حكومت نىك جالىك خلقى نىك اوزى اشەنگەن آدملىرىنى مەنمور قىلپ سايلاپ ايشىغاروخصت

اولكودە تىچلىق اورناتقان جالىك جى جوك (جورىن) افندى. يازوسى ايىكى تىلدا (خەنسوچە،

اتور كچە) بولودو. باشلانغۇچ مەكتەپ درسلىرى اوزان تىلدا بولودو. خلاق تىچوغان، سوز، يىغىن، چىشدا ار كىز بولودو. مىلى عسكىرى قوشون تو زوشكە بول قويدولوو. ايىكى طرفدىن قامالغان سىياسى خلاق مەنمور زاد قىلىدو»

اوج افندی

تېنچلىق صحىبت داوامندا وبته - مدن صوڭ ايلدى - ط - رف
3 افندی و 3 افندیچيلەر» دېگەن يېڭى براسمىنى اورتاغا چقاريب
آشكاره وياشيريپ سورەتتە بو 3 افندیگە قارشى برحرکت اليب
باريدو. بتون اولكە خلقى بولوبمو، آشلى زيبالييلار بو 3 افندینى
كوزەنگەن كونلريندا يازغان - چزغان نرسەلريندن دولايى او
«رنى غايبانه سويوب كەلگەن بولسام، كىين بو 3 افندی يورۇ
قا آياق باسپ كەلگەنن صوڭ، بو آدمەلەرنى تېخىمو تولوق آش
لاب ايچى - تاشيندن حمايه قىلپ اولەرنىڭ اطرافىغا مەركزەش
كەن ايدى. اما احوال شونداغ داوام قىلپ كەتسە، ايلى طرف
اوزى استەگەن يولدا خلقنى اليب بارماقدا قىينچىلىق چىكە چە
گىنى، مسلك اعتبارى ايله برنقطة گە كىلالماسلىقىنى، اگر بو
3 افندی نفوز يايىپ كەتسە، كەلگوسى اوچون يولغا توسقون
بولماقچى بىلپ، بتون دقتىنى بومسئەگە فاراندى. بو 3 افندی
گە تورلى بوڭ كىگوزوب ياشلەرنى، خلقنى اولەردن پراقلاش
توروب اولەرنى يالغوز قالدورماققا كرىلدى. بتون دقتىنى ايله
بومسئەگە بىرىلدى. هېچ اشنى كورمەي توروب، عيسى بەگ
افندی، امين حضەرەنگە تەين قىلغان اورونغا قارشى چقىدى. بو
3 افندینى حكومت تىركىپىگە كىرگوزمەسلىككە اوروندى.

بتم دن صوڭ، آشكارا وياشيريپ توردە حكومتكە بولەپالان
دولت طرفدار آدمەلەر دەپ چاقىشتوروب، صيالييلەر آراسىدا «خطا
چى، خطايغا ساتىلغان» دېگەن نام آستىدا تشويق يورگوزدى. او
لەر بولاشدا خىلى موفق بولالدى. حكومتچىلك اعتبارى ايله اص
لى تەين قىلغان اوروندىن بو كىشىلەرنى قالدىردى. خلق اعتبارى
ايله كوچولوكنى بولەردن پراقلاشتورالدى. ايلى طرف نىڭ
آرقا كورونىشىنى تولوق آشلاب يتالمىغان بربولوم خلق «بولەر
بامان دېگەن آدم، البته ياخشى آدم بولماسقا كىرەك. سېب اگر
بو 3 افندی حقيقى ملت پروەر، حقيقى وطن پروەر آدمەلەر بولغان
بولسا ايدى، پورتنى آزاد قىلمز دەپ قورال كوتوروب چققان
ايلى طرف بولارغا قارشى چقماغان بولور ايدى. بولەر حقيقى
خلقنى قوتقارغۇچيلەر بولسا، پورون بىزنى ايتىشكە بول بىر

ئەن داخلىغا بارىپ ياتورمىدى» دېگەن ئوشەنچە گە كېلىپ، بۇ
 ۱۹۸۵-يىلى بۇرۇن ئوقۇشماي غەلە قىلغانغا پۇشايمان دەپ با
 ۱۹۸۵-يىلى كېلىش اشلىرىنى بىتۈنلەي اوزدى يانا بىر بولوم كىشىلەر
 ۱۹۸۵-يىلى طرفى نىڭ مۇنداق قارشى چىقىشى مەسلىك اعتباردىن بول
 ۱۹۸۵-يىلى طرفى نىڭ الېب بارىدىغان يولى ايله بۇداقنىڭ يولى
 ۱۹۸۵-يىلىگە اوخشامايدۇ. اولەرنىڭ قارشى چىقماقچا حقى بار» دەپ
 ۱۹۸۵-يىلىگەن بولسىمۇ، امما زامانى شولەر سايان بولغانلىقتىن، اگر
 ۱۹۸۵-يىلىگەن گروھىغا قوشۇلماق قالغاندا، رەرقارنى، بىرەر جازاغا اوچ
 ۱۹۸۵-يىلى بىلگەنلىكتىن بەلكى اولەرنىڭ شوكونلەردەكى داوارا شى
 ۱۹۸۵-يىلى مۇندىن سۈرگىنى زامان شولەرنىڭ بولغۇسى دەپ گمان
 ۱۹۸۵-يىلىدىن چارناچار بولدىكى ايله غەلەسىنى اوزدى. يانا بىر بو
 ۱۹۸۵-يىلى بىلەن بۇ ۱۹۸۵-يىلىنى اوزبۇرەگىنىن حەمەيە قىلغان بولسىمۇ، ئوز زامانە
 ۱۹۸۵-يىلى حەمەيە قىلغانلىقىنى اظهار ايتىدىغان سوز، حرىكتىدىن قالدى. قىشقا
 ۱۹۸۵-يىلى غەلەسى شۇنچە قىل بۇداقنىڭ بىر بولمىدىكى غەلە بىلەن
 ۱۹۸۵-يىلى طرفى بۇ حرىكتىنە مۇفق بولغان بولسىمۇ، يانا بىر
 ۱۹۸۵-يىلى زور بىر زىيانغا اوچرادى. ايلى انقلاپىنى بى واسطە باش
 ۱۹۸۵-يىلى حەقىقى بىر انقلاپ دەپ ئوشۇنىڭ بەعضى بىر خەلق وياكى
 ۱۹۸۵-يىلى كورونىشىنى خەبىر آيرىمالماي ئورغ-بان ضىيالىلەر
 ۱۹۸۵-يىلى طرفى نىڭ بواورونىسز حرىكتىدىن اولارغا شىبە كوزى ايله قارا
 ۱۹۸۵-يىلى خالغا كەلدى.

۱۹۸۵-يىلى بۇ ۱۹۸۵-يىلى طرفى كورسەتكەندەك پامان آدمىر
 ۱۹۸۵-يىلى بولەردىن قايداغى ضرەر كوردى؟

۱۹۸۵-يىلى مسعود صبىرى، محمد امىن حضرت، عىسى بەگ افە
 ۱۹۸۵-يىلى دور ۱۹۸۵-يىلى بولسا، شولارغا طرفىدا رلىق بىلەن دور
 ۱۹۸۵-يىلى بىر آدمنىڭ يورنىقا فايدالىق ياكى ضرەرلىك آدم ايگەنىنى شو
 ۱۹۸۵-يىلى بىلەن اونىڭ مەسلىكى نىڭ ياخشى پامانلىقىنى بىلەك اوچون اونىڭ
 ۱۹۸۵-يىلى ئوشۇدىكى اجتماعى حەياتىنى بىلەك ضرور. مسعود صبىرى بولسا،
 ۱۹۸۵-يىلى رىتمىزنىڭ ايلى توپراغىدا توغۇلۇپ شۇندا اوسوب يتىشكەن
 ۱۹۸۵-يىلى آدم. نور كىيەگە بارىپ استامبولدا ۱۶ يىلغا قىرتورۇپ او قوغان
 ۱۹۸۵-يىلى مانلىرىدا دۇنياغا قارشى كوزى اچىپ، يورتىنى، اطرافى مەھسۇنى
 ۱۹۸۵-يىلى كۆلایدۇ. وتور كىلك مەسىياتى او يىغۇنودۇ. مەتچىلىك، وطن پىروەرىك

ئويغۇسىم، بىتون قالىغا سېلىنىدۇ. بوزامانلاردا غەربىي تۈركىستاندا
، ئاتارستاندا، قىرغىزىستاندا، كەڭلىك ئورمانلىرىدا ئويغۇنلار دەۋرى باش

تەن بولسىمۇ، ئەمما بوزامانلاردا ياشىماق
يغۇنلار شەرت قىلچە ئىزچىق ئىدى.

بۇ تەن مۇنداق 1000 يىللار بوزامان دەۋرى
كوتورولۇپ كەتكەن قاراڭغۇلار
چىرىكلىك ئادەتلىق، افلاستىق، خىرافاندا
ئەنچىرىكىدىن دەخى چىقالماي ئويغۇنلار
قالغان ئىدى.

مەسعود افندىم كەلدى، كوردە
بوزامان دەۋرىدىن باشلانغان ئىدى. بۇ
رەتتەن ھېچ نەرسە، يوق، ئوننىڭ ئۈستى
ئۆزۈم ياشىماق سوزاچقان، ياشىماق
قاراڭغۇلار كەلگەن كۈن ئىدى، كەن ئىدى،

مەسعود صبىرى افندى

قوتقازماق اوچۇن، بىرىنچى نەۋەدە
رەتچىلىق يولى بىلەن ئۆزۈم ياشىماق
رۇب ئالماققا قېم بولدىم، تۈرلۈك چارە بىلەن مەكتەپ ئاچتى، خەلق
سىغا ياشىماق كىرگۈزۈشكە باشلىدى. ئەمما زامانى ئاز، خەلق
ھەيلى بولغانلىقتىن پۈت قولىغا كەشەن سالىنىپ تۈرمەگە ئاشلاندى
شۇنداغ بولسىمۇ، يولدىن، رۇخىدىن ھېچ بىر قايتمىدى
يۇرتقا ئۆزىنىڭ دەستىگە ياشىماق كەلتۈرگەن كىشىلەردىن بولۇپ ھېساب
لاندى.

قەولدا قوزغۇلاڭ كوتۈرۈلگەندىن سوڭ ئىلىدا مەلۇمغىچە
لەرىپە يىدا بولۇپ قالغاندا ئالتى شەھەرگە ئوتۇپ ئالدىم. ئالتى شەھەر
ئازمىن ئانقلابچىلەر ئاراستىدا تۇرغان كۈنلەرىمدا ئولارغا بېغىشى بىر
مەسچەت بولدى. يۇرتىم كۆرسەتكەن ئولار. ئولار ئالتى شەھەر ئىدى.
پەيدا بولۇپ مەلۇمغىچە ئۆزىنىڭ ئالدىدا ئولارغا ئوتۇپ
ئولدا 3 - 4 ئىدى تۈرۈپ شاشىغە يىگە بارىدىم. داخلىغا بارىشىم
مەقسەت بولدى يامانلىقتا كەتتەن بارغان ھالدا قارىشى چارە
ئالدىم، داخلىدە كەن تۈر كىستانلىق يۇرتدا شىلار بىلەن بىرگە ئىدى.

داخلىدا تور كچه او قويدىغان آدملىرى يوق دېيەرلىك بولسىمۇ، امما مسعود افندىم مەن يازسام، نىشر اتسەم كېم او قور، او قو يىدىغان آدم بار جايدا بارغاندا، يازساممۇ يېتەر دەپ قاراپ اولتورمىسۇن، بىر مېنىن وقتىنى مەم بوشقا وتكوزمەيدۇ. مەسلەك، تېل، مەلتچىلىك ۋە تىببىيلىك ئىلە تەشكىلىشى يوق بىر مۇنچە ئاثر ياراتىدۇ. يورتنى يېغىمى، تور كىلىك اورانى، اوران غىزىتەسى، نىياز قىز، اولوغ آنا، تور كچە، صرفى ئىچى، اىلىك او گىرە تەمەن، بىر ئىچى پوتوك، 2 ئىچى پوتوك، قازاقلار، تونگانلار، ياشلىرىمىز، اىنان نىگىز، 3 ئىچى پوتوك، 4 ئىچى پوتوك، 5 ئىچى پوتوك قاتارلىق 10 نچە ئاثر مسعود افندىمنىڭ داخلىدا ئا تۇرغان زامانلىرىدا يازغان ئاثرلىرىدۇر. مسعود افندىمنىڭ بو ئاثرلىرى مەسلەك ياغىدىن مەلى مەسلەككى اولگەن خەلق مەزگە بىر توغرى مەنچە مەلىك مەسلەككى كورسەتسە، تېل ياغىدىن غىر بچە، پارسچە ۋە باشقا يات تىللارغا بېرىلىپ تېلى انقراضغا قاراپ ماڭغان خەلق مەزگە مەسلىك تور ك تېلى ئىلە تور ك تېلىنىڭ نەقەدەر باي مەكىل تىل اىكەنلىكى، مەلىنى ساقلاشنىڭ، دىئادا مەلت يولۇپ ياشاشنىڭ شەرتى تىل سا لمامى اىكەنلىكى، تىلغا اھمىيەت بېرىشنىڭ نەقەدەر مۇھىملىكىنى كور سوتەدۇ. ادبى ياغىدىن بوزۇلغان، چىرىن چىققان ادەبىيات مەزگە بىر توغرى ادبى قاعىدە، بىر توغرى ادبى چىغىر كورسوتەدۇ. دېمەك مسعود افندىنىڭ ئاثرلىرى مەلى مەزنىڭ حىات مەماتىغا مەلا قىلار بولغان مەسلەك، تىل، ادبىيات مەسئەلەزنى گەۋدەلەندۈرۈپ كورسوتەدۇ.

يوقۇرقى 3 افندىنىڭ بىرى بولغان غىسى بەگى افندى بولسا، مسعود افندىنىڭ داخلىدا كېلىپ قالىشىدىن كوپ خىرىسند بولۇدۇ. بىر مەسلەك كىدەش ئاپقانى، اوچون بو كىشى ئىلە اشى بىر لېگى بىر سايىدۇ.

آلدىنقى بابىدا يازىلغانچە بىنۇن حىياتىنى يورتنىڭ آزادلىغى اوچون چالماققا قىدا قىلغان بو غىسى بەگى افندى استەفادە قىلىشقا تەگشە مەلىك مەچ بىر فۇرسەتنى قولدىن بەرمەي، تاللاپ آلغان او بىسولنى، بىلگۈ لەپ آلغان مەسلىكى آرقاسىدا يورنقا، مەلىكە فایدالىق اشى ئىلە مەش خول بولۇدۇ.

غىسى بەگى افندى، آچوق، جەدى، فەعال، او تىكور خالداك قىا كرىيەكەننى اوچون يورنقە كى شىك شى سەي كېيى آدملىرىغىز تەلەردە، خەلق نامىدىن مەركىزگە اېيەۋرگەن غرضلەردە، «جەھانگىرلىك

كە قارشى بىرلىك ۋە «مجموعه سنده» «عيسى ياپون جەانگىرنىڭ قوپروغى» دەپ قارشىلىق بىلىۋرگەن بولسا، بەشى دولتار «عيسى پالان جەانگىر ۋە ساتىلغان آدم» دەپ مەركىز گە چاققان بولسا، بەشى عيسى بەگى افندىنىڭ مەسلىكى ۋە توتقان بولغىنى دىخى آشلاپ يىتالا سىغان يورۇداشلار خارچىدا بولسۇن، داخلىدا بولسۇن، «بۇر قوم»

عيسى بك افندى اوغلى مرادايلا

ملىتم دىگەن بىر آدم مەركىز گە كىلورمۇ؟ داخلىنىڭ بىزنىڭ يورۇدا بىر پىناخشىلىق تىقىم اتكەن ئا رىخى بارمۇ؟ يورۇدا دعواسى قىلىپ كىلگەن بىر آدم نىڭ شوزى ايله مەركىز تور كىستانلىق نىڭ استە گەن حقوقىنى بىرورمۇ؟ يورۇدا، مىلىتم دىگەن آدم اشنى، كورە شنى يورۇدا قىلماي، بىر نىفر تور كىستانلىق بولمىغان دا خىلغا كىلىپ اشلە مەك عقىلغا سىغامدۇ؟ بۇ خىلغا چىقىلغىن باشقا نىمە دىگەن سوزلار ايله تورلى مىجموعە، تورلى غىزىتە لردە عيسى بەگى افندىگە ھىجوم قىلىدۇ. كىلىنقى گىرودە كىلر عيسى بەگ نى تورلى يول ايله قارالاب، مە

كەز قولى ايله بۇ كىشىنى يوقاتماقچا كىرىشكەن بولسا، اوز غىر قىمىز دن بولغان بەشى يورۇداشلار تورلى ھىجوم تورلى جىقارت ايله روھى ضىرە بىرىپ بۇ كىشىنى افكار عاممە آلنىدا قارالماقچى بولىدۇ، بونداغ ھىجوم، بونداغ شىكايەتلا رفا سىندا مەركىزە كى بەشى كاتتالار ھەم عيسى بەگ افندى گە شىبھە كوزى ايله قارايدىغان حالغا كىلىدۇ. بىراق عيسى بەگ افندى اوز ايشى ايله مشغول بولدى. مەركىزى ۋە مەركىز كاتتالرى نىڭ تور كىستان مىسىلە سىگە قاراشنى اوز گىرتمەي تورۇپ، اولارغا تور كىستان مىسىلە سىنى توغرى جان قىل

ئوروش مەكىن بولمىغانلىقتىن اوزىنىڭ ئىش اتكەن «چىنى ئور كس
تان آوازى» «اوروش خەبرى» «آلتاي» كىمى مەجموعە لىرىدە ئور كستان
نىڭ ملىتى، تارىخى، عرفى عادىتى، اطرافى مەخپىتى، ئىلەك ئاستە گى،
قورقودىغان، خۇش بولمىدىغان نۇقتەسى، اكر مەسئەلەنى تىزىل قىلە
سا، كەلگۈسىدە مەركىز گە ئور تى كىلىدىغان خۇفلىر خەقندە چىن
چە ئىلە تشوئىق قىلپ، كوپ چىن سىلە ئىلە رىنى بىر توغرى قارا ئىقا ئىلە
كەلدى. بۇ مەجموعە لىرىنىڭ ئور كچە قىسمىدا، ئور كستان ئىنقىلابچىلار
غانوزلى يول، چارە كورسەتدى. مەتچىلىك مەسئەلەنى قارا ئىدى،
خەلقنىڭ كوزىنى آچىشقا، اوىغانىشقا كىرىشدى. خەلقخە ئىنقىلابنى
تاياق — توقماق كوتورۇپ بىر كۈنلۈك آزادلىق اوچۇن امس، ابدى
دوام قىلارلىق دولتەك، سۇردىز؛ مەتتەكە فايدالىق يول ئىلە آلب بار
ماقنى تشوئىق قىلدى.

جوشگەر — ياپون سوقوشى زامانىدا، دولت فەسائىسى او
چون اسلام مەملىكتەرىگە بارغان فرصەتتىن فايدالىنىپ، كوپ عالم،
كوپ سىياسەتچى، كوپ ئىنقىلابچىلار ئىلە مەخپەت لاشدى. اوزى ئاللاپ
آلغان مەسئەك، چارەسى خەقندە ئىسوردى، بىزنىڭ يورتىنى، مەتتەمىز
نى سويگەن كوپ كىشىلەر عىسى بەگنىڭ يولىنى توغرى تاپىپ،
شويولدا ماشىماقنى، بوگون چىن دولتىدىن آيرىلماي، مەركىز ئىلە
بىرگە بولماقنى، قوراللىق ئىنقىلابدىن بوگون فايدا چىقمايدىغانلىقىنى
توصىه قىلدى. عىسى بەگ افندى اوزى بىلەر بىلەمەس بىر خىل يولغا
كىرىپ قالپ، يورت اوچون بىرەر سۇرە كەلتورۇپ قويوشدىن اھ
تىيات قىلپ، بۇ مەسئەلە اوستىدە كوپ اويلاندى. مەتتەمىزگە — صادق
آدملردن سوردى. غەربى ئور كستاندىن چىقىپ كەتكەن كوپ عالاملار
مەمونناظىرە قىلىشدى. كوپچولىكى عىسى بەگنىڭ ئىسوتقان
يولى توغرى ئىكەن دىگەن خەلەسەنى چىقارىدۇ. شوقتاردا آفا
نىستاندا 7 — 8 يىل يازىپ قالغان خوتەن ئىنقىلابىنىڭ يەتتە كچىسى
مەمىد امىن خەزىن ئىلە كوروشدۇ. بو امىر خەزىن ھەم اوزىنىڭ
آفغانىستاندا ئورۇپ 7 — 8 يىل مەشغول بولغان سىياسى مەداكىرە
سى، عام تەكشۈرۈشلەرى، تارىخى تەجرىبە لىرىگە قاراپ بوگون
مەركىز ئىلە بىرگە بولماق لازىملىقىنى و بونىڭ اوچون يورتقا قايتىش
امكانى بولغانغا قەدەر مەركىزگە بارىپ ئورماقنىڭ سۇرورلىكىنى بىيان

دولت ئىكەنلىكىنى ئاساسىي قانۇن لايىھەسى اعلان قىلىنىپ بۇ ھوقۇق ھەر بىر تەرەپ تەرىپىدىن قىرغاق سورايشقا باشلانغاندا، قانۇن ئاساسىي اوچۇن ئۇ كىستان ھوقۇقى، بىر تىلەك تەقدىم قىلدى، شۇنىڭ بىلەن مەركىزىيە ياكى ئىلى، نەھىت اوچۇق ئىشەن رەئىس بولۇپ چىققا بولغاندا مەركىز ھازىر لىقىز چىقىپ بىر قىلماكتە سەبەبى بولۇپ قالماستىن دەپ چىككەن بولۇپ چىككەن باشلىق كىتابلارغا بىر قىلماقتە قىلدى. چىككەن بولۇپ چىككەن چىككەن چىككەن، ما ئىش ئالدىدا بولۇپ چىككەن بولۇپ چىككەن بولۇپ چىككەن قانۇن ئاساسىغا بەرگەن قىزىنىڭ مەھىم نۇقتەسى تۈبەندىكىچە:

1) شۇنىڭ بىلەن ياشىغۇچى بىرلىك مەلت ئىكەنلىكى نامى اوز اسمى بولغان ئورۇن دىگەن نامدا بۇرگوزۇلسون.

2) ئاساسىي قانۇن اچىككە «ئورۇن مەلتى گە مەختارىت بىرلىككەن دىگەن ماددا كىرگوزۇلسون.

3) ئاساسىي قانۇننىڭ 4 نچى ماددا سىدا «ئىشەنچىك» دەپ ايتىلغان اولكە اسمى «ئورۇن كىستان» دەپ تۈزۈتۈلسون.

4) ئاساسىي قانۇننىڭ 5 نچى ماددا سى «چۇشۇخۇا جەمھورىيەت» چىككەن بولغان مەلتلەر، شۇ جەمھورىيەتنى تىشكىل قىلغان اعضاءلار» دەپ تۈزۈتۈلسون.

5) ئاساسىي قانۇننىڭ 5 نچى ماددا سى «چۇشۇخۇا جەمھورىيەت» چىككەن بولغان ھەر بىر مەلت سىياسەت، اقتصا، مەعارف، مەدەنىيەت، دىن، اجتىمائىي اشلار دەپ، تىلدا، خىلە بىر ابر ھوقۇق ئالماش ھوقۇقى بار» دىگەن جەملە قوشۇلسون.

6) ئاساسىي قانۇننىڭ 7 نچى بابى اچىككە: «چۇشۇخۇا جەمھورىيەت» چىككەن بولغان قانۇننى اچىقكەن، ھۆكۈمەت، دولت چىككەن شۇنىڭ بىلەن مەلتلەرنىڭ يازۇسىدا باسۇپ چىقارۇپ تارقىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن دولت چىككەن بولغان پوچتا مارقاسى، ئورۇن باج خىلە ھۆكۈمەت، دولت چىككەن ياشىغۇچى ھەر بىر مەلت ئىكەنلىكى يازۇسىدا باسۇپ چىقارۇپ دىگەن ماددا كىرگوزۇلسون.

7) ئاساسىي قانۇننىڭ 27 نچى ماددا سىدا يازىلغان «ماشغۇل» گەن اسم اچىقكە «ئورۇن» دىگەن اسم قوشۇپ قويۇلسون.

8) 27 نچى ماددا اچىككە «خىلە وكىلى بولۇپ سايلا ئىدىيە» آدم بىرلىك خىلە بولماق شۇرۇپ» دىگەن جەملە كىرگوزۇلسون.

9) ئاساسىي قانۇننىڭ 67 نچى ماددا سىغا «ئورۇن» دىگەن 10 نچى ماددا كىرگوزۇلسون.

10) اساسى قانۇننىڭ 81 نچى مادداسى ئاخىرىغا: «چېگرا قىلارنىڭ يىرىك غەرض خىطلارنى شويەردەكى مىلتنىڭ ئوزتىلىدا بولودو» دېگەن بىر ماددا كىرگۈزۈلسۇن.

11) اساسى قانۇننىڭ 85 نچى مادداسى ئاخىرىغا «تورلى امتىھان ھىزىر مىلتنىڭ ئوزتىلى، ئوزبازوسىنىدا ئالېنىدو» دېگەن بىر ماددا كىرگۈزۈلسۇن.

12) اساسى قانۇننىڭ 90 نچى مادداسى ئاخىرىغا «اولكولورگە زەئىس بولغۇچى آدم، شىل اولكولونىڭ يىرىك خىلقىدىن بولماقسى شىرط» دېگەن بىر ماددا كىرگۈزۈلسۇن.

13) اساسى قانۇننىڭ 132 نچى مادداسى ئاخىرىغا «دولت اچىندە بولغان ھىزىر دەرىجەلى مەكتەپلەر ھىزىر يىرنىڭ ئوز تىلىدا ئوقوتتولودو. خەنسۇچە ايلە ئوقوتتولمايدىغان مەكتەپلەردە ئورتا مەكتەپدىن باشلاپ خەنسۇچە خىط مەھىم درسلەر قىلارنىدا ئوقوتتولودو» دېگەن بىر ماددا كىرگۈزۈلسۇن.

14) اساسى قانۇننىڭ 136 نچى مادداسى ئاخىرىغا «توركىستاننىڭ يىرلى مەكتەپلەر يىدە دىن درسى ئوقوتتولودو» دېگەن بىر ماددا كىرگۈزۈلسۇن.

15) اساسى قانۇننىڭ 139 نچى مادداسىغا «قانۇن، بويروق ھىزىر مىلتنىڭ ئوز تىلىدا اعلان قىلىنىدو» دېگەن جىملە قوشۇپ قويۇلسۇن.

30 نچى يىلى 2 نچى آينىڭ 25 نچى كۈنى چاڭ وى يىوھن چاڭغا بەرگەن تەكلىپىنىڭ مەھىم نوقتەلىرى شۇنىلەر دى:

(1) چېگارا مىلتلىرىگە مەركىزنىڭ سىياسى تەشكىلاتلىرىغا مەھىمى سۈرەتتە قاتناشىشىغا امكان بېرىلسۇن.

(2) چېگارا مىلتلىرىگە مەركىزنىڭ چېگارا ئىشلىرىنى اداره قىلىپ ئاورغان ادارەلەرنى اداره قىلىش امكانى بېرىلسۇن.

(3) ھىزىر تىبەت، موڭغۇل، تۈركلەرگە مەنسەپتەك اولكولوك ھۆكۈمەتكە ھىزىر مىلتنىڭ ضىيالى كىشىلىرى كۆپ مىقداردا قاتناشتۇرۇلسۇن.

(4) موڭغۇل - تىبەت ھەيئىتى اسكىچە تەشكىلاتىنى ھەم ئوزىنىڭ ئايش دائىرەسىگە كىرگۈزۈلسۇن. ياكى ئو ھەيئەتنىڭ آدى موڭغۇل تىبەت - تۈرك ھەيئىتى دېگەن اسمگە ئوزگۈرتىلسۇن.

5) عسكەرى اشلەر، ئاشقى سىياسەت، دولت مەدافەسەندىن باشقا اشلەرگە تولۇق مەختارىيەت امكانى بېرىلسون.

6) مەركەز ھۆكۈمەت، زوشماي نىڭ ۋەسىتىگە بىنا ئېراچقۇ چىگا ۋا سىياسەتى بىلگۈلەپ چىقسون.

7) چىگا ۋا مەعارفى اوچۇن خىراجەت آرتتۇرۇلسون، بونى ھەقىقەتتا موڭغۇل، تىبەت، تۈرك خەلقى اوچۇن اشلە تېشىكە كەفالىت ايتىلسون.

8) موڭغۇل، تىبەت، تۈرك خەلقى اوچۇن شولارنىڭ تېلىندا نورلىق دەرسلەك كىتاب تىيارلاپ چىقىلسون.

9) دەقان-چارۋا چىلىق اشلەرى اوپدان تەرققى قىلىدۇرۇلسون ۋا باشقالار.

اولكە مەنزى بىرنەچە پارچىغا پارچىلاپ بىرنەچە اولكەگە آيرىپ-مەش دېگەن پاراكە اورتاغا چىقىپ قالغاندا، اگەر شۇنداق بولسا، مەلىكە، يورتقا بىۋەك بىر زەرەر كېلە چە كېنە كوزدە تۇتۇپ 34 نەچچى ياي 8 نەچچى آيدا شۇنداق فەكرلەر تاشلانسا، قەبۇل قىلماسلىقىنى، اگەر قەبۇل قىلىنغاندا اونىڭدىن كېلىدىغان زەرەرنى بىيان قىلىپ مەركەزگە بەرگەن تەكلىپنى نىڭ مەھىم نەقتىلەرى:

«تۈركىستان نىڭ ابدى تەنچىلىقنى ساقلاپ، اونى دولتتىن آجرا ماسلىقنىڭ بىردىن بىر چارەسى تۈركىستان نىڭ مەلى مەسئەلىسىنى تولۇق ھەل قىلىپ اونىڭغا بەلى مەختارىيەت بېرىشىدۇر. ياقىندىن بېرى تۈركىستاننى بىرنەچە اولكەگە آيرىمەش دېگەن پاراكەنى آڭلاپ نەھائىتى چوچۇپ كەتتۇق. اگەر تۈركىستان بىرنەچە اولكەگە آيرىلسا، تۈركىستان نىڭ مەلى مەسئەلىسىنى ۋا دولت نىڭ تەنچىلىقنى اورتۇشقا كۆپ زەرەر يەتكۈزۈدۇ. اگەر تۈركىستان بىرنەچە اولكەگە آيرىلسا، خەلق آراسىدا «مەركەز، سەن مەن چوچى ۋا بىرنەچە نوبەتلىك خەلق قورولتايى دا مەشەرگە مەختارىيەت بېرىش» دەپ بىلگۈلەنگەن ۋە-مەدەنىي ھەملىگە آشۇرمايدىغان اوخشايدۇ دېگەن بىر آڭلاشېلماۋ چەلىق پەيدا بولۇدۇ. شۇنىڭدەك بولسا، تۈركىستان خەلقىنى، تۈرك مەلىنى پارچىلاشقا، ائەتفاقنى بوزۇشقا قىلغان بىر ھەرىكەت دېگەن بىر فەكر توغۇلۇپ قالىدۇ. بىرنەچە اولكەگە پارچىلانغاندا، ھەممە مەدارلار آرتىدۇ، خىراجەت كۆپۈيۈدۇ. بۇ كەمبەغەل خەلق ھېچ قاچان مۇن

داق آغز يوكنى كوتورالمايدۇ. بىر نچە اولكوگە آيرىلسا، اوز
كو نك رئيىسلىرىنىڭ، عملدار لرىنىڭ فكىرى بىر جايدىن چىقماي يانا اول
نوردا توقونوش پەيدا بولوب قاليدۇ. بىر نچە اولكوگە، آيرىلا —
سا، فايدا آيرىماسى، يەر آيرىماسى بولوب، بارىپ كىلىش سو
دا اشلرى آسانلاشمايدۇ. ضالايىلار بونى پارچىلاش سىياسىتى، مىلى
ھالقا زەنەرلىك دەپ توشونوب، مركز گە بولغان ايشە نچە سىنى بوزو

دو. شكىشى، سەى مركز گە ياقىنلاشىپ، مركز ئور كىستاننى اوز
ادارەسى آستىغا آلماق بولوب توراغان كونلەردە، مركز ئور كى
نانك اچكى احوالىنى تولوق بلەى حاضرلىقسىز بارىپ، برەر
كو كىلىشلىكنىڭ توغولوشىغا سبب بولوب قويماسون دەپ مركز گە
لھاجى تولوق و مفصل بر تكىلىق بىرىدۇ. بوتىلە كىگە يوقورقى
بەم نىلە كار كرگوزولگەن نك سرتىدا، مصادىرە قىلغان، ملكلر
ئايتارىلسون، شك طرفىدىن سولانغان اداملار بتونلەى آزاد قىلىن —
سون دىگەندەك ماددالار قوشولودۇ.

خلاصە قىلغاندا، يوقورقىدەك ھربىر تىلەك بىرىگەن، بۇ —
نى مركز كاتتالرى خىر — خواھلىق بلىدورگەن بولسامو، بە —
نى كاتتالار بوتىلە كلردىن چو چىشوب، بو اداملاردىن شىبھە قىلىپ
وقوشماي علاقە قىلىپ قويغانىغا پوشايمان يەپ، ھەمدىن يامانى مو
ئو بوزوق، نار ملتچى ايكەن دەپ عىسى بەگى افندىدىن فوق ال
ماددە، خاپا بولوب بولارغا يامان كوزدە قارايدۇ. مونداق بر
ھال بو افندىلەرنى بر آز امىدسىزلىككە توشورسىمو، سونپاتسىن
فندىنىڭ ارغلىرى سو كوكو كىبى كاتتالارنىڭ —

— «محترم مسعود، محمد امين، عيسى بگى، قادر، اسماعيل
فندىلەر گە، 31 نچى مارتدا كونىدورمىش تكىلىفلىكزدىن خىر تاپدىم
شكىچا شىغا عالى مختارىت بىرىلسون دىگەن طلبىكز لىر گە تمام قو
شولومىن. بو طلبىكز لىرنى تىزىرەك ئوچوققا چقارماق اوچ — سون
تىلەر ايلە بر گە توروب چالىشىمەن.

احترام ايلە: سو كوكو»

دەپ قايتورغان جوابى بر طرفىدىن تىلى بەرسە ينى بر طرفى
دىن امىد پەيدا قىلىدۇ.

شۇنچىسى سەھى ئورنىغا اوجوڭ شىن رۇئىس بولۇپ اورومچىگە بارغاندا، بۇ افندىلەر ھەم يۇرتقا قايتماقنى استەگەن بولسىمۇ، مەركىز دەكى بەعضىلەر دىخى تولۇق ايشەنچ قىلىپ كىتالمىغا ئالمىدىن ۋاقىتتەچە يۇرتقا چقارېشىدىن توسايدۇ.

ايلىدا قوزغولانك كوتورولۇپ، تىنچلىق صحىبت باشلانماق بولغاندا، مەركىزدىن وكىل بولۇپ جاڭ بو جاڭ چىقماق بولۇدۇ. بۇ ئادام مەسىلەنى ھەل قىلماق اوچون تۇركىستانغا چقىشىدىن بۇرۇن ھەزرىتى كۆزىدىن ئۆتكۈزۈلگەن بىر نەرسە بىلىدىغان ئادام اوخشاشىدۇ دەپ بۇ نەرسەنى اولەرنىڭ يازغان، چىزغان سۆزلەردىن بىلگەنمۇ، اورومچىگە چقار بولۇپ لاندۇرغا كىلگەندە تۇركىستان مەسىلەسى اوستىندە ئىكەن مە فېكر كورسەتەتەن دەپ بۇ افندى ايلە كوروشۇدۇ. بۇ مەسىلە اوستىندە فېكر سورايدۇ.

بۇ قائىدە بۇ افندىلەر جاڭ بو جاڭغا تۇبىندەكى بىر نەچچە ئورلى فېكرنى ئىقدىم قىلىدۇ. (4 نچى يىلى 9 نچى آي)

(1) مەركىز مەلى مەسىلەنى ھەل قىلالا ئارقى بىر پىرىنسىپكە اساسلىنىپ بىر مەنگۈلۈك سىياسەت بىلگۈلەپ، تۇركىستان مەسىلەسىنى ھەل قىلىپ بەرسۇن.

(2) مەركىز تۇركىستان خەلقىنى بىر مەلت دەپ ئاتىسۇن.

(3) مەركىز، دۆلەت اچىندەكى ھەربىر مەلتنىڭ سىياسەتتە، اقتصاىدا سۆزدە، دىندا، ۋ باشقا اجتماعى اشلەردە تەڭ ھوقۇقلۇق ايكەنلىكىنى اعلان اقسۇن.

(4) مەركىز، تۇركىستانغا آشكارا، سىمىمى سىياسەت قوللانسۇن، بارلىق سىياسى چارەلەر، تۇركىستان خەلقىنىڭ فېكرىگە اوپىغون بولسۇن، تۇركىستانغا دائىم مەسىلەگە تۇركىستانلىق قاتناشتۇرۇلسۇن.

(5) زوشۇملى تەلىماتىغا اساسا تۇركىستانغا بىر ھالى مەختارىت بېرىلسۇن.

(6) تۇركىستانغا بېرىلە چىك مەختارىت ھەمگە قويۇلۇش ائىدە، ھەربىر ادارەلەرگە، خەلق سانىغا قاراپ تۇركىستان خەلقى قاتناشتۇرۇلسۇن.

7) تۈركىستان خەلقى بىن مەمۇر اشەئكەئەبە، اولارنىڭ ئالدىغا خەنسۇچە بىلمىكىنى شرط دېگەن بىر شرط قويولمىسۇن، تۈركىستان خەلقىنىڭ مەنفعەتىگە وكىل بولا ئالدىغان، بۇ شولەر طرفىدىن خەنسۇچە قىلىنغان بولماقنى كوزدە تۇتۇلسۇن.

8) تۈركىستان خەلقىگە اوز تىلەكلەرىنى ار كىن سوزلەش امكالىنى بىرىلسۇن.

9) تۈركىستان خەلقىنىڭ سوز، مەتبوعات، يېغىن، جەمئىيەت قۇرۇش ار كىنلىكىنى تولۇق مەخافىظت قىلىنسۇن.

10) مەركەز تۈركىستاندا يۈرگۈزۈدىغان اشلىرىنىدە، اقتصەدى، اجتماعى اشلىرىدە تۈركىستان خەلقىنىڭ مەنفعەتىنى ئالدىنقى شرط قىلىسۇن.

11) تۈركىستان خەلقىنىڭ ھەر بىر درجەلى مەعارفى اوز تىلى، اوز، پازوسىندا ال بى بارىلسۇن، اورتا مەكتەپلەن باشلاپ خەنسۇچە اوگو ئوش درس قاتارىدا كىرگۈزۈلسۇن.

12) تۈركىستاندا بولۇدىغان ھەر بىر درجەلى امتھانلار يىرلى تىل يىرلى پازودا اىلىنسۇن.

13) مەركەز، تۈركىستاندا كى بارلىق آلوان-ياساق باجنى ال بى ئاشلاسۇن، غەلە و دولت باجى خەلقىنىڭ تىفاويتىغا قاراب اللىنسۇن.

14) تۈركىستانغا چىققان عملدارلارنىڭ خەنسۇلاشتۇرۇش، تۈركىستان خەلقىنى يوق قىلىش دېگەندەك خىياللىرى بار بولسا اونداق نىيەتنى ال بى ئاشلاشقا، تۈركىستانلىقنىڭ مەنئىتى، تارىخى، تىلى، پازوسى و عرفى عادىتى، تىلەك آرزولرىغا غا رعایە قىلماققا مەركەز مەمۇرلارغا قاراتىپ بو يىرۇق ئوشۇرسۇن. خەلقى قىلغانلارغا قاتتىق جىزا بەرسۇن.

15) اچكىردىن چىققان خەنسۇلارنىڭ اوستونلوك اوزنى ال بى ئاشلاشقا، اولارنىڭ اوزنى تۈركىستاندا كى باشقاملەتلەر اىلە بىر بىر قىلىنسۇن.

16) مەركەز، تىنچلىقنى قىبول قىلغان ھەرقانداق بىر انقلابچىنىڭ ار كىنلىكىنى ساقلايدىغانلىقىنى، جىزاغا ئارتمايدىغانلىقىنى و او روھى قاتارلى جايىلاردا قامالغانلارنى آزاد قىلىدىغانلىقىنى اعلان قىلسۇن.

جائى بوجاڭ اوزى ال غار خەلقى بىر آدم بولغانلىقىدىن بو بىرىلەگەن تىلەكنى كورۇپ بىر نەچچە دىفەدە بىرىشكە اغىر كىلەلمەيدەپ بىلگەن بىر نەچچە نوقطەسىنى ال بى ئاشلاپ اونىڭغا مەركەزنىڭ فەكرىنى

قوشوب، تىنچلىق بىتم نىڭ لايىھەسىنى ئوزوب چىقىلىرى و اوزى اوروا چىگە چققاندىن سوڭ مەركىزنىڭ مەشھۇر خەلقىغا بىرالايدىغان نىر سەسى شول دەپ بولايھەنى ايلى وكىللىرىگە تەقدىم قىلىدۇ.

3 افندىنىڭ اورومچىدە بولغان كۈنلىرى

بو 3 افندى جاڭ بوجاڭ ايلە بىرگە لانجودن اورومچىگە كەلگەندىن سوڭ، يەرلىك حەكۈمەت بونافندىنى خەلقنىڭ ئايرىم يىراق توتۇپ، ياشلارنىڭ بارىپ - كېلىپ علاقە قىلىشىغا اوڭايسىزلىق توغرىداق اوچون بولارغا شىمالى قاپقا سىرتىداكى حەربى مەكتەپ اچىدىن ياناقى خاھىشلايدۇ. و شو جاينىڭ بارىپ اورونلاش تۈرۈدۇ.

شو كۈنلەر، اولكولوك حەكۈمەت باشىدا اوچوڭ شىن بولغان كۈنلەر بولغانلىقتىن اوچوڭ شىن و اونىڭ طرفدارلىرى بو 3 افندىنىڭ بويىچە چىقىپ قالغانىغا باي ناراضى بولودۇ. بو 3 افندىنى قايتا تۈرۈپ كەتكۈزۈش قوللىنىپ كەلمىگەنلىكتىن تۈرلى يول ايلە بو لارنى تەتقىق و نظارت آستىغا آلودۇ. بولار اوستىدىن بىرەر مائىرە مال تاپماق اوچون آرقاسىغا خەيە سالىپ قويودۇ. بو 3 افندى اوپ خور اوپوشماستىدا بىرنىچە نوبت مەجلىس اچماق بولغاندا، آچورماسلىققا حەركەت قىلىدۇ. آچورمايدۇ.

ايش شونداق بولسامو، خەلق بولوبمو شىمالى ياشلار، «بو لار يىراقدا ايكەن، حەربى مەكتەپ اچىندە ايكەن، حەكۈمەت اولار ايلە بارىش - كېلىش قىلغان آدمىنى ياخشى كۆرىدەن ايكەن» - دەپ قاراپ اولتۇرماي كېچە - كۈنلۈك دېگەندەك بو 3 افندى ايلە بىرگە بولودۇ و اولار ايلە موڭغۇلىيە تۈرۈدۇ. بولوبمۇ شىمالى ياشلار اولار ايلە كۆپرەك علاقە قىلغانى اوچون آرقاسىغا كىشى سالىپ قويغانىغا قارامى، چىن يۈرەكتىن 3 افندى اطرافىغا مەركىزلىشىدۇ.

يورتدا جاڭ بو جاڭ قاراپ تۇرغانلىقتىن يەرلىك حەكۈمەت بو ئىشقا قارشى بىرەر قىلماش، اولتۇرۇش كېيى چارە قوللۇنالمىيدۇ. شونداقنىمۇ بو 3 افندىنىڭ حەربى مەكتەپ اچىندە نوبت ياشلارنى چاقىرىپ مەجلىس اچقانى و ياشلارغا آز - پاز سوز قىلغانى اوچون بىك چوچوشوب شو مەجلىسكە بارغان ياشلارنى استەك مە

سوراق قىلىپ اولارنى زور ئھىدىد آستىغا آلودو. حشى باش ساق
چى ادارەسىنىڭ باشلىغى خو افندى اوز شاگرد لرىدىن 3-4 كىشى
نىڭ بو 3 افندى قاشىغا بارغانىنى و اولارنى كورۇپ سوزىنى آڭ
لاپ يغلاپ تاشلاغانىنى آڭلاپ، شاگردلرىغا — «مېنىڭ شاگردلرىم
دىن كىمدە كم شول افندىلەر قاشىغا بارار ايكن، شول شاگرد
نى گەپ سوز سز آتىپ تاشلايمەن» دەپ ايتقان.

خلىقنى بو 3 افندى ايله علاقه قىلدورمايمەن دەپ بولدىورالما
غان، قايتۇرۇمەن دەپ قايتورالماغان اوچوڭشىدىن و اونلار فدارلرى،
اوز خلىقىمىزدىن... كىبى آدملىرىنى قورقۇتۇپ، آلتى شەردىن اورۇن چىلدن بو
لۇپ خلىق نامىدىن عرض يازدورۇپ «بو آدملەر بولسا بوزۇق آدم ايكن،
پورتقا چىقىپ پورتنى بوزۇشقا باشلادى. دولتكە فارشى اشەر
گە مشغول بولماقدا. بىز مونداخ آدمنى تانىمايمىز. بولارنىڭ موند—
دا توروشىغا راضى ايمەسمىز، مركزگە قايتورۇپ الىپ كەت—
سۇن» دەپ مركزگە چاقىدۇ. بو ايشى ھم نتيجه بەرمەيدۇ.

بىر كۈنى بو 3 افندى ادارەلرنى زيارت قاغان قاتاردا شىڭ
جانگ غزىتە خانەسىگە چىقىپ قالودۇ. ايش خانەلرنى كورۇپ قە
غىد زاوودىغا كىرىدۇ. ساعت 4 يارىم وقت بولۇپ، قەغىد ايزىدى
خان توگورمەنگە قوشۇلغان آن؛ اورقادا ماشىماي كىشىنەپ ت—
رۇپ آلودۇ. غزىتە خانەنىڭ مامورى تەن جىڭلى بو آتنىڭ ماش—
ماي كىشىنەپ تورۇپ آغانىنىڭ سېمىنى توشەندۈرەك بولۇپ «بو
آتلار ھىر كۈنى آدملەرگە اوخشاش ساعت 4 دە اشىدىن بوشاراي—
دى. بوگون ادارە اشىمىز اشەنىپ تورغاندا سىزلىرگە كور
سەتمەك اوچون اش وقتىنى يارم ساعت آرقاغا سورگەن ايدۇق. بو
آن ھىر كۈنى ساعت 4 دە اشىدىن بوشاراي اورگۇنۇپ قالغانى اوچون
بوگونمو آدملەر ساعت 4 دە اشىدىن بوشاراي كەتسە، مەن نېمىشقا
ساعت 4 دە اشىدىن توشمەي اشەيمەن دەپ خاپا بولۇپ ماشىماي تو
رۇپ آلبىدور» دەپ سوزىنى توگۇتە توگە تەس، تەسى بەگ افندى
دى پىر كۈلۈپ تاشلاپ «واي جىڭلى افندى كوردىڭىزمۇ؟ انسان
ئورغاي، آن — ھىوانلارنىڭ انسان ايله برابر حقوقدا بولامەن دې
گەنمىنى» دەپ ھەمىنى كۈلدۈرۈپ تاشلادى. لېكىن ادارەنىڭ خەنسى
ھىرلرى بو سوزەن بك عىجلەنپ، قىزارىشىپ كىتىدۇ.

منا، شونڭغا اوخشاش فرصتى كىلگەندە سوزلىگەن سوزلارنى
برىگە بولوب قالغاندا فلېتان، انكەن اشلارنى ياشلارغا كوپ ال-
هام روح بېرىدو، ياشلارمۇ آز تولا قىمىرلاشقا باشلايدو.
جاڭ جورن بو پورتقا كىلگەندىن سوڭ مسئلهنى آچغۇزاق اش-
لاشقا باشلايدو. خلقىنى خوش قاماق اوچون خلق خوش بولود؛
غان اشلارنى تاپىپ اشلەمەك خىالىغا توشودو. بونڭ اوچون بو-
پورتقا خاص بر سياسى پروگرامما توزوب چىقماق بولوب بو
افندىن بو حقىدە فكر سورايدو. بو ئافندىلارمۇ خلقىنى؛ ياش-
لاردىن بولوب فكر توپلاپ، اوز فكرىنى قوشوب بردانە اوزون
مفصل فكر تيارلاپ جاڭ بوچاشقا ئىلدىم قىلىدو. جاڭ جورن بو
نڭغا اساسلاپ توروون اونڭ آلىدىغان جايىنى الپ، قوشودىغان جا
يىغا قوشوب ئرتىكە سالىپ اولكەلك حكومتىنڭ سياسى اشلارنى
عملگە قويوش پروگراممىنى توزوب چىقىدو.

جاڭ بو جاڭ صحىت داوامىدا بر نوبت اچكرىگە بارماق بو-
لوب اوزى ايله برىگە مسعود افندى؛ عيسى بەگ افندىنى الپ
قايتمىدو. امين-بەگ افندى اوزومچىدە قالودو. بوكونلەردە اوزوم
چىمە تېرەك بولوب قاراپ تورويدىغان مركز كاتتالارى بولماغان
لىقن يىرلى حكومت ياشلارنى تھىدىد آستىغا آلودو. خلق؛ ياش
لار بولوب امين حضرتىگە باريش - كېلىش قىلىشدىن اوزىنى تار
تىدو.

بو قائم جاڭ جورن قايتقاندا مسعود افندى برىگە قايتىدو. مر
كزدن مسعود افندىگە بو قائم مركزنىڭ توركىستاندا تورغۇچى
ۋەتەنلىك خىدمىتى تاپشورولغانلىقن خلق بولوب تھىدىد آستىدا
قانغان ياشلار «امدى ياخشى بولدى؛ پورت اوستىدە مسعود
افندى تفتىش برلوب قاراپ تورار بولغانلىقن بىزنى يىرلى حكو
مت اوزوم؛ سوقوب؛ قاماپ؛ اولتورۇپ قورقونالماس» دەپ پورەك
لىك حرىكت اشلەشكە باشلايدو.

بو ئافندى دەستلەپ اوچوڭ شىن طرفدارلارنىڭ قانتىق قار
شلىقىغا اوچراغان بولسا، اوچوڭ شىن كەتكەندىن سوڭ ايلدى
وكىللىرىنىڭ قانتىق قارشىلىقىغا اوچرايدو. كوپ زومى عىلداپ
چىكىدو. ايلدى وكىللىرى بو ئافندىنى ھىچ قايداغ بر ايشقا آرا
لاشتورماسلىققا اورونودو. بىتم اضالانغان زمانلاردا، حكومت طرف

امما اوجوڭ شىن بو يورتقا چققاندىن سوڭ بعضى مركزىن
چققان بىر بولوم كىشلەرنىڭ نىھاتى قىرەن كەڭ سورەتتە الې
بارغان «خەنسو ملتچىلىكى» تەۋرىدىنمۇ، ياكى كىيىنكى زامان
لاردا كوچاوك حكوم سورىگەن مىلى ايزىلىشىدىنمۇ، ياكى آسە
لاتسىيە قىلماق حركىتىنىڭ آشكارا باشلانغانلىقىدىنمۇ و ياكى بو
يورتقا آندا - مۇندا چىقىپ قالغان آلتاي، يورت مەجموعە لىرىنى
كورون قالغانلىقىدىنمۇ و ياكى ئاقتىدى بويورتقا چققاندىن سوڭ
اولارنىڭ ملتچىلىك، وطن پىرورلىك حقنىدە سوزلىگەن سوزلارنىدىنمۇ
نىمە بولسا بولسون يوقارقى سىبىلەر آرقاشىدا باشلاردا مىلى آڭ،
مىلى حركىت اويغانىشىغا باشلايدۇ.

يورتداكى باشلار حركىتى اڭ اوھل اورومچىدىن باشلانيدۇ،
جالڭ جى جوڭ، مسعود صبىرى، عىسى بەگى، امىن حضرت كىيى
آدملەر بو يورتقا چىقىپ يورتقا تىنچلىق اورناتىش، بونىڭ اوچون
بىر سىياسىت تىگىشىدە، روش حركىتىنى باشلانغاندىن سوڭ، اورومچى
مىلىكى ضىيالى باشلار - «اگر بىتم بولوپ تىنچلىق اورناتىپ قالغان
تقىدىردە، يورتدا بىر لىكىنىك بولماي قالمايدۇ. اونىچە بىرەر
حركىتكە مشغول بولوپ قالمالې قالسا، قومۇ، بورونقى كىيى اولتو
روب تاشلايالمىدۇ. اگر بىتم بولالمى سوقوش يىنە داوام قىلىپ
قالسا، مركزىن كىلگەنلەر كىتەر بولوپ قالسا، يىلى حكومت
وضىيىت آغرىلاشقان كۈنلەردە ھىمان بىر كوزگە كورونىگەن باش-
لارنى آمان قويمايدۇ، او كۈنلەر كەلگەندە بىرەر جان ساقلاب
قالىدىغان جايىمىز بولمۇغانلىقىدىن حارام اولوپ كىتىمىز، شونىڭ او
چون بورونقىلەردەك بىكار ياتىپ اولوپ بەرگەندىن بىرەر ايش
اشلەپ اولوپ كەتسەك غارمان بولماس» - دىگەن بىر توشەنچە
گە كىلىپ، مۇتەۋەتتە، سوزدە، مەجلىسەدە بولوپ يوزت، مىلىت
فائىداسىغا آز - تولا قىمىرلاشقا باشلايدۇ.

صحىت داوامىدا جالڭ جى جوڭ، مسعود صبىرى، عىسى بەگى
افىندىلەر بىر قائىم مركزىگە بارىپ قايتماق بولغاندا، بىر بولوم
ضىيالىلار يورت حقنىدە خلىق نامىدىن مركزىگە بىر تىلەك كورىدور
مك بولودۇ. بو فكىرنى ئاقتىدى آشلاپ قىبول كورودۇ. و اونىڭ
ۋوجۇدىغا تىشېت كار بولودۇ.

نتيجەدە ياشلار بو تىلەكنى آشكارا يازماق، تىلەككە عموم خلقنى امضا اتدورمەك، و حكومتنىڭ مخفى ايش قىلىشى دەپ بىر نەمەت چاپلاپ قويوشىدىن ساقلانماق اوچون، حكومت اوزىگە صا دىق دەپ بىلگەن بىرنەچە كاتتا آدمىنى اورتاغا الپ اولارنىڭ آلدىندا كورسۈتۈپ تۈرۈپ بو تىلەكنىڭ لايىھەسىنى تۈزۈپ چىتماق، تيار بولغاندىن سوڭ مەنىت قىلۇپىدا خلق يىغىنى اچىپ خلق آلدىندا بىر اوقۇپ اوتتمەك و بتون خلىقكە امضا اتدورمەك قىلۇپ قبول قىلىپ اشقا باشلايدۇ. باش ساقچى ادارەسىنىڭ معاون مەدىرى عمىر داملا قاتناشقان حالدا اويغور اويۇر شىماسىدا بو تىلەكنىڭ لايىھەسى ابراهيم مېمى، فقير، تۈرسون و اھمىدى، مەچىد زاھىدى كېسى ياشلار طرفىدىن تۈزۈلۈپ چىقىدۇ.

نتيجەدە، جەمەت كۈنى مەجلىس اچماق بولۇپ، باغاقلار تارقا قىلماق بولۇپ تۈزۈلگەندە، مەلۇم كىشىلەر طرفىدىن بو ايش ارقا غا تارتىلىدۇ. آخىرى بارىپ مەجلىس ھەم اچۇرمايدۇ. بو تىلەككە مەلى مەختارىت طلبىدىن تارتىپ يورتنىڭ احتىياجلىق دەپ بىلگەن اوش شاق مەسىلەلەرگە قىر تىلەكلەر كىرگۈزۈلۈدۇ. امما تۈسۈنلۈك ارقاسىدا ووجودقا چىقماق قالدۇ. شۇنداق بولسىمۇ مەجلىس اچال مەلى، خلىقكە آشكالاتماق، امما اتدورالماق قالغان بولسىمۇ، ام مەسلىز، اىگەسز شو حالدا بولايھە مەسعودا قىلىم گە تاپشورۇلۇدۇ.

ياشلارنىڭ بولۇپمۇ شاعىرلارنىڭ غىزىتەردە مەلى، يورت دەپ يازغان نەرسەلەر كۆپەپشكە باشلاغاندا، يىرلى حكومت غىزىتە خانە نى قاتتىق ئىكشوروش استىغا آلودۇ. سونۇرسىز بىر مەلى مەلى مەسعودا بولۇپمۇ. آخىرى ياشلار خلق طرفىدىن بىر غىزىتە ياكى مەجموعە چىقارماق ھەرىكەتكە كىرىشىدۇ. ياشلار بو ايشنى قوزغاشدا، بو ايش يالغوز صاف آشلى ضىالى ياشلار ايلە چەكلىنىپ قالغان نە مەلىدە اشنىڭ بارىپ چىقماستىقىنى، و باشقالارنىڭ بو ھەرىكەتنى بو زۇپ قويۇشىنى سىزىپ ھەر ايشىمىزنى حكومت بىلەپ تۈرسون دىمەگەننى قىلىپ، بو ھەرىكەتكە خىيە دەپ گەمەن قىلغان ياشلار ھەم بو ايشقا قاتناشتۇرۇلۇدۇ. نتيجەدە «خان تەگىرى» ناملى بىر مەجموعە چىقارماق بولۇدۇ. بو ايشقا، بەعضى اوزومىزدىن قاتناشتۇرۇلغان ياشلار بولۇپ، حكومت بولۇپ قاتتىق قارشىلىق كورسۈتۈدۇ. «بولار

ياشلار بوايىشنى باشقا الب چقدى. اوتوب چقدى، مجموعه چقاردى. آڭغىچە. وضعیت بوشاب، بتم امضالاندى. ياشلار حرىكى دىخمو كوچايدى.

8نچى ايون كونى جاڭ جى جوڭ افندى بتون اورومچى ياشلارنى غربى زالغا صحبت گە چاقرىدو: «بوگون هر قايداغ بىر فېكر، هر قايداغ بىر تېلەك آتماققا ار كىن. مركزنىڭ تارىخىدىن بويان شىڭجاڭغا قاراتقان سىياسىتى خطا بولۇپ چقدى. بوگوندىن بىن باشلاپ ياڭمى تارىخ باشلايمىز. مركز تارىخىدا قېلىپ اوتكەن خطا سىياسىتىنى 2نچى تىكرارلايدى. اگر موندىن سوڭ بورونقىدەك ظلوم داوام قىلىدىغان بولسا، شول وقتىدا مەن شىڭجاڭلىق آلدىندا تورۇپ بو ظلومغا قارشى انقىلاپ قىلماققا مەن باش بولۇپ اورتاغە توشومەن» دېگەن كېسى سوزلرنى ايتىپ ياشلارغا بىرتورلى روح بېرىدو. بوسوزلارنى آشلاغاندىن سوڭ ياشلارنىڭ اوزون يىللاردىن بويان يورەكەندە اور ناب كەتكەن درد الملىرى، آه زارلىرى، فېكر قىلەكلىرى قايناغان قازانداك تاشيشقا باشلايدو. قىلەكلىر، اوتكەن كونلەرگە شكايتلار 2كون داوام قىلىدو. شول كونى تاشلانغان قىلەكەلەرنىڭ مەھىم نۇقتەلىرى تويىندىكىچە:

(1) يورتىمىزنىڭ شىڭجاڭ دېگەن اسمىنى اوزىنىڭ جىغرافىيە مىلى اسمى بولغان «شرقى تور كىستان» دېگەن اسمىگە يوتكەپ بەرسون.

(2) اويغور، قازاق، تاتار، اوزبېك، قرغز، تارانچى، تاجىك خلقىنى بىر «تورك» دېگەن اسمدا يورتسون.

(3) اويغور، قازاق، تاتار دەپ پارچىلانغان ھىر بىر آيماق مەدەنىي آقارتىش اويوشمالرىنىڭ تىشكىلى اوزگرتىلسون، ھەمەسىنى بىر يىكتورۇپ بىر «تورك مەدنىي آقارتىش اويوشماسى» قىلىپ بەرسون. بتون تورك آيماقلىرى شو بىر تىشكىل اچىگە كرگوزولسۇن.

- (4) آلتى شەھەر خەلقىغە شىمالغا اوخشاش ار كىنلىك بېرىلسون
- (5) اداره خىزمەتچىگە تور كىلدىن كۆپ كىرگۈزۈلسون.
- (6) مەسادىرە قىلىنغان مەلۇماتلار اوز اىگەلەرگە قايتۇرۇلسون.
- (7) مەتبوعات، سوز، يېغىن آپىش اشلارگە تولۇق ار كىنلىك بېرىلسون.
- (8) قازاق خەلقىنىڭ مەدەنىي يوقارى كۆتۈرۈمك اوچون تىز مەنەت اچىدە تاغ — قىرلارغا مەكتەپ سالىنسون.
- (9) تۈرمەدە اولگەن قەرىمانلار اوچون بىر خاظرە مەنارە تۈرگۈزۈلسون.
- (10) تۈرمەدە اولگەنلەرنىڭ بالا چاقاسىغا ھۆكۈمەتنى ياردەم قىلىدۇ.
- (11) شىڭ شى سەي نى اورومچىگە الپ كىلىپ خەلق آلدىندا جازالاب بەرسون.
- (12) اچكى اولكودىن مەھاجر كۆچۈرۈپ چىقىش ايشى تۈخ تاتىلسون.
- (13) شىمالدا آدم آز، يەر كۆپ، آلتى شەھەردە كى كەمبەغل يەنە سىز دەھقانلار شىمالغا كۆچۈرۈلسون، اولارغا يەر تەقسىم قىلىپ بېرىلسون.
- (14) خەنسولارنىڭ تور كىلدىن خاتون الپش اشلارنى قانئىق مەنەت قىلىنسون.
- (15) بانكىدان قىزى گە بېرىلىدىغان آقچاھەر بىر مەنەت نەفوزىدە قاراپ بىر ابر بېرىلسون.
- (16) ساقچى ادارەسىنىڭ خۇدە اشلارنى يوق قىلىنسوز. خۇدە خاھەرلىرى اشدىن بوشاتىلسون.
- (17) يۈرتنىڭ مەدەنىي، اجتماعى، اصلاحات، دەھقانچىلىق اشلارنى گە كۆپ كۆچ چىقارىلسون.
- نتىجەدە شۇنداق تاشلانغان فەكرلەر بىر نەچچە يۈز گە يەتە بارەدۇ. جاڭ جى جۇڭ افەندى بوسوز بو فەكرلەرنى آڭلاغاندىن سوڭ «شەرقى تۈركىستان، تۈرك، مەھاجر الپش چىقىملىق» تۈرۈلۈق فەكرلەرنى شەخسى جەھەتتىن قەبۇل كۆرگەننى، امما بو مەسئەلەنى قەرار قىلىش جەھەتتىن دولتەك كېڭەش ھەيئەتىنىڭ قوللىدا اىكەننى بونىڭ اوچون بو ايشىنى اولكولوك كېڭەش ھەيئەتى آرقالى دولتە

گراممانى ايلى وكىلىملىرى ھەم قېزىل قىلغان بولودۇ. جاڭ جى چوڭ
افىندى يوقور قىلارغا قوشۇمچە قىلىپ يانا «جوڭگو - سەۋىت
دوستلۇقىنى كۈچلاندۈرۈش» دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى ھامايە قىلىش،
خەلقچىلىق سىياسىتىنى اجرا ايتىش؛ ھەر بىر مەلت ئاتىفاقىنى كۈچلاندۈرۈش،
دىگەن 4 تۈرلۈ سىياسىتىنى، «پاراخورلۇقنى» نەشە-افىون
كېى چىكىملىكىنى، و قىمار بازىلىقنى قىطەي يوقاتىش» دېگەن بو
3 تۈرلۈ نەشەرنى مەيدانغا آتيدۇ.

بۇنىڭ سىرتىدا خەلق اوستىندەكى آغرىق مەسىلەلەرنى حل قىلماق
اۈچۈن شو اشلەرنى اشلەدى:

(1) شوپىلىق بىر يىللىق پاراق غەلەنى دەقانلار اوستىندە كۈتۈ
رۈپ ئاشلادى. شوپىلى سودا تىجارەتچىلەر اوستىندە تۈرلۈ باج-
لاردىن يارم يىللىق باجنى كۈتۈرۈپ ئاشلادى.

(2) بىر مەسادىرە قايتۇرۇش ادارەسى قۇرۇپ، شىڭ شى سەي
طرفىندە مەسادىرە قىلىنغان كۈچمەس مەكلىرنى اوز اېگەلرېگە قايت-
تۈرۈپ بەردى.

(3) بى واسىطە اولكولوك ھۆكۈمەت قارماغىدا بىر سو ادارەسى
تەشكىل قىلىپ اولكولونىڭ سو قۇرۇلۇش اشلېگە باشلاماق بولدى.

(4) بىتمگە اساسا سىياسى گىناھكارلاردىن اۈرۈمچىدىن 253 نۇر،
چەت ولايتىدىن 185 نۇر كىشىنى آزاد قىلدى. شىڭ شى سەي زامانە
دا سولانغان چوڭ كىچىك كاممۇنىستلەردىن 131 نۇر كىشىنى نور
مەدىن آزاد قىلىپ، لانجو آرقالى يەشمەنگە يەتكۈزۈپ قويدى.

(5) بىتون خەلقنىڭ لەنىتىگە اوچراغان باش ساقچى ادارەسى
(جىڭجوچو) نى ئارقا ئېلىپ، ساقچىلىق اشلېرىنى اچكى اشلەر نظار
نى قارماغىدا اۈتكۈزدى.

(6) طلب بۈيۈنچە تۈسەن گوڭسى (يرلى مال سودا شىركىتى)
نى ئارقا ئېلىپ، اۈننىڭ بۈرۈن اشلېپ كىلگەن اشلېنى اۈننىڭ اۈرنىغا
ياشنى تەشكىل قىلىنغان صناعت شىركىتىگە اۈتكۈزدى.

(7) بۈرۈن ھەر بىر ولايت، ناھىيەلەرگە والى ھاكىم بولۇپ نور
غان بىر بولۇم خەنسىولارنى يۈتكەپ اۈلارنىڭ اۈرنىغا يرلى خەلق-
دىن والى، ھاكىم قويدى.

(8) جنۇبنىڭ احوالىنى بىلمەك، اولارغا مەركىزنىڭ سىياسىتىنى

آشلماتاق اوچون آلتى شەرگە بىر تۇتىش ھېتى ايپەردى.
(9) توركلەر ايله خەنسولار بىر بىرلەن خاتون قىز آلبش—
سون دەپ قاتتىق بوپروق توشوردى.

بىتمەن سوڭ خلقى خېلى اركىنلىككە ايرىشىدى. خەنسولارنىڭ
بۇرۇن زورلاپ توركلەردىن خاتون — قىز آلبشقا خلقى يۈرەكتە
دە نھايتى زور بىر غۇب ساقلاپ كەلگەن بولسىمۇ، امما بۇنىڭ
اوچون آچۇقتىن آچۇق بىر قارشىلىق كورسۇنالمى فرىست
كوتۇپ ياتقان ايدى. بىتمە بولغاندىن سوڭ خلقى اورومچىدىن باش
لاپ خەنسولارغا تەككەن تۈرك خانۇنلارنى نەدە كورسە شوچار
دا توتۇپ اورۇپ سوقۇپ مەسچىملەرگە سولاشقا باشلادى. بۇنىڭ
ما قاراپ جاڭ جى جوڭ اقمىدى بو بوپروقنى توشۇرگەن بولدى.
بىتون اولكە بوپنچە ھىر بىر ولايت ناھىيەلەردە كېڭەش ھېتى
تەشكىل بولدى. ولايت ناھىيەلەردە حاكم سايلاش اىشى اجراقلندى.
ھىكومەت ادارەلەرنىڭ يازو خطى خەنسۇچە، تۈركچە 2 تۈرلى تىل
دا الپ بارىلدى.

بىتمەن سوڭ 7 زىلايتى، اياي طرفنىڭ اويتا خان رولى

ايلى قوزغۇلاشنى خلقىنىڭ غادىقىن سىرت قىلىپ، بۇنداق بىر
قوزغۇلاشنىڭ چىقىشىنى سېغىنىپ تۇرغان زامانلاردا قوزغالغاندا
دىن، خلقىدەكى اونچە مونچە اركىنلىك بىتمەن سوڭ باشلانغان
لىقتىن و ايلى قوزغۇلاشنىڭ آرقا كورونوشى نېمە ايكەنلىكىنى، دىشى
سېزىپ چقالمىغانلىقتىن و بىتمەن سوڭنى اركىنلىكىنى، برابرلىكىنى
مەركىز مەن بەردىم، بۇنى بەرمەك سېغىنىپ چوپى دا بۇرۇن بىلگەن
لەنگەن سىياسەت ايدى. دەپ ايتىلمۇ، امما مەركىز بۇرۇن فرىستە
نى قاچۇرۇپ قويۇپ بۇرۇن بەرمەنى، قوزغالغاندىن سوڭ ياخۇد
بىتمەن سوڭ بەرگەنلىكتىن بو كىلگەن اركىنلىك، نەشلىكىنى قوزغۇ
لۇشنىڭ نەتىجەسى دەپ بېلىپ بىر بولۇم خلقى بىتمەن سوڭ ايلى و كىل
لارنى قىزغىن قارشى آلمى و اولارنىڭ سوزلىگەنلىكىنى سوزلىمەنى
استەگەنلىكىنى اشلەيمەنى تۇرالمادى.

ايلى وكىلىرى و بىنەن صوڭ مايلى دن كىلىپ حكومت نىڭكى
لىگە كىرگەن كىشىلەر، جمعىتدە كى بو حالدىن فايدالانماق بول
دى. بونىڭ اوچون اولار تشويق يولى ايله خلقنى بولوبمو ياش
لارنى قولغا الپ، بىتون ھاكىمىتىنى قولغا كىرگوزوب آلاماققا ھا
ضىرلاندى.

اشنى برنچى نوبىتدە خلقنى اوز اطرافىغا اويوشتوروب آل
ماق، اولارنىڭ آرقاسىغا كىرىگەن كىشىلەرنى تورلى تەلپىد، تە
قىد يولى ايله آرقاسىغا كىرگوزوشكە مەجبور قىلماق، بونىڭغا او
نوماي يورگەنلەرنى قورقوتوش، اوردوروش، غىزىتەدە يازىش
يولى ايله آراند سىقىپ چىقارماق، ياخود بىر باش كوتورال-ماس
خالغا كەلتوروب بىتون خلققا اونداغ آدمەلەرنى يامان كورسو
قوش كىبى اشلەردن باشلادى. بوخل آدمەلەرگە «خطايچى، خطاي
ھا ساتىلغان، شاڭ ناو جىن، يارىم شاڭ ناو جىن (اچكىردن چى
قان خەنسولارغا بىرىلگەن بىر لقم) خاڭىن، مستىد» دىگەن اسم
نەرنى يوكلەپ، ياخشى ايله ياماننى بىر تايافدا ھايدادى.

بارغان — كەتكەنلەردن فايدىلىنىپ ياشىرىپ توردە اط-راف
قاھىيەلدە ايلى دا قورولغان «انقلابى شىرقى توركىستان ياشلار
قىشكىلاتى» نىڭ شەبەلىرىنى قوردى. «سبارە تياتر اوبىگى» دى-
گەن نام آستىدا آدم اورودىغان ئو كچەكلەر فرقهسىنى اويوش-
توردى. اورومچى، تورپان، قەشقەر و باشقا جايلاردا تەئىرىنى
خىلى كوچايتىپ آلدى. سوزىگە كىرىگەن، ايلى وكىلىرى استە
گەن يولدا ماشىماغان كىشىلەرنى ھىر بىر شەردە بوقورقى فرقه اء
ضالرىغا اوردوروشقا، غىزىتلەردە تىللاپ رەسوا قىلىشقا باشلادى:
ايش بو حالدا داوام قىلغانلىقتىن كوپ خلق بولارنىڭ تەلپىد
قىللايتىدىن، اوروب سوقوشىدىن قورقوب شولارنىڭ آرقاسىغا كىرىش
كە، ياخود باشىنى اچىگە تقىپ ايشقا مەجبور بولدى. باي-دا
اولارنىڭ بو ھىركىگە چەك قويولماغانلىقتىن ياكى بىر قارشىلىق ھىر
كىت بولماغانلىقتىن، اولارنىڭ قارشىلىقىغا اوچراغان بەشى كىشىلەر
ھامىسىز يالغوزچىلىق قارىتىپ قالدى.

آخىرى بارىپ اولارنىڭ بو ھىركىتى چەكسىز خالدا داوام قى

لىشقا باشلاغاندىن سوڭ، ھۆكۈمەت تەرىپى قانۇنىي، ئىشكىلىق ھالدا
اولارنىڭ بۇ ھەرىكەتىنى چەكلەشكە باشلامىدى. ئورال مەدەنىيەت
36 نچى يىلى 24 نچى فېۋرال كۈنى اورومچىدە «ھوررا» چە

لار گروھى» نىڭ باشلىغىنى عبدالحىم مۇھەممەدنىڭ قوزغىلىغى ئارقىلىق
بۇ زور بىر تەنقىد بولدى. بۇ تەنقىدچىلەر تەرىپىدىن 72 سائەتلىك
مەنئىيە چەكلەش جەريانىدا بەزى شەرتىيەتلىك ھەرىكەت 70 80 نىڭ تەنقىدچىلىرى،
قازاقلار، 25 نچى كۈنى 3 4 مىڭ كىشى قاتناشقان ھالدا خەنزۇ
تەرىپىدىن تەنقىد بولدى. كىيىنكى تەنقىدچىلەر ئورال مەدەنىيەت ھۆكۈ
مەت بىناسىدا تەنقىدچىلەر تەرىپىدىن ئامانجان ئافەندى باش
لىق ئايمى كىشىلىرىگە ھۇجۇم باشلىدى. ئورال مەدەنىيەت قاتتىق تەنقىدچىلىرى
ھاۋا ئالدى. تەنقىدچىلەر ئورال مەدەنىيەت قاتتىق تەنقىدچىلىرى
باشلىق 4 نۇر ئويغۇر (فۇقرا) ھۇجۇمغا ئۇچراپ ئايمىق تەنقىدچىلىرى
دا ئورال مەدەنىيەت بۇ ھۇجۇمغا مەنئىيەتلىك ھەرىكەت ئورال مەدەنىيەت
ئورال مەدەنىيەت شەھەر دەرىجىسى ئورال مەدەنىيەت شەھەر تەنقىدچىلىرى
لار شەھەر ئايمىقىغا قاراپ كۆچۈشكە، شەھەر ئايمىقى تەنقىدچىلىرى
سەرتىغا قاراپ كۆچۈشكە باشلىدى. بۇ ھۇجۇم خەلق ئايمىقى تەرىپى
دىن كىيىنكىگە جەنۇب دەرىجىسى ئورال مەدەنىيەت بولدى. بۇ زامانلار
شۇنداق بىر زامان ئايمىقى، ئايمىق تەرىپىدىن تەنقىدچىلىرى
ئورال مەدەنىيەت تەنقىدچىلىرى ئورال مەدەنىيەت ئورال مەدەنىيەت
ھالدا بىر قارمۇ — قارشىلىق داۋام قىلغان كۈنلەر ئايمىقى. ئايمىق
جەندى بىر تەنقىدچى قولىنى ئورال مەدەنىيەت، ئايمىقى تەنقىدچىلىرى
لىق ھۇجۇمغا ئورال مەدەنىيەت بولدى. ئايمىق تەنقىدچىلىرى
ھۆكۈمەت ئايمىقى تەرىپىدىن تەنقىدچىلىرى تەنقىدچىلىرى
قېلىش دېگەن پرىنسىپ ئورال مەدەنىيەت ئورال مەدەنىيەت
ئورال مەدەنىيەت تەنقىدچىلىرى ئورال مەدەنىيەت ئورال مەدەنىيەت
ئورال مەدەنىيەت شەھەر 5 — 6 كۈن ھەربىي ھالدا قىلىندى.

مەنئىيەت ھۇجۇمغا باشلاپ ئايمىق تەرىپىدىن تەنقىدچىلىرى
قا باشلىدى. شۇنداق قىلىپ ئايمىق تەرىپىدىن تەنقىدچىلىرى
قارشى ھەرىكەت ئورال مەدەنىيەت، مەيدانغا چىقىشقا باشلىدى.
بۇ ھۇجۇم ھەربىي ھالدا مەيدانغا چىقىشقا باشلىدى.

قائىدا ئالتايغا سايلام ھېتىگە، اورودچى والى مەھكىمەسىنىڭ مەاون
والىسى تۈركىستان ناملىق بىر قازاق يېڭىت باش بولۇپ ئالتايغا
بارىدۇ. بۈگۈنكى يولدا كىتىپ بارىپ دوربۇنچىنى دېگەن جايغا
يېتىپ بارغاندا، شۇندا مەلۇم كىشىلەر طرفىدىن اولتۇرۇلۇدۇ.
بۇ مەنەسەت بىلە قازاق خەلقىنىڭ بولۇپمۇ خادىۋال خانىم، جانىم
خان ھاجىم كىيى قازاق كاتتالىرىنىڭ احمد افندى باشلىق بىلەن
كىشىلىرىگە نارازىلىقى كۈچلەندى. آرادا نەھىتى كۈچلۈك قارىمۇ-
قارشىلىق پەيدا بولۇدۇ.

بۇنىڭ اوستىگە بۇرۇن چۈچەكنى تاشلاپ سەۋىت تۇپراقى
غا اوتۇپ كەتكەن بىر مەنەس، خەنسولار بىتمەن سولۇق قايتىپ كەل-
مەك بولۇپ چۈچەككە اوتكەندە، اولارنىڭ اچىندەكى 70 گە قىر
آدم «شورزا» چىلارنىڭ ھەجۈمىغا اوچراپ اولۇدۇ. بۇ واقىئەدەن
سولۇق باشقا خەنسولارنىڭ اىلىغا قارىتا نارازىلىقى، قارشىلىقى
كۈچلەندى.

بىتمەن سولۇق اورتادا مسعود افندى اىلىغا بىر بارىپ قايتىدۇ
اونىن سولۇق جاڭ جى جوڭ افندى بىر بارىپ قايتىدۇ. بولار قايتە
قاندا اىلى طرفى قانچە قىسامو بولارنى خاپا قىلىپ رەنەچىتەپ قاپ
تورۇدۇ. كىيىن جاڭ جى جوڭ، مسعود افندى، احمد جان افندى
باشلىق بىر تۈركۈم ھكۈمەت آدملىرى آلتى شەھەرگە بارغاندا، ايت
اىلى طرفىنىڭ آرقاسىغا كىرىپ كەتكەن كۈپ كىشىلەر بولۇپمۇ
قەشقەردە جاڭ جى جوڭ افندىنىڭ آلتىنى تۇساپ كۈپ خاپا
قىلىدۇ. نەمەيشىلەر اوتكوزۇدۇ. ھكۈمەتنى شەھەرگە قويۇدىغان تۈرلى
قىلەكلەرنى تاشلايدۇ.

يوقۇرقى واقىئەلەردىن سۈنمە، بەمىنى بىر كىشىلەر اىلى طرفى
نىڭ بۈھركىنىگە چىداپ تۇرالمى قولنىن كەلگەنچە قارشىلىق
كۈرسۈ تۇدۇ. آيرىم جايلاردا، آيرى كىشىلەر كۈپەرەك اىلى طرفى
نىڭ ھەركىتىگە مەشغۇل بولغان كىشىلەرنى قىسا ماقىلما آلتىشە
باشلايدۇ.

علی خان تورہ و عثمان با تور

ایلیدا اورتاغا چققان علی خان تورہ گروہی ایله مهمانلەر گروہی اورتاسنده کی کورهش، سوقوش داوامنده او چوقدن— اوچوق بربریگه زید حرکتکه کریشالماغان بولسامو، اما سو قوش توختاب صحبت دهوری باشلانغان زامانارده بو کورهش جدیدی آچوق برحالغا کیریبدو.

فایدالانش دهوریده مهمانلر گروہی علی خان تورہ ننگ حرمتیه نی قلیبدو، امر فرمانیغا اطاعت قلیبدو. همه اشدا اول اول کشف ننگ راضیلقینی آلیبدو، علی خاننی بتون انقلاب ننگ یته کچیسی دهپ قانویدو. اما فایدالانش دهوری توگهپ، او نوگسز اش الیب بارماققا امکان توغولغان دهور باشلانغاندا، مهمانلر گروہی کو رونشده علی خان تورہگه اطاعت قلعان امر فرمانینی اجرا قیلد. خان قیافتکه کریپ، اچکی طرفدان اوزبکه سا دیق ادملرنی اش باشیغا چبقارماققا، مهم اورونلرنی قولغا آلماققا، حکومتنی او زی اسنه گن یولغا بوراب اش الیب بارماققا، بونگفا قارشی کلبدیغان توسقونلارننگ کوچینی تویدورمای یوقالتشقا، خلاصه— علی خان تورهدن حاکمیتنی تارتیب آلماققا ایش باشلایدو.

بوننگ اوستیگه ایلی طرفدن حکومت خادملریدن تارتیب فقرا لارغا قدر بولغان خلق مهاجرلققا یازیشقا باشلایدو. بتون ایش مهاجرلرننگ قولیغا اوتودو، بورون باشدا انقلاب مهیدانیغا تاخ. لاب توشکهن فهومانلەر قوروق منصب ایله چهنده قالیدو. مخفی و آشکارا اشلرننگ همهسی مهمانلهرننگ قولیغا اوتوب کتیدو. بو احوالغا قاراب تورالماغان علی خان تورہ مسجدلرده، مجلسلرده مهاجرلققا یازیشقا فارشی آچوق تشویق قیلشقا باشلایدو. بو تشویق خلققه کوپ تاثیر بریدو. بو احوالدن سوک بورون علی خان تورهننگ اوزی مهاجرلققا یازیلغان ایکن دهپ بلهر بلمهس حالدا مهاجرلققا یازیلپ کتکهن کوپ آدملەر مهاجرلقدن چقیشقا گواهنامه ارینی قایتوروشقا باشلایدو. علی خان تورهننگ بوحرکه نی مهمانلر گروہیغا فاتحق برضربه بولودو.

صحبت داوامندا علی خان تورہ، ایلیدا توروب مسعود افندی امین حضرت، عبسی بک افندیلرننگ اورومچیگه کهلگه نینی، تلهر

ئىككى مىسلىگى، فېكرىنى ئىشلاپ بۆكشىلەر بىلەن ئىشلاپ باغلاپ، دۇققا،
 يول-يۈرۈك سوراۋاققا بىر كىت ايشلەيدۇ. بوايشىن خېر ئايقان
 مەمانلار گروھى غارىخان تۈرۈنى قازىق نقتىش آستىغا آلىدۇ.
 غلىخان تۈرداكى اطرافىدىكى يىقن آدملىرى سحرالارغا چى-
 قىب، مەجرلارغا، مەنلەر گروھىغا قارشى آچوق تشويق يۈرگۈزۈدۇ.

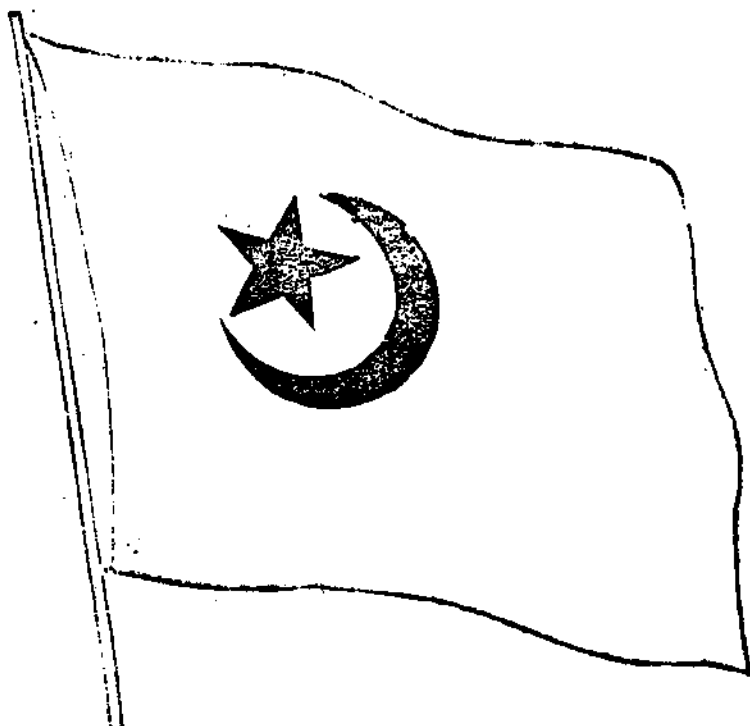

احمد ائىدى قاسىمى

ايلى ئىككى بىتون قوماندانلىق خىتوقى احمدجان قاسىمى ئىككى قىواي غاوار
 تۈپ قالىدۇ. بۆكشى شىك زامانىدا چۈچە كىكە پەيدا بولغان كىشى
 بولۇپ شىك ئىككى تۈرۈمىدە ايلى يىل يانغان. تۈرۈمدىن چىقىپ ايلى
 دا بىر يايما دوكانى آچىپ مەتار-چونار ساتىدۇ. ايلىدا قوزغولاشچى
 لىرنىكى حىكومەتنى قورولغاندىن سوڭ مەمانلەر گروھى بوا دىمەن، تە
 ھىب حىكومەت تىركىبىگە كىرگۈزىدۇ. بونى اودىل حىكومەتنىك زانغوز
 لوقى خىلمەتلىگە اوندىن سوڭ روسچە تىرجىمان احتىياجىنى بەنە قىلىپ
 غلىخان تۈرۈمگە تىرجىمان قىلىپ قوشۇدۇ. اوندىن حىكومەتنىك ھىر

ئىنى بولۇم خەلىپىنى بۆكشىگە ئاپشورىدۇ. بۆكشى غەلى، غەلى
 لى آدم بولغانى اوچون تىبىخ ئارتماق، نماز او قوماق يولى
 ايله على خان توره نىك مەجەئىنى اوزىگە جاپ ايتىدۇ. شونداق قى-
 لب بواحمدجان فاسىمى خلق وكىلى دىگەن نام ايله ؟ وكىلگە
 قوماندان بواوب سەبىت اوچون اورومچىگە كىلدۇ.

ايلدا قورولغان شەرقى تۈركىستان
 ھۆكۈمەتىنىڭ بايرىقى

اورومچىدە بىتمەزلىنىپ، ھۆكۈمەت ئىشكىلى اوزگۈرۈپ ايلاي
 دا قورولغان آى يولدىوزلوق شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمەتى بىر ولايەت
 لىك ھۆكۈمەتكە اوزگەرتىلدۇ. بىتمەن سوڭ اولكەلك ھۆكۈمەتنىڭ مە-
 ون رەئىسلىك اورنىنى على خان توره گە خاس بولغان بولسۇمۇ، امما مەھمانلەر
 گورۇھىنى على خان توره نى بىر والىلىق اوروندا قالدۇرۇپ، اونىڭ اور
 نىغا احمدجان فاسىمىنى مەاون رەئىسلىككە كۆر سۈ تودۇ. او-
 نىڭ اوستىگە مەھمانلەر گورۇھى يالغوز على خانغا بىر والىلىق اورون
 بەرگەن بولسۇدۇ، امما اونىڭ اطرافىدە كىچىك كۆپ سادىق آدملەر
 لى بىتمەن سوڭ اشسۇز قالدۇرىدۇ. بواشقا على خان توره قاتتىق
 ئاراضىلىق بىلدۈرىدۇ بونىڭ اوچون مەھمانلەر گورۇھى ئىزدىن على
 خان توره گە قارشى بىر ئىشكىلان اويۇشتۇر لودۇ؛ بونىڭ بىلەن اعضا
 لىرى نامىدىن على خان توره گە داۋرىنىڭ بوشا بولما ساسى

فصدگه اوچرايسهن» دەپ مەكتوبلەر يازىلىدۇ. خلىق آراسىغا نەشە
ويقلەرى تارقالىدۇ.

ويلادىمىر استاپانويىچ 6 - آينىڭ 16 - كۈنى خوشلاشماقچى
مەن دەپ على خان تۈرەنى اوز اويى-پەرۋى دۈمغە چاقىرىدۇ. شو
اويدىن چىقالماي بو كىشى خلىق آراسىدىن بو قايىپ كىتىدۇ. بو
واقىئەدىن سوڭ خلىق آراسىدا بىرەر شىكايىت، فتنە اغوا تارالىپ
كىتەپ قالماسون دىگەننى قىلىپ، مەھمانلەر گروھى خلىق آراسىغا
-«على خان تۈرە استىراحت اوچون آرشاشىغا كەزدى ياقىندا قايىتە-
لىدۇ» دەپ تىشويىق يورگۈزىدۇ. ايكى كۈن اوتكەندىن سوڭ ئوققوز
تاراغا كەتكەن تىشكىلان اعضاءى قايىتە كىلىدۇ. شول قاناردا
حاكىم بك خواجه مە قايىتە كىلىپ على خان تۈرەنىڭ اورنىغا والى
بولوپ اولتورودۇ.

على خان تۈرەنىڭ خلىق آراسىدىن يوقاتىلغانلىقى راست بولوپ
چىققاندىن سوڭ اىلى خلىقى زور بر قايغوغا پاتىدۇ. كۈپ خلىقنىڭ
قولى اشقا بارمايدۇ. على خان تۈرە گروھىدىكى ادەلەر مەسچىد
لەرگە، مەسكەرلەر آراسىغا «على خان تۈرەنى نە گە اىپ كەندى،
تاپىپ بەرسون، بولماسا قورال تاپشلايمىز» دىگەن مەضموندا نەشە
ويىق ۋەرقەلرى تارقاتىدۇ. بوسىبىلىن نوردىن بكنى آرادىن يوق قىلىپ
لىدۇ. بىرچان ناماي بىرىگىت بو نىڭغا چىدايالماي اوزىنى ايتىپ
اولوپ آلىدۇ.

مەناس يولى آچىلغاندىن سوڭ، على خان تۈرە گروھىدىكى
مەجىلدىن اماندى، نوردىن بك، مەنور خواجه، حىس قارى، نور
دى قارى كىشىلەر ايلەيدىك سىقىلىپ قالغانلىقىدىن اورۇمچىگە او
توب آلىدۇ. شۇنداق قىلىپ ايلەدا قوزغالغان قوزغولاڭياڭى بر نور
كوم كىشىلەرنىڭ قومانداسى استىغا اوتودۇ.

امدى عثمان باتور بولسا بر نىچە يىللىق نىجرىمەستىدە ياشىدى.
ياماننى كۈرگەن كىمدىن پايدا كىمدىن ضرەر كىلىشنى سىزگەن بر
آدم بولغانلىقىدىن باشدا ايلەدا كۈتۈرۈلگەن انقلاپقا نىھائىتى اھتىيا
ايلە غىلاقە قىلىدۇ. بوغىلاقە نىڭ باغلاشىغا على خان تۈرە واسطىدا
چىپاك قىلىدۇ. سارسۈمبە اشغال قىلىنغاندىن سوڭ عثمان باتور ايلە
بەق ايلە غىلاقە باغلاشقا كۈنمەيدۇ بونىڭ اوچون على خان تۈرە

رە سارسومبەگە بارىپ عثمان باتور ايله كورۈشۈدۇ اوزىنىڭ مە
ھەل مەرادىنى عثمان باتورغا آشلاتىدۇ بوواسىتە ايله بو ايكى كىشى
ورتاسىدا علاقە باشلايدۇ. عثمان باتورغا و كالتا لىطى ناملى بىر
كىشى غولجاغا بارىپ على خان تورەنىڭ قاشىدا تورودۇ
بىتم تۈزەش ايشى اوچون اىلى طرفنىڭ تىكلەنى ايله عثمان باتور
طرفىن لىطى شىمسىلر ايلغا بارىپ مەملىحت اشلرىگە قاتناشقان بولسىمۇ
امما بولاننىڭ كورسەتكەن كىرىگە ايله طرفىن چىچىرغا قىلمەيدۇ. ايلدىن
اورومچىگە بىتم اوچون بارىدىغان و كىللىرا چىگە عثمان باتورنىڭ آدملىرىدىن
بىرىنى بولسىمۇ قوشۇپ قويمايدۇ.

سارسومبە اشغال قىلغاندىن سونىڭ اىلى طرفىن گىنە—
رال وىكتىروۋنى، عىسكەر باشى لىكسىن آلتايغا كىلىپ باتورغا مە
لىحت سالماي خاق قولىدەكى قوراللىرىنى يىغىپ ايل ايلغا اي
بەرىپ بىرىدۇ.

عثمان باتور والى بولغاندىن سونىڭ اوزنىڭ قاشىغا اىلى طرفى
دىن بىر قانچە آدم كىلىپ اوزنىڭ ادارە اشلرىگە آرالايدۇ.
شنىڭ زامانىدا آلتايغا كىلىپ قايتىپ كەتكەن روس انجىنىرلىرى
كىلىپ ايلدىن 4 نچى آيدا عثماندىن روخصت الماچى كوك توقايغا كىلىپ
كان تەكشۈرۈشكە كىرىشىدۇ.

ايلدىن على خان تورە توتولغان مەن لىطى ايلدىن آلتايغا
قاتىپ بارىدۇ. بوقورقى سىبىلەردىن عثمان باتور اىلى طرفى ايله—
بولغان علاقەسىنى بىتونلەي اوزودۇ. اورتانى كىلىشتۈرۈپ قويدۇ
ماق اوچون آلتايدەكى كونسول، مەاون والى دىلىلقان، گىنرال
اسهاقلەر عثماننىڭ آلتايغا بىر نچە مەن چىقىدۇ. امما اورنا كىلىشمەيدۇ.
بىتم اورومچىدە امضالانغان كىزىلدە عثمان باتور طرفىن 2 نە
نەز و كىلىپ اورومچىدە جاك جى چوڭ ائىدى ايله كورۈشۈدۇ.
اىلى طرفى عثمان باتورنىڭ بو ايشىغا عىبلىنىدۇ و ناراضى بولودۇ.
شوندىن سونىڭ ايكى طرفى بىر نچە ايلەر بىر-بىرىگە قارشى حىر
كىت ايله مەشغول بولودۇ.

36 نچى يلى 2 نچى آيدا اورتادا قوراللىق توقۇنۇش توشۇغۇ
لوب، اىلى طرفى 5 نچىدىن آرتۇق عىسكەر ايله عثمانغا قارشى سۇ
قوش باشلايدۇ.

عثمان باتور ۵نچى آينىڭ 26نچى كۈنىدىن باشلاپ چىكىنىپ ئالدى
ئاخىردا بەيتىك تاغىغا كېلىپ اورۇنلۇشۇدۇ. بوسوفۇشقا تاشقى
مونغول ئاتلىق عسكەرلىرى ھەم قاتناشتىدۇ.

۵نچى آينىڭ 28نچى كۈنى بىر بولۇم تاشقى مونغول ئاتلىق
عسكەرلىرى عثمان باتور عسكەرىنى قوغلاپ كېلىپ بەيتىكدا ئورغان
ھۆكۈمەت عسكەرلىرى بىلەن تۇقۇنۇشتىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ھۆكۈمەت عسكەر
لىرى بۇ تاشقى مونغول عسكەرلىرىنى ئارقاغا چېكىندۈرۈپ بولدى.
8 عسكەر، 24 ئات 5 دانە پولىموت اسىر ئالدى.

6نچى آينىڭ 2نچى كۈنى تاشقى مونغول عسكەرى «بەيتىك بولدى
سا تاشقى مونغول ئۇفراغى، مۇنداق ئورغان جوشۇڭگو عسكەرلىرى
قايتىپ كەلسۇن بۇنىڭ جۈزى 48 سائەت ئىچىدە بىر كۈن» دېگەن
مەزمۇندە بىر دانە ئوخشاش ئۇرۇشنى جوشۇڭگونىڭ بەيتىكدا ئورغان عسكەر
لىرىگە ئاپشۇرۇدۇ.

يوقارقى تىلەننىڭ جۈزىنى كۈتمەي 6نچى آينىڭ 5نچى كۈنى
نى تاشقى مانغولىيەدىن 5 دانە ئايروپىلان ئۇچۇپ كېلىپ، «جوشۇڭگو
عسكەرلىرى تاشقى مونغول چېگراسى ئىچىگە كىردى» دېگەن بىھەتتە
بەيتىكنى 6 سائەت بۇمباغا تۇتۇدۇ 50 دانەدىن ئارتۇق بۇمبا تاش
لايدۇ بۇ ئايروپىلان ھەمبەسى ئاستىدا ھۇجۇم قىلغان مونغول ئاتلىق
عسكەرلىرى بىلەن 4 كۈچە كۈندۈز قانلىق سوقۇش داۋام قىلىدۇ بۇ
سوقۇشقا بەيتىكدا ئورغان مالىن جاڭنىڭ عسكەرى ۋە عثمان باتور
عسكەرى قاتناشتىدۇ چېگرادىن 200 كىلومېتىر ئىچىگە كىرىپ تاشقى
مونغول عسكەرلىرى 8 نچى كۈنى چىكىنىپ قايتىدۇ.
عثمان باتور عسكەرلىرى 36 نچى يىلى 11 نچى آينىڭ 11 سائەتتە سار

سۈمبەنى يەنە بىر ئىشغال قىلىپ، يىلى ئۇنىڭ كۈچىنى چېكىندۈرۈدۇ.
ئەمما ئوزون ئۆتمەي يىلى چۈچەك كىن كىلگەن يىلى عسكەرى ئۇنىڭ
ھۇجۇمى ئارقىسىدا يانا چىكىنىپ بەيتىك تاغىغا كېلىپ اورۇنلۇشۇدۇ.
37 نچى يىلى 6 نچى آينىڭ 70 گە قىلىپ قازاق كاتتا ئۆزى بىرەر
يۈزگە قىلىپ عسكەرى بىلەن اورۇن چېگرا كېلىپ رۇس مەسئۇد ئۆزى
باش قوماندان سولتۇشى لىن قاتارلىق كىشىلەرنى زىيارەت قىلىدۇ
بىرەر ھەپتە ئۈرۈمچىگە يانا قايتىپ كېتىدۇ.

آشكارە ئودە، پوقوز قېلىدەك ھەرىكەتلەرگە كۆرۈشكەن بولسا،
ياشىرىن ئوردە بولۇپمۇ اورومچى، تورلى افسانە سوزلارنى
يازىپ كۈچامو كۈچا ئىشويق ۋەرقە لرى ئارا قىلىدۇ
بۇ ھەرىكەتلەرنى ھېچ بىر نەتىجە بەرمەيدۇ. كۈپچۈلۈك كېڭەش
أعضالرى مسعود افندىم نىڭ رۇئىسلىك اورنىنى ئائىب مېارەكلەيدۇ.
كۈپچۈلۈك اورومچى خلقى اويىگە بارىپ مسعود افندىمنى تې-
رىكلەيدۇ. اطراف ناھىلەردىن نھايىتى كۈپ ساندا تېرىك تىلغۇ-
راملار كىلىشكە باشلايدۇ.

مركز ھكۈمەت ھەم اوز سېاستىدە قىلمى تورۇپ، اىلى طرفى
نىڭ تىلەكىنى قېول قىلمايدۇ. آخىرى اىلى طرفى بوشويق
ھەرىكەتتىن فائىدە چىقارالماي بىرەملى ياكى بىر جەدى ھەرىكەتكە كىرى-
ش، بىرەر ۋاقىت توغۇنورۇپ ھكۈمەتنى قوبۇل قوش يولى اىلى-
اوز تىلەكىنى اوروندا ماى بولودۇ. بونىڭ اۈچۈن اوز ئا ئىرىنى
كۈچلۈك اورونلاشتورۇپ آلغان قەشتەر، تورپاندا قوزغولاننى كۈ-
تەرمەك بولودۇ. نەتىجەدە تورپاندا مصادىرە ۋاقىتتىن فائىدە
ئىب بىر تور كۈم ھوررا چىلارنىڭ واسطەسى اىلە قوزغولاننى باشلايدۇ.
قوزغولاننى شونداق باشلايدۇ — اىلى طرفى بولۇپ يۈز
گەن بىر بولۇم ھوررا چىلار دائىم تورپاندا يۈزۈن خلقىنى قورال
توپلاشنى ئىشويق قىلىپ، قوزغولۇشقا ھازىرلىنىدۇ. يازلىق مەلەم
لار قور سىغا اوقۇشقا چقان ئورپان، ئوقسون، پېچان مەلەملەرى اۈ-
اورومچىدە بىرەر يارم آى تورغاندىن سۈنكە مەنئىت قىلۇنىدا مەخفى
بىرىلگەن تاپشورۇق بۇ بىنچە اوقۇشنى ئاشلاپ يۈزىغا قاتىپ بارى-
دۇ. بولار خلقى آراسىدا موكۇنۇپ يۈزۈن اعضاء توپلاپ اش
باشلاشقا ھازىرلىنىدۇ. اڭ آخىردا ھوررا چىلارنىڭ باشلىغى نەمان
جان تورپانغا توشۇپ ھاكىم، ساقچى باشقىلارنى قوزغولۇشنى
باشلاشقا آلمايتىدۇ.

شۇنىڭ زامانىدا مصادىرە قىلغان مەلەكلەر اوز اېگەسىگە قايتىۋولۇ-
غاندا، شۇل قاتاردا تورپاننىڭ تۈرت سۈنكە دېگەن جايدا مصادىرە
رە قىلغان خواجه نىياز ھاجىم، مەھمۇد مەھبۇبى لرنىڭ كازىپلرى ھەم
قايتىۋولۇدۇ. امما شۇنىڭ قولىدىن بۇ كارىز لرنى ساتىپ آلغان بىر نەچچە تۈن
گانلار بونى قايتورماي تورۇپ آلودۇ. لېكىن 150 گە قىلىر آستانە

خلفى بومصادىرەلەرنى فائىتورەپەن ئونگانلار اوستىگە كىلەپ، نەرسە
گەرەكلەرنى اويلرىدىن تاشلاپ، زورلوق ايله قايتورۇپ آلسودۇ.
امما بىغداي پىشقان كۈنلەردە، بوتونگانلار قوراللاىب كىلەپ،
كارىز اىگەلەرنى كارىزدان ما يداپ چقارىدۇ. بو اشقا خاپا بول
خان امىن شاھجاك (بىك) آدم توپلاپ كىلەپ بوتونگانلارنىڭ اوس
نىگە باسىپ كىلەپ اولارنىڭ ۹۹ نۇفر آدامىنى باغلاپ آلب كىتىدۇ. بو
اش شەرگە آشلا نىپ، تورپاندا توپقان اتلىق حكومت عسكەر
لارىدىن ۹۰ نە قەدەر عسكەر تورت سوقماغا كىلەدۇ. بو
جايدا ھىچ بىر آدم قالماغانلىقىدىن بوپارغان عسكەرلەر قايتىپ كى -
لىنىدۇ. امما شول كۈندىن باشلاپ تورپاندا ھەربى حالت اعلان قىل
لىنىدۇ. بوپاشدىن چوچوگەن ھاكىم كىچەسى شەردىن قاچىپ چقىدۇ
تورت سوقماغا باسىپ كەلگەن بىر بولۇم خلىق اوز آرقاسىغا

بىرمونچە باشلارنى توپلاپ 18 نچى اىيول كۈنى، سىگمىم آغزىدە
حكومت عسكەرلەرگە ھجوم قىلىنىدۇ. دىمك قوزغوللاڭ رەسمى باشلاندى.
آخىرى بوقوزغوللاڭ دائىرەسى تورپان، ئۇفسون، پىچانغا قىدىر

كىگە بىلدۈر. نەتىجەدە بوقوزغالغانلارنىڭ قوراللىق بوقىلىقى، ياردىم
كىلەيدىغان بىر جاينىڭ بولماغانلىقى اونۇڭ اوستىگە بىر مەجاسىرە
اچىدە تورۇپ قوزغالغانلىقى، كوچچولوك خلىقنىڭ بولارنىڭ آرقا
سىغا ارگەشەگەنلىكى آرقاسىدە مغلوب بولۇدۇ.

قەشقەر نەپەنشىگە باشلايدۇ. امما بو ھەركەتكە جەدى كرىش -
كەن بىرمونچە آدم حكومت طرفىدىن قماققا آلىنىدۇ. عبدالكەرىم خان
مخدوم والىلىق اورنىدىن مەاون رۇئىسلىككە كوتورۇلۇدۇ. شونداغ
قلىب قەشقەر وضعىتى بوپاش بىرەر واقە قوزغوللاماي قالۇدۇ.

عموما يوقۇرقى ھەركەتلەر حكومتنى قورقاتىش ايله مەسعودافە
ئەينى رۇئىسلىكتىن ئوشۇرەك اوچون اشلەنگەن بولسىمۇ، آخىرى
مغلوب بولغانلىقىدىن حكومت سىياسىتىگە ھىچ بىر تاثيرىەتكوزالماي
لىدۇ. بىلكى اوزلەرنىڭ يورتىداكى حكومت آلدۇداكى ئادۇر آبروئىنى قىس
قارنىپ آلدۇدۇ. آلتى شەردەكى ايلى طرفى كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتى
چە كىلىنىدۇ.

ايلىدىن كېلىپ ھۆكۈمەت ئىچىگە آرلاشقان ايلى طرفى ھۆكۈمەت ئاربابلىرى ھۆكۈمەت، ئىشقا بارىپ باشلىشىدىن باش تارتىدۇ. ايلى چۈچەك، ئالتاي دىن اولكولوك كېڭەش اعظالرى قورولتاىغا قانداشماق بولۇپ كەلگەن و كېلىلەر نىك اورومچىدە الېب بارغان ھەرتى مغلۇبىتكە اوچرايدۇ. قورولتاى تورلى سىياسى كورەش گە مشغول بولۇپ ۋاقىتدا آچىلمى كېنىگە سورولىدۇ. انىك الېب ايلى طرفى قەشقەر وە بايقا ناھىلەر نىك بىرەنچە كېڭەش اعظالرىنى ايلىغا الېب كېتىدۇ.

اورومچىدە ھورا چىلەر نىك ادام اوروش ھەرتى ھېچ تۇخ تاماى دىوام قىلىپ، بىرەنچە ياشلەر نىك اورقاندا تايناق يىكەلىكى، وەبر ايلى ياشلەر او مېكى اعظالرى نىك او يىغور او يوشما كىشىلرنى طرفىدىن قامالغانلىقى، واورولمانلىقى آرقاسىدا، ياشلەر او مېكى نىك عبدالرحىم قىلىچ، ھەمدوللە نەمىتى كىبى اعظالرى نىك باشچىلىقى آرقاسىدا او يىغور او يوشما قوروسىدا، او يوشما خادەلرى گە آھشامدا ھىجوم باشلايدۇ. ھەر ايلى طرفىدىن آتېلىدۇ. بۇ ھىجوم نەتىجەسىدە اورومچىنى باشقا كېڭەش «ھوررا» چىلەر بىتۈنلەي قورقوشۇپ «نەن خوا يودن» ناملى باغچاغا قاچىپ كېرىپ آلودۇ. اوگاسى بولغان او يوشماى قاشلاپ بېرىدۇ.

اوپغورچە شىك خالڭ غرتە سىندە ھەكۈمەتكە قارىتا تىنقىد، ھىجوم، خەتسۈچە شىك خالڭ غزىتە سىندە ايلى طرفىدە قارىتا تىنقىدقا لىلەر نەھايىتى كەسكىن يازىلىشقا باشلايدۇ. ايلى طرفىدىن سو كوشلە، اولار نىك اچكى احوالىنى باش قىلىشدا ياشى اورقاندا چىقان يالقىن غزىتەسى كۆپ رول اوينايدۇ.

دىمەك ايلى طرفى نىك نەھرى بارغان سىرى كېڭەش يالغوز بۇ نەن خوا يودن ايلە چىكىلىپ قاپ سىزغا چقالمايدۇ. (نەن خوا يودن بولسا، اھمەدجان افندى باشلىق ايلىدىن كەلگەن كاتتالەر اولتورغان بىر قورۇ او يىغورچە اسمى جنوبى باغ).

تورلى كورۇچ رول اويناغان اورومچى يالغوز بىر تورلى كورۇچ تا ئىرى آستىغا اونودۇ. شول زامانلەردا دارالعلمىن مەكتىپى خواجه قاسىمى دىگەن بىر يىگىت يولداشلىرىغا شونداغ دەپ ايدى — «دولڭ كورۇچكە بارغانغا نەدر ياشىدا كىدا مېنىك اسمىم خواجه قاسىموف، اوندىن اوئوب جنوبى شەر دەپ بارغانغا

بومىكتوبغا جواپا ايلاي طرفىدىن 10 نچى آي نىڭ 16 نچى كۈنى «1 نچى
 عسكەر» ساقچىلارنىڭ مەنمورى اشلارغا آرا لاشىش اشلرى، خلق
 چىلىق، ار كىلىكىنى بوزوش اشلرى يوقا تىلسون. 2 نچى قىمالغان
 الغار ضىيالىلار آزاد قىلىنسون. 3 نچى مەسعود افندى رۇبىلىكىدىن قال
 مۇرولسون. 4 نچى ايلى، آلتاي، چۈچە كىدەكى عسكەرلەرگە نائە،
 مات بىرىلسون. 5 نچى نىچىلىق بىتم تولوق اجرا قىلىنسون، 6 نچى
 شىنجاڭدا نورغان دولت عسكەرلىرىنىڭ سانى چەكلىنىسۇن» دېگەن مە
 مۇندا بىز مەكتۇب چاڭ جى چوڭ افندىگە كېلىدۇر. بۇنىڭغا قارىتا
 چاڭ جى چوڭ افندى اوزلايىقىدا جواپ يازغاننىڭ سىزنىڭ مەكتۇبىڭىزنىڭ
 آخرىغا تويىنىدەكى سوزلارنى قىسنا رىپ قويدۇ — «ايلاي و كىلە
 لارى اورۇنچىگە ياكى نەن جىن گە كەلسون، بىتمنى تولوق اج
 را قىلىش ايشىنى و ئاساسى ئانۇن بويىچە رۇبىس سايلاش چاره
 سىنى تۈزدىش اشلارنى ئىزا كىرە قىلايلى، حاضر قى وضعىتى بۇ
 شائىق اوچون ايلاي طرفى تويىنىدەكى اشلارنى ئالدى ايلە
 اشلارنىسۇن.

1 نچى ايلاي، آلتاي، چۈچە كىدەكى فرقىلارغا ھالەت يوق دەپ ايتە
 سون، مەكتۇب، ادارە، عسكەرلەر دولى بايراقنى اشلەنسۇن. 2 نچى
 ياشى عسكەر آلىش، سوقۇشقا حاضرلىق كۈرۈش ھىركەتلىرى ئوخ
 تاتىلسون، عسكەرلەر بىتم. اكى سان بىونچە قىسقار تىسۇن. 3 نچى
 شىرقى ئور كىسىنىڭ چىقۇ» ھىركەت و دولەتكە، دولت عسكەرلىكە و ھەد
 سولارغا قارىشى ئىشويىق ئوخشاش تىسۇن. 4 نچى مەسەس درياسىندەكى
 قاتناش اشلارى بورۇنقى ھالىغا كەلتۈرۈنسۇن، قاتنى ئىكشۈرۈش
 اشلرى ئىب تاسلانسون، اۇندا ئوساپ قويولغان ھىكۈمەت و ھىصو
 ھى كىمىلەر ماشىنالىرى قويۇپ بىرىلسون».

امەلىك و طرفىنىڭ بىرنچە رەت بىر بىرىگە بەرىگەن مەكتۇبىدىن ھىچ بىر
 نەتىجە چىقىدى. بىونداغ قىل مەسەس درياسىداكى قاتناش اشلارى
 ئوخشاپ، ايلاي ايلە بولغان قاتناش يالغوز آيروپلان ايلە چەكلىنىپ
 قالدى. ايلاي طرفە ئۇلايتىنى بىر مەستقىل ھالەتكە كىرگەن و زورۇپ
 آلتاي
 ۱۸۴

ھىسەۋون اۋىزى رەئىسلىكىدە بولغان كۈنلەر

وضعيت نىڭ سەلبى باغىنىنى ئالسا، ايتقاندا، ايلى طرف ايله
حكومت اورتاسىندا كى قارىمى-قارشىلىق كوچايغان، بوقارىم-و-
قارشىلىقتىن دولابى خلىق نىڭ روھى ھالىم قالايمىقانلاشقان، بو قا
لايمىقانچىلىق تاۋىرىنىدىن ھزىبى ھىكمرانلىق بىتون اشنىڭ اوستىگە
چىقان، خلىق بولوبىمۇ ضىماللار اوزون يىللىق سىياسى اوزگۈرۈشى
اچىندە قالىپ دىخى بىر توغرى يولغا قاراپ ماشىب كىتالماغان،
خلىق نىڭ آشىزلىغىدىن فايدالىنىپ، بەعضى ھاپىدا بىر بولوم اسكى
آدملار يورتنىڭ ادارە تىزگىنىنى قولغا كىرگۈزۈپ ئالىپ، ياخشى-
غىنە اورتاغا آتېلغان سايلام اشلىرىنى ھىقىقى اجرا ايتىشكە يول
بەرمىگەن، يەرلى قوزغوللاڭ پاراخورلوق و اچكى جوشگۈسۈ
قونىشنىڭ تاۋىرىنىدىن يورت نىڭ بايلىغى ضەيفلەشكەن، اقتصادى
قورولوشى خارابلاشقان، خلىق ئىجادلىق غرىبىمۇ شىرقىدە — دەپ
دىخى بىر قارارغا كىلالمايغان، اوتكەن تارىغى سىباقلىنى كوزدەلۈ
تۈپ خلىق دىخى بو بىرىلگەن ھوقۇقلار و اقتلىق — مېكىن دەپ مە
كىزىمە اشەنىپ كىتالماغان و ھىر بولوم خلىق غرىبىدە كىم قەرزغە لاشنىڭ
نەدىن چىقىپ، نەگە بارىشىنى اۈگۈنۈپ يتالماي اولارغا ئىزگەش
كەن، چىكارا مەسئەلەسىنىڭ دىخى ھىل بولونماغانلىقىنى كوزدەن تو
تۈپ مەركىز بو يورت نىڭ ادارە ھوقۇقىنى يەرلى خلىق قولغا پۈت
كۈل بىرىپ كىتالماغان، و خلىق نىڭ اشەنچەسىنى اۈزىگە ھىلب
قلارلىق بىرەر بىوك ياخشىلىقنى اورتاغا چىقارشىقا دىخى اۈزىگۈرۈپ
يتالماغان، اۈنڭ اوستىگە خلىق آشى آرقتا، ملى تىركىبى مەركىب
تۈپراغى كەڭ بو جمعەت اچىندە اۈصول تىن بىرى آيرىپ، مقصد
نېشانەس باشقا، كۈرۈنىشى ياخشى، مضمونى ناچار، سوزى
ئاتلىق، اېچى آچىق، سېزەر-سەزمەس ھالدا غىنا چىغىنى قار
غولارچە غرىبكە ياخود شىرقىدە و ياكى شىمالغا ياخود جەنۇبقا تارت
قۇچى بىر بولوم گروھىدە كى كىشىلەر اورتادا رول اۈيىشاپ تۈ-ور
غان، يەرلى ادارەلەر يەرلى كادىرلەرنىڭ كام لىقىنى قىتالغان،
ا طرفلەدە ياخشى كادىرلەر امكان بولماي باشىنى اچىگە تېقىپ
الىپ، اۈر تاغىدا قاخىلاپ توشىمىگەن، ياخود توشىمىلەرنى بولسا، اولار

ئۇنىڭ اوستىدىن شىبە قىلغان، پورت بىر، حكومت بىر، سىياسەت بىر،
مىللەتك بىر بولسا، 10 ولايت ئۇنى ھەر بىرىدە بىر ئورلى ھوا، بىر
ئورلى وضعىت حكوم سوزگەن پورت باشىدەكى آدم اوزى اسە
تەگەنچە اشە بىكە شرايط توغولماغان بىر زاماندا، مسعودافندى
رئىسلىك اورونغا اولتوردى.

پورت دىسە مركز تورغان، مركز دىسە پورت تورغان، بىر
ئى خوش قىلسا، 2 نچىسى خاڧا بولودىغان، ھەممى ئۇنى خەش
قىلىشقا امكان بولماغان، چوڭىنى دىسە، كچىگى تورغان، كچى
گىنى دىسە، چوڭى تورغان، اشە دىسە ھەممە گە قولى بەتمە —
گەن، قىلاى دىسە، آلدىندا ئوستونلار تورغان بىر جمعەت اچە
دە توروب اش باشلاماققا توغرى كەلدى.

مسعود افندى اش باشىدا بولغان اولكولوك حكومت ئۇنىڭ
بىر بلغا قىلر واقىتى اىلى طرف ابلە بولغان ساسى ماجرا تور
پان، آلتى شوردەكى قالا ھىقانچىلىقنى تىرتىمگە سالىش، خاقا اوسە
تىدىن بىر يىللىق غدا سودا تىجارەتچىلەر اوستىدىن بىر يىللىق باجنى
اىب تاشلاش ابلە اولدى. عسى بىگى افندى ئۇنى اوينوشتوروشى
تەشويقات ھەممى ئۇنى غىرەتى و اولكولوك حكومت ئۇنى كوچە ابلە
اچكى اولكەگە بىر تىنار اوەگى اىبەرىلدى. بو اومك شاڭخەي
نانكىن، خواسىچو، فورموزا قاتارلى مشهور جايلەرغا بارىب تور
كىستانلىق ئۇنى تورك مىلى اوبونلەرىنى قويىپ بە دى. چىگىغا
رالقلرنى مىلىتسىز دەپ يورگەن داخىلدەكى خەنسلارغا تورگە
لرنىڭ نە قىلر زور مىلىتگە اىگە اىكەنلىنى كودىسوتون، اولارنىڭ
توركىستانلىق توركلەرگە بولغان تاشىنى ياڭىلاشقا سىچى بولدى
بو اومك بارغان فورستىن فايدالانىپ، توركىستانلىق ئۇنى مىلى او
يون كائىسرىلەرىنى فلم غا آلدىورغاننى سرتىدا، تورك مىلى
غزىلەرىدىن ان مشهورلەرىنى تاخسانغا آلدىوروب قايتىدى.

مسعود افندى يورتنىڭ معارفى اوچون نانكىن گە مخصىس
آدم كوزىدوروب يالاندا باستوروب تبار قىلماق بوغون 240 000 دا
نە توراي درسلىك كىتاب ئۇنى بىر قىسمىنى باستوروب كەلتوردى.
تورپان، پىچان، توقسۇننى باشلاش پورت ئۇنى سو مىللەتنى حل
ئىلىق اوچون سو قازىش اشى اوچون حكومت كوچىنى سفسر

بىر قىلغاننىڭ سىرتىدا، اۈزى بىي واسطە بو اشقا تىشبىكار بولوب
خىسوسى آقچاسىدىن يۈز مېلىيون آقچا چقارىپ تورپان، سىگىم آغ
زى سو قورۇلوشىنى، پىچان اورتەك آغزى سو قورۇلوشىنى
باشلاندى. 37- يىلى 3نچى آيد باشلانغان بو سو قورۇلوشى
۵نچى آيغا قالماي خلىق نى سو ايلە تائىمىن قىلشقا باشلادى.

خلىق نىڭ كىمبىللىقى نى اعتبارغا آلىپ، كىمبىل لىرنى قىشدا
كىمور، اون ايلە تائىمىن قىلغاننىڭ سىرتىدا اورومچىدەكى 90 نانوای
خالەنى آرزان بەالىق حىكومەت اۈنى تائىمىن قىلدى.

ملى خىدمەت ياغىدىن مسعود افندى بىر ملتچى آدم بولغانى
اۈچۈن اونىڭ خىدايەسى آستىدا يورتدا ملتچىلىك ترققى قىلشقا باش
لادى. ياشلىر اۈزى نىڭ آقا باباسىنىڭ تارىخىدىن، يورتى نىڭ احو
ا، ملتى نىڭ اسمىدىن بىر نرسە توشونوشكە باشلادى. شىڭ شى
سەي زامانىدا آغزىدىن نىمە چقسا، شونى يازىپ بوزولغان املا
نى بىرلىككە كىلتۈرۈش خىركىتى باشلاندى.

آلتاي نىشرىيات ادارەسىنىڭ قىدىرى عىسى بك افندى طرفىدىن
تۈركىستان تارىخىدا بىۈك اورۇن توتۇدىغان درنەك اجاد ايتلىدى.
درنەك آرقالى ياشلىرغا علمى نطقلىر، يورت نىڭ تارىخى، تىلى،
ادىباتى خىقندە بىۈك كۈنفرانسلىر بىرىلىپ، ياشلىرنىڭ علمى در
جەسى بوقورى كۈتۈرۈلۈشكە باشلادى. «يورتىمىز تۈركىستان—
لىور، غرقىمىز تۈركلىور، دىنىمىز اسلاملىور؛ بىز ملتچىمىز، بىز ان—
سانىتچىمىز، بىز خلىقچىمىز» دىگەن 6 تۈرلى شىعار ايلە اورتاغا چقان
ارك غزەسى خلىق غە توغرى علمى اوزوق بىرىشە بىۈك رول
اوينادى. مسعود افندى رۇسلىككە بولغان بىر يىل اچىندە مطبوعات
چىلىق نىھايىتى تىز ترققى قىلدى. بو واقتقا قىر تۈركچە كىتاب
كۈرمىگەن يورتىمىز نىڭ كاتتا كىتاب خانەلىرى تۈركچە كىتاب ايلە
توشىدى. آلتاي نىشرىيات ادارەسىدىن قلم كۈرەشى، استقلال مىجا
دىلەسى، ارك شىعارى؛ اولىكە تارىخى، تۈركچە الفبا، چىنى تۈر
كىستان كىبى اثرلىر، مسعود افندى اثرلىرىدىن لك اوگرەتمەن،
نىياز قىز، تىرمە چاتمالىر، تۈركلىك اورانى، بىر نطق كىبى اثرلىر،
غربى شىمال مىدى قورۇلوش جىمىعتى طرفىدىن جىهان، ياشلىرىلمى،
قىبەن شەن رىسمى ژورنالى، اسلام تارىخى، دولت اساسى قانۇ

ئى كېيى ائىرلەر مۇبىئەدىن چىقىپ، خەلق آراسىغا تارالدى.
 جاڭ جورىن افندى نىڭ تىشىشى ايله اولكونىڭ اضلاحان و
 مەنىت اىلىرىگە ياردەملاشماق اوچون اورومچىدە «ياشى شىڭ جاڭ
 قوروشقا ھەمكارلاشماق اويوشماسى» و «غربى شىمال مەنى قورو
 لوشىغا ياردەملاشماق اويوشماسى» اتلىق 2 اويوشما قورۇلودۇ.
 دولتىكە رۇئىس جەمھور سايلاش اوچون ناكىن دە آچىلغان قو
 رولتاى غا اولكومزىن بارغان وكىللىرنىڭ نالاشلان فەكرىنى، قو
 رولتاى توبىندىكىچە، قىلىپ قىبول قىلىدۇ: ۱- شىڭ جاشىدەكى يەر
 لك تورك خەلقى شىڭ جاڭ دىگەن اسم اورنىغا توركچە قىلىپ
 چىنى توركىستان دەپ يورتسون، 2- شىڭ جاڭ خەلقى غا بر مىلى
 مەختارىيات برىاسون، چىگارا اولكەلرگە بر مىنگو سىياسەت بەلگى
 لەنسون.

خەلق تورك، توركىستان دىگەن سوزنى اورومچى اطرافىدا
 اغزىدىن چىقارلىسىمۇ امما آلنى شەردە چىقارالماسلىق حالدا قالدى.
 خىلاصە قىلغاندا، مەسعود افندىم زامانىدا بتون ياخشىلىق اىش
 لىرنىڭ اساسى قورۇلوشقا باشلادى. زامانى شونىداغ كەتسە، يورت
 مەلت نىڭ استقبالى پارلاق بولغوسى، يورت خەلقى، مەركىزگە قارى
 تا، بوقدر بەردىك، نىكرى احتىياجىمىزغا يەتسەيدۇ، بىنە كوبرەك
 بەرسەڭ دىگەن اومىك چىندە قالدى.

تمام